

EVELIEN JONCKHEERE
2e Licentie Kunstwetenschappen,
Optie Theaterwetenschap
20033846

GENTSE VARIÉTÉTHEATERS

VAN 1880 TOT 1914

Scriptie tot het behalen van de graad
Licentiaat in de Kunstwetenschappen
Optie Theaterwetenschap
Academiejaar 2006 – 2007

PROMOTOR
Prof. Dr. Christel Stalpaert

UNIVERSITEIT GENT
Faculteit Letteren en Wijsbeheerte
Vakgroep Kunst-, Muziek- en Theaterwetenschap

I. WOORD VOORAF

Een oprechte **DANKJEWEL!** aan:

- ※ Mijn promotor Prof. Dr. Christel Stalpaert, voor de ondersteuning van deze scriptie.
- ※ Els Veraverbeke van het Huis Van Alijn en Guido Convents, auteur van het boek 'Van kinetoscoop tot café-ciné'¹, die mij op het goede spoor plaatsten bij de aanvang van dit scriptie-onderzoek.
- ※ Sabine De Grootte, voor het openstellen van de archieven van het M.I.A.T.
- ※ Aan de mensen van de Vliegende Bladen, Stadsarchief Gent en het AMSAB.
- ※ André De Poorter voor de ontvangst en de vele nuttige informatie en foto's in verband met het Gentse circusleven.
- ※ Albert Warie en Patrick Schlich, voor het leuke gesprek en de rondleiding in het M.I.A.T. in verband met de opkomst van de film in Gent.
- ※ Jos Goeybergs van het Vlaams Filmarchief voor de ontvangst en het opsporen van diverse stille films.
- ※ Prof. Dr. Em. Jaak Van Schoor, voor het leveren van nuttige tips bij deze scriptie.
- ※ Maarten Leenknecht, voor de grote hulp bij de lay-out en opmaak.
- ※ Mijn ouders, voor de voortdurende ondersteuning tijdens deze opleiding.
- ※ Filip Deblaere, Anne-Sophie Ghyselen en Danny Jonckheere voor de speurtocht naar zetduiveltjes.
- ※ Christel Strubbe, voor het gebruik van het fototoestel en voor zoveel meer. Kon je deze scriptie nu ook maar lezen ...

---

¹ CONVENTS, Guido, *Van kinetoscoop tot ciné-café*, Leuven, Universitaire pers, 2000.

INHOUDSTAFEL

DEEL 1: SITUERING VAN DE GENTSE VARIÉTÉTHEATERS IN DE INTERNATIONALE CONTEXT

Deel 1: Inleiding 2

HOOFDSTUK 1: TERMINOLOGIE EN ONTWIKKELING VAN HET ‘VARIÉTÉTHEATER’

- 1.1. Terminologie van het variététheater 3
  - 1.1.1. Signifié van het variététheater 3
  - 1.1.2. Signifiant ‘variététheater’ 4
  - 1.1.3. Encyclopedisch onderzoek van het variététheater 4
- 1.2. Ontwikkeling van het variététheater 6
  - 1.2.1. Evolutie variététheater Frankrijk 6
  - 1.2.2. Evolutie variététheater Groot-Brittannië 7
  - 1.2.3. Evolutie variététheater Verenigde Staten 8

HOOFDSTUK 2: VARIÉTÉTHEATER IN GENT

- 2.1. Ontspanningsmogelijkheden van de negentiende-eeuwse Gentenaar 9
  - 2.1.1. Uitgaansmogelijkheden voor de burgerij 9
  - 2.1.2. Uitgaansmogelijkheden voor het gewone volk 11
  - 2.1.3. Foren en Carnaval 11
  - 2.1.4. Maatregelen tegen de slemperijen van het volk 12
- 2.2. Het circus als voorloper van het variététheater in Gent 14
  - 2.2.1. Paardenspektakels en de eerste stenen circussen 14
  - 2.2.2. Hippodroom De Drie Sleutels 15
  - 2.2.3. Het Nieuwe Cirkus 16
- 2.3. Danspaleizen als voorlopers van het variététheater in Gent 21
  - 2.3.1. Concert- en Danszalen in Gent 21
  - 2.3.2. Lion d’Or 24
  - 2.3.3. Skating Rink 25
  - 2.3.4. Eden-Théâtre 26
  - 2.3.5. Valentino 28

Deel 1: Conclusie 32

DEEL 2: HET VARIÉTÉTHEATER ONDER DE LOEP

Deel 2: Inleiding 36

HOOFDSTUK 3: GENEALOGIE VAN HET VARIÉTÉPROGRAMMA

3.1. Invloed van het café-chantant, café-concert en danspaleizen 39

3.1.1. Muziek 39

3.1.2. Zang 41

3.1.3. Dans 42

3.2. Invloed van het reguliere theater 44

3.2.1. Zangstukken 44

3.2.2. Spektakelstukken 46

3.2.3. Gesproken Toneel 48

3.2.4. Structurele Gelijkenissen 49

3.3. Invloed van het circus 51

3.3.1. Gent circusstad 51

3.3.2. Gelijkenissen met de circusprogrammatie 52

3.3.2.1. De Paarden en de Piste 53

3.3.2.2. Menagerie 53

3.3.2.3. 'Potsen'- of Grappenmakers 54

3.3.2.4. Handigheidsartiesten 55

3.3.2.5. Acrobaten 56

3.3.2.6. Pantomime 58

3.4. De Revue 60

3.4.1. Wat? Wanneer? Waar? 60

3.4.2. Revue Sensuelle, Revue à Grand Spectacle, Revue Satirique 62

3.4.2.1. Revue Sensuelle 62

3.4.2.2. Revue à Grand Spectacle 63

3.4.2.3. Satirische Revue 64

3.5. Invloed van de foor 65

3.5.1. Foorbarakken 65

3.5.2. Toneeltheater 66

3.5.3. Stripteasebarakken 66

3.5.4. Variététheaters op de foor 68

3.5.5. Dierentheaters, Atleten- en Lutteurstenten 70

3.5.6. Goochel- en Illusietheaters 71

3.5.7. Mechanische theaters, Marionettentheaters en Poppenspel 71

3.5.8. Fenomenen 73

3.5.9. Cinematheaters 75

HOOFDSTUK 4: DE FILM IN HET VARIÉTÉTHEATER: EEN ONTROUWE MINAAR

- 4.1. Kruisbestuiving van het variététheater en de film op inhoudelijk vlak 78
  - 4.1.1. Invloed van het variététheater op de film 78
    - 4.1.1.1. Filmproductie: transcriptie van variétéacts 78
    - 4.1.1.2. Verschillende genres in het filmprogramma van het variététheater 80
    - 4.1.1.3. Cinema of Attractions 82
    - 4.1.1.4. Opkomst van de narratie 84
  - 4.1.2. Invloed van de film op het variététheater 84
- 4.2. Kruisbestuiving van het variététheater en de film op structureel vlak 86
  - 4.2.1. Reizende Filmexploitanten 86
    - 4.2.1.1. De eerste filmprojecties in Gent 86
    - 4.2.1.2. The American Bioscope en Le Bibliographe 89
  - 4.2.2. Film als vaste attractie in het variétéprogramma 90
    - 4.2.2.1. Le Biomatoscope 91
    - 4.2.2.2. The Amerikan Bio-Tableaux 91
    - 4.2.2.3. The Royal Bioscope 91
    - 4.2.2.4. Le Cinématographe 92
    - 4.2.2.5. Le Cinéma du Nouveau Cirque 92
  - 4.2.3. Film ter vervanging van een volledig variétéprogramma 94
    - 4.2.3.1. De Pioneer Spreekende Cinematograaf 95
    - 4.2.3.2. L'Eden-Cinéma en Le Cinéma Américain 96
    - 4.2.3.3. Le Cinéma Géant 96
    - 4.2.3.4. De Amerikaansche Cinéma 97
    - 4.2.3.5. The Imperial Bio en Grand Cinématographe 98
  - 4.2.4. Overgang naar de 'café-ciné' en de eerste bioscopen 98
  - 4.2.5. Evolutie naar de permanente bioscoop 99
    - 4.2.5.1. Het Pathé-Imperium 99
    - 4.2.5.2. Gaumont 101

Deel 2: Conclusie 102

DEEL 3: REFLECTIE VAN DE NEGENTIENDE-EEUWSE TIJDSGEEST IN HET VARIÉTÉTHEATER

Inleiding Deel 3 106

HOOFDSTUK 5: VOORUITGANG?

5.1. Negentiende-eeuwse Uitvindingen 108

5.2. Bloei van het Kapitalisme 113

5.2.1. Financieel kader 113

5.2.2. Bestuur 117

5.2.3. Programmatie van de acts 123

5.3. Sociale en Politieke Verschuivingen 126

HOOFDSTUK 6: DE NEGENTIENDE-EEUWSE MAATSCHAPPIJ IN BEWEGING: FANTASMORGIE!

6.1. Crisis van de Blik 130

6.2. Kijkklust 133

6.2.1. Stedelijke Architectuur 133

6.2.1.1. Zollikofer-De Vigneplan 133

6.2.1.2. Restauratie van de Gentse Kuip 135

6.2.2. Gasverlichting 136

6.2.4. Reproducties 140

6.3. Dominante Blik 142

6.3.1. Kapitalisme als dominante factor 142

6.3.1.1. Festiviteiten 142

6.3.1.2. Provinciale Tentoonstelling en Wereldtentoonstelling in Gent 144

6.3.2. Het Westen als dominerende factor 146

6.3.2.1. Wereldtentoonstelling van 1913 146

6.3.2.2. Blanke dominantie in het variététheater 148

6.3.3. De man als dominerende factor 153

6.3.3.1. Verbintenis van de vrouw met de koopwaar 153

6.3.3.3. Identiteitscrisis 154

6.3.3.2. Objectivering van de vrouw 157

6.3.3.4. De Nieuwe Eva 159

6.4. Passies voor het reële, Passies voor de schijn 162

Deel 3: CONCLUSIE 165

III. INLEIDING

ONSTAANSGESCHIEDENIS

Langs een achterdeur kwam ik tot een onderzoek naar 'het variététheater in Gent, van 1880 tot 1914'. Oorspronkelijk was het de bedoeling een onderzoek te voeren naar het ontstaan van de film en haar relatie tot de podiumkunsten, in het bijzonder tot de music-hall. Het boek 'Van kinoscoop tot café-ciné'² van Guido Convents gaf de aanleiding tot deze oorspronkelijke vraagstelling. Dit boek fascineerde mij omwille van de originele interactie van de film met de music-hall. Het ontstaan van de film heeft veel te danken aan deze bijzondere spektakelvorm en films werden in het music-hallspektakel op een zeer hedendaags ogende wijze geïntegreerd.

Naarmate het onderzoek vorderde merkte ik op dat er een grote wetenschappelijke lacune was omtrent het begrip 'music-hall' in België. Dat begrip omschrijven we in deze scriptie echter als 'variététheater'. Het leek me prioritair eerst deze leemte op te vullen, vooraleer ik me op een vergelijkend onderzoek van het variététheater met de film zou storten. Ervaren onderzoekers³ raadden me aan met een lokaal archiefonderzoek van de variététheaters in Gent te beginnen.

Na een tijdje werd duidelijk dat de verzamelde archiefdocumenten omtrent de Gentse variététheaters al ruim voldoende informatie opleverden om alleen al over het variététheater in Gent een boeiende scriptie te schrijven. De interactie van het variététheater met de film werd gereduceerd tot één hoofdstuk in deze scriptie, maar het blijft een boeiend pad voor de toekomst. Wat was nu zo boeiend aan dat Gentse variététheater?

Eerst en vooral werd nog maar bitter weinig geschreven omtrent het variététheater in België en Gent was hierop geen uitzondering. Werd deze amusementsvorm als te commercieel ervaren zodat het wetenschappelijk onderzoek uitbleef? Of te vulgair? We hebben er het raden naar. Hier wou ik verandering in brengen. Het variététheater kan namelijk een boeiend licht werpen op de mentaliteit van de Gentse samenleving aan het einde van de negentiende eeuw. Vooraleer dat onderzocht kon worden, dienden er eerst enkele andere essentiële stappen worden gezet.

VRAAGSTELLING

De vraagstelling: 'Gentse variététheaters van 1880 tot 1914', klinkt algemeen, maar dit onderzoek wil dan ook een zo volledig mogelijk beeld scheppen van die amusementsvorm in Gent. Daar nog maar weinig onderzoek hierover gebeurde, spreekt het voor zich dat een algemene omschrijving van het variététheater zich opdrong. Waar bevonden zich deze theaters? Wat werd er vertoond? In welke context vond het variétéspektakel plaats?

---

² CONVENTS, Guido, *Van kinoscoop tot café-ciné*, Leuven, Universitaire pers, 2000.

³ Els Veraverbeke en Guido Convents.

Na de lokalisering van de Gentse variététheaters en de situering ervan in de internationale variétécontext, werd het mogelijk om het programma in detail te bekijken, samen met de exploitatievormen en de randactiviteiten van dit amusement. De Gentse resultaten werden getoetst aan haar historische context, maar ook aan enkele sociaal-filosofische bespiegelingen.

We situeren de opkomst en de bloei van de Gentse variététheaters in de periode van 1880 tot 1914. Toch wordt in dit onderzoek vaak algemeen over 'de negentiende eeuw' gesproken. Dergelijke veralgemening kent zijn oorsprong in het feit dat het variététheater in de internationale context reeds aan het begin van de negentiende eeuw ontstond. Het is ook telkens een mond vol om van de 'laatnegentiende eeuw, begin twintigste eeuw' te spreken, vandaar dat men de periode van 1901 tot 1914 hier ook onder de algemene negentiende-eeuwse noemer kan verstaan.

STRUCTUUR

Het eerste deel van deze scriptie verheldert het complexe begrippenkader, werpt een licht op de algemene internationale situatie van het variététheater en lokaliseert de Gentse variététheaters. Tot slot worden de relaties van de Gentse variététheaters tot diverse hoofdrolspelers van het variététheater als Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten besproken.

Het variététheater wordt gekenmerkt door een bijzondere programmastructuur. Dat programma bestaat uit een opeenvolging van verschillende acts die een grote diversiteit kennen. Voor elk wat wils, lijkt het wel. De acts zijn dan ook afkomstig uit verschillende amusementsvormen zoals het circus, de foor, het reguliere theater, enz. Om structuur te brengen in de grote diversiteit aan variéténummers wordt er in het tweede deel van deze scriptie een indeling van de verschillende acts gemaakt aan de hand van hun herkomst.

Vervolgens gaan we in het derde deel van deze scriptie dieper in op de exploitatievormen en de randactiviteiten van het Gentse variététheater. Die informatie en gegevens uit de voorgaande delen worden dan getoetst aan de Gentse politieke, sociale en economische situatie in de periode van 1880 tot 1914. De mentaliteit van deze historische periode wordt onderzocht met behulp van enkele sociaal-filosofische essays van Walter Benjamin. Met een knipoog naar de Sloveense socioloog, filosoof en cultuurcriticus Slavoj Žižek wordt ook de link tussen het negentiende eeuwse variététheater en de hedendaagse context gelegd.

IV. METHODOLOGIE

ARCHIEFONDERZOEK

Daar maar weinig literaire bronnen het Gentse variététheater vermeldden, werd het al gauw duidelijk dat het onderzoek voor een groot deel van het gevonden archiefmateriaal afhankelijk zou zijn. De archiefdocumenten bleken gelukkig zeer dankbaar materiaal te zijn.

Het M.I.A.T. in Gent bevat een fraaie collectie liederenboekjes uit diverse revues van zowel het Nieuwe Cirkus als de Minard. De liederen schetsen een mooi beeld van wat leefde onder de Gentse bevolking aan het begin van de twintigste eeuw. Een zeer uitgebreide collectie postkaarten uit diezelfde periode leverde enkele fraaie verduidelijkingen op van vari  t  attracties zoals de ‘cake-walk’ of van het vrouwbeeld uit die tijd.

Na het M.I.A.T. kwam het AMSAB aan de beurt. Hier werd echter niet zoveel bewaard omtrent het Gentse variététheater. Enkel een documentatiemap van het Coliseum, in deze scriptie behandeld onder de naam Valentino, kon ons verder helpen bij het onderzoek.

Uiteraard kon ook het Stadsarchief van Gent niet aan dit lijstje ontbreken. Hier vond ik enkele bouwplannen van diverse variététheaters. Ook het maandblad van de Gentse heemkundige kring, ‘Gendtsche Tydinghen’, was een nuttige bron van informatie bij deze scriptie.

Ik verliet Gent voor een bezoekje aan de universitaire bibliotheek van Leuven, waar men een boeiende collectie internationale vari  t  bladen bezit en voor eentje aan het Vlaams Filmarchief in Aarschot. Jos Goeyberghs van het Vlaams Filmarchief hielp mij bij het zoeken naar stille films die mogelijk vertoond werden in de Gentse variététheaters. Tot slot werd ik ook in Zulte onthaald bij André De Poorter, stichter van het Belgisch circusarchief. Hij bezat onder andere een boeiende collectie oude foto’s van het Nieuwe Cirkus.

Het grootste deel van het archiefmateriaal in deze scriptie is echter afkomstig uit de Vliegende Bladen die te raadplegen zijn in de handschriftenzaal van de Universiteit van Gent. Deze verzameling programmablaadjes, brieven, affiches, strooibriefjes enz. werden na een oproep van Ferdinand Vander Haeghen op het einde van de negentiende eeuw reeds verzameld. Hij kreeg geen ongelijk wanneer hij toen reeds beweerde dat dergelijke stukken, die op dat moment ogenschijnlijk niets van waarde hadden, later kostbare documenten zouden worden. Wat op het eerste zicht een chaotische berg vergeeld en kwetsbaar papier leek, was een schat aan informatie voor het onderzoek naar het variététheater in Gent.

Het was onvermijdelijk een eigen inventaris op te maken van meer dan 3000 foto’s, die het resultaat waren van bovenstaand besproken archiefonderzoek. De digitalisering van de foto’s en haar gegevens maakten het mogelijk op een efficiënte manier om te springen met de verschillende

documenten. Net zoals het variététheater enkel mogelijk werd dankzij negentiende-eeuwse uitvindingen op gebied van transport en communicatie, was ook het resultaat van dit onderzoek in dergelijke tijdspanne enkel mogelijk dankzij de twintigste-eeuwse digitale revolutie.

Ondanks de grote hulp van de technologie vroeg het toch nog heel wat geduld om de documenten te kunnen situeren en de relaties tussen de verschillende documenten te ontdekken. Naarmate bepaalde zaken zich steeds weer herhaalden, begon het materiaal voor zich te spreken. In combinatie met de literaire bronnen, begon het inzicht omtrent de herkomst, programmastructuur, exploitatievorm en thematiek gestaag te dagen.

Van de 3000 foto's maakten we voor u een selectie van een kleine 250 foto's om onze stellingen te ondersteunen. Het was echter niet mogelijk telkens ons bewijsmateriaal in foto af te beelden, vandaar dat u in de voetnoten vaak verwijzingen vindt naar diverse archiefdocumenten. In deze verwijzing wordt het referentienummer van het archief meegedeeld en mijn persoonlijk inventarisnummer, de originele archiefdocumenten zijn namelijk niet afzonderlijk genummerd.

Om de lokalisering van de verschillende variététheaters en andere besproken Gentse bezienswaardigheden te vergemakkelijken, maakten we voor u een kaartje dat u in deze scriptie aantreft op p. XII - XIII.

LITERAIRE BRONNEN

Bij de bespreking van de literaire bronnen dienen we de belangrijke bijdrage van volgende drie auteurs te vermelden, die aan de basis liggen van dit onderzoek. Guido Deseyn leverde ons vele aanwijzingen aan voor de lokalisering van de variététheaters in Gent in zijn 'Gids voor Oud Gent'⁴, een historische wandeling doorheen de stad Gent. André De Poorter kon ons op zijn beurt veel bijbrengen op het gebied van de programmatie van de acts, daar zijn onderzoek omtrent het circus en de foor in Gent⁵ enkele overlappings kent met het Gentse variététheater. Guido Convents leverde eveneens verdienstelijk onderzoek van het variététheater in relatie tot de film in België, naar aanleiding van zijn onderzoek over de exploitatie van de film in haar eerste jaren in België.⁶ Deze namen zullen dan ook geregeld opduiken in dit onderzoek.

De Gentse en zelfs Belgische bronnen omtrent het variététheater waren enkel via een omweg langsheen de foor, het ontstaan van de film of het circus te vinden. Het variététheater als amusementsvorm op zich werd nog nooit voldoende interessant geacht in België om er een boek aan te wijden. Dat het in wetenschappelijke kringen een beetje als een lelijk eendje werd behandeld, blijkt ook uit het feit dat het grootste deel van de buitenlandse boeken omtrent het variététheater niet in universitaire bibliotheken te vinden zijn, maar in de openbare bibliotheken,

4 DESEYN, Guido, *Gids voor oud Gent*, Antwerpen, Standaard, 1984

5 DE POORTER, André, *Gent circusstad, twee eeuwen circusbezoek*, Aartrijke, Uitgeverij Emiel Decock, 1992.

6 CONVENTS, Guido, *Van kinetoscop tot café-ciné*, Leuven, Universitaire pers, 2000.

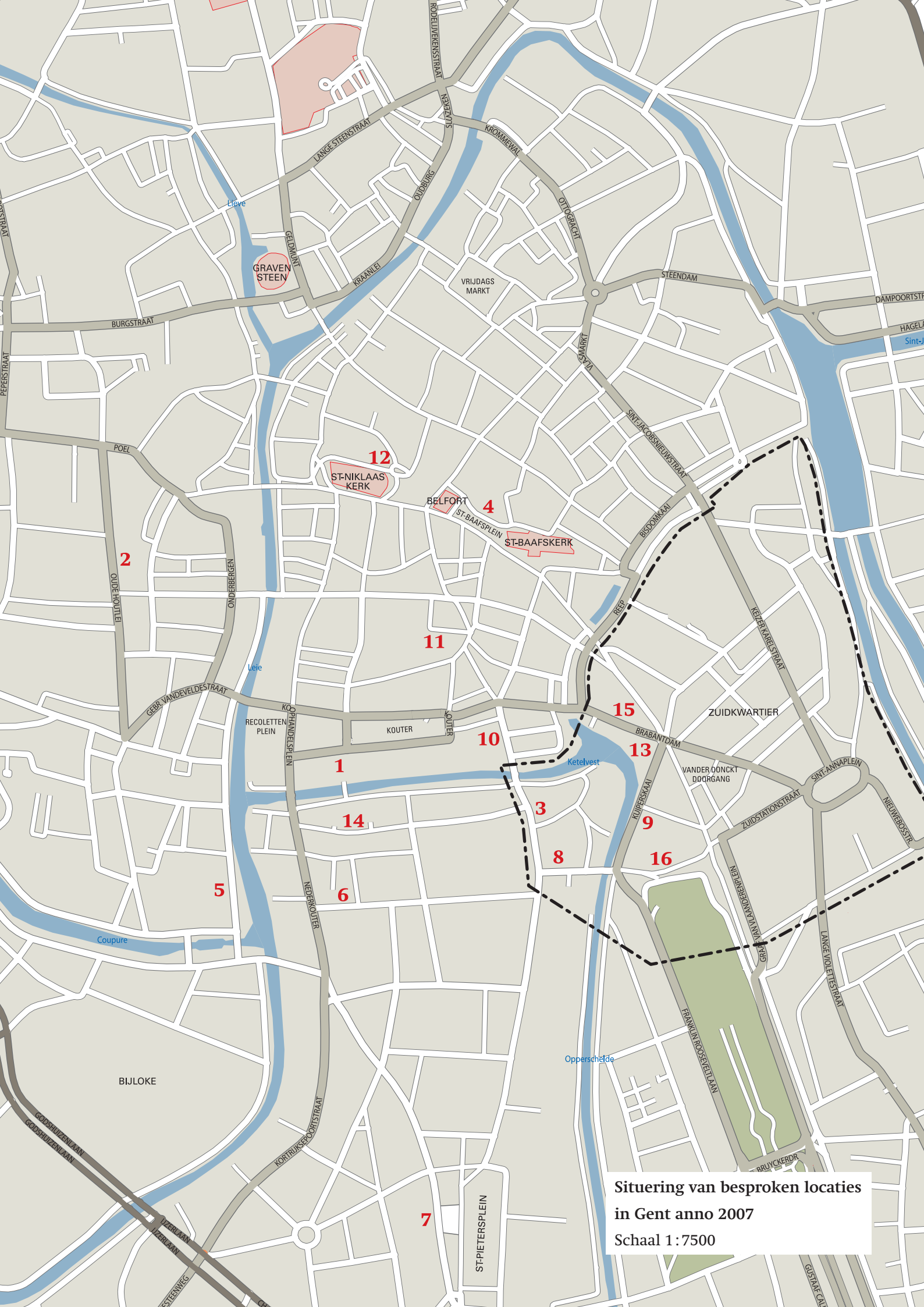
zij het dan wel in haar magazijnen. De stoffige oude boeken verraden veel van hun populariteit, of is het van de veeleer onwetendheid omtrent het variététheater?

In landen zoals Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten lijkt deze amusementsvorm meer populariteit te kennen. Dit kunnen we reeds afleiden uit de encyclopedische beschrijvingen van het variététheater uit deze landen. Naast de encyclopedische literatuur deden we ook een beroep op boeken die de historische context behandelden waarin het variététheater tot stand en tot bloei kwam. Tot slot doken we ook onder in de sociaal-filosofische literatuur van Walter Benjamin en Slavoj Žižek om de programmatie en de exploitatie van het variététheater te analyseren.

V. LOKALISERING

1. Sint-Sebastiaanschouwburg, 1737
Groote Schouwburg of Grand Théâtre, 1840
2. De Parnassusberg, 1789
3. Théâtre Minard of Minard-Schouwburg, 1847
4. Nieuwe Schouwburg, 1899
5. Manège Municipal, 1834
6. Diorama, 1849
Renbaan Visser, 1850
Skating Rink, 1879
7. Hippodroom De Drie Sleutels, 1878
8. Nieuwe Cirkus of Nouveau Cirque, 1895
Théâtre de Variétés, 1896
Ghent Palace, 1913
9. Valentino, 1884
Scala, 1911
Wintergarten, 1913
Coliseum, 1921
10. Wolweverskapel
Eden-Théâtre, 1883
Carillon, 1912
Gaumontschouwburg, 1913
Cinema Savoy, 1934
11. Eden-Théâtre, 1901
12. Lion d'Or
Cinema het Goede Zaad, 1912
13. Grand-Hôtel
14. La Société des Melomanes
15. Cinéma Pathé, 1910
16. Oud-Gend, 1910

Stadsplan op volgende pagina

GRAVEN STEEN

12
ST-NIKLAAS KERK

4
BELFORT
ST-BAAFSPLEIN

ST-BAAFSKERK

2

11

15

1

10

13

14

3

9

5

6

8

16

BIJLOKE

7

ST-PIETERSPLEIN

Situering van besproken locaties
in Gent anno 2007
Schaal 1:7500

VI. LIJST VAN AFKORTINGEN

bijv.: bijvoorbeeld

etc. : et cetera

enz.: enzovoort

ed.: redacteur

o.c.: werk reeds vermeld

s.d.: geen datum vermeld

s.l.: geen plaatsnaam vermeld

s.p.: geen paginanummer vermeld

transl.: vertaler

X: anoniem auteur

AMSAB: Instituut voor sociale geschiedenis, Gent

M.I.A.T. : Museum voor Industriële en Archeologie Textiel, Gent

SAG: Stadsarchief Gent

V.B.: Vliegende Bladen

IC237, IC238, IC239, IIC31, IIIC7: referentienummers Vliegende Bladen Nieuwe Cirkus

IE15: referentienummer Vliegende Bladen Eden-Théâtre

IH15: referentienummer Vliegende Bladen Hippodroom De Drie Sleutels

IS28: referentienummer Vliegende Bladen Skating Rink

IT26, IT28: referentienummer Vliegende Bladen Minard

IIT34: referentienummer Vliegende Bladen Groote Schouwburg en Lion d'Or

IIT9, IIT34, IIT48: referentienummer Vliegende Bladen Nieuwe Schouwburg

IV2, IIV2: referentienummers Vliegende Bladen Valentino

DEEL 1:
SITUERING VAN DE
GENTSE VARIÉTÉTHEATERS
IN DE INTERNATIONALE
CONTEXT

DEEL 1: INLEIDING

In dit eerste deel ‘Situering van de Gentse variététheaters in de internationale variétécontext’ proberen we een algemeen beeld te creëren van het complexe begrip ‘variététheater’ en haar toepassingen in Gent. Via literatuuronderzoek enerzijds en archiefonderzoek in Gent anderzijds hopen we tot een zo volledig mogelijke omschrijving te komen van het fenomeen ‘variététheater’. Hiervoor dienen we eerst duidelijkheid te scheppen in de variëteit aan begrippen zoals ‘music-hall’, ‘vaudeville’, en ‘variététheater’. Een evolutieschets geeft ons een beeld van het snel veranderende karakter van deze amusementsvorm op verschillende plaatsen in de wereld. Het komen tot een overzichtelijk geheel van aanwezige variététheaters in Gent was geen sinecure. Tot op heden werd geen aandacht besteed aan het fenomeen variététheater in België. Slechts nu en dan duikt het fenomeen op wanneer men zich verdiept in het circusverleden van Gent⁷, in de ontspanningsmogelijkheden van de negentiende eeuw⁸ of op zoek gaat naar de beginjaren van de film⁹.

Het variététheater zit verankerd in verschillende amusementsvormen: in de structuur van danspaleizen, stenen circussen, concertzalen, kroegen en het legitieme theater. Ook hier haalt de complexiteit weer de bovenhand. De resultaten van het onderzoek naar variététheaters in Gent is deels gebaseerd op literatuuronderzoek, waarbij we de auteurs Guido Deseyn en André De Poorter niet onvermeld kunnen laten. In de Gentse literatuur wordt het variététheater slechts als marginaal fenomeen beschreven. Via resultaten uit het archiefonderzoek in Gent proberen we dit beeld te verfijnen. Door de confrontatie van de literatuur met archiefdocumenten, voor het grootste deel afkomstig uit de *Vliegende Bladen*, kunnen we de literatuurbronnen aanvullen of bijsturen. Strooibriefjes en programmablaadjes, maar ook diverse artikels vonden we er terug. In het Stadsarchief konden we diverse plannen inkijken.

Het algemene amusementskader van Gent kan echter niet verwaarloosd worden wanneer we de variététheaters in Gent in een bredere context plaatsen. Daarom vertrekken we telkens van een algemene schets van ontspanningsvormen bij de negentiende-eeuwse Gentenaar. Hierbij leggen we de klemtoon op diverse dansactiviteiten en de evolutie van het circus in Gent. Deze staan in verband met diverse fora en het carnaval in Gent, maar kunnen eveneens als voedingsbodem van het variététheater in Gent beschouwd worden. Tot slot koppelen we de informatie van de Gentse variététheaters terug aan de variété-informatie gedestilleerd uit de wereldwijde omzwervingen.

⁷ DE POORTER, André, *Gent circusstad, twee eeuwen circusbezoek*, Aartrijke, Uitgeverij Emiel Decock, 1992.

⁸ DESEYN, Guido, *De geschiedenis van het amusementsleven te Gent*, Gent, Gentse vereniging voor industriële archeologie en textiel, s.d.

⁹ CONVENTS, *Van kinoscoop tot café-ciné*, Leuven, Universitaire pers, 2000.

Hoofdstuk 1: TERMINOLOGIE EN ONTWIKKELING VAN HET 'VARIÉTÉTHEATER'

1.1. TERMINOLOGIE VAN HET VARIÉTÉTHEATER

Wat betekent 'variététheater'? Deze term valt niet samen te vatten in enkele zinnen. Bovendien kent haar betekenis een complexe evolutie en bijgevolg een complex begrippenkader. Om in dit web van begrippen en betekenissen wat duidelijkheid te scheppen hanteren we het linguïstisch systeem van F. De Saussure, waarbij de signifié voor 'betekenis' staat en de signifiant voor 'betekenaar'.¹⁰ In deze scriptie wordt slechts één signifiant gehanteerd: 'variététheater'. Dit om alle duidelijkheid te bewaren in het doolhof van signifiants omtrent dit scriptieonderwerp.

Alvorens dieper in te gaan op de complexiteit van de signifiant 'variététheater' is het wel nuttig eerst een poging te wagen tot het omschrijven van diens signifié. Deze algemene omschrijving is gebaseerd op de informatie uit diverse theaterencyclopedieën, waarvan een diepere analyse volgt.

1.1.1. SIGNIFIÉ VAN HET VARIÉTÉTHEATER

Het variététheater is een stedelijk fenomeen dat het licht zag in Groot-Brittannië in de jaren 1830 toen de urbanisatie sterk toenam.¹¹ In Frankrijk vond de ontwikkeling wat eerder plaats. Daar stak het fenomeen reeds de kop op vanaf de Franse Revolutie eind achttiende eeuw.¹² Het variététheater was oorspronkelijk de ontspanningsvorm van een emanciperende lagere klasse.¹³ Een nieuwe aanpak van kroegen bood de klant een extra vorm van ontspanning via liederen, maar men breidde deze act al gauw uit tot een gevarieerder programma met diverse acts zoals dans- en circusachtige nummertjes in een zaaltje of een 'hall' die aan de kroeg werd gebouwd, wat de kroegen een grotere omzet opleverde.¹⁴ Wanneer men de deuren ging openzetten voor een nieuwe klasse die een winstgevender publiek zou zijn, namelijk de middenklasse, werd de professionalisering van de acts geleidelijk aan opgedreven. Hiervoor dienden de 'halls' luxueuzer ingericht te worden.¹⁵ Er werd meer aansluiting gezocht bij het legitieme theater vanaf 1870 met acts als korte operettes, melodrama's, spectaculaire revues, pantomimes en balletcorpsen. De tafeltjes en drank verdwenen uit de inrichting en internationale sterren verschenen er op de scène.¹⁶

10 DE SAUSSURE, Ferdinand, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1916.

11 BAILEY, Peter (ed.), *Music Hall, the Business of Pleasure*, Milton Keynes, Open university Press, 1986 p. IX.

12 JACQUES-CHARLES, *Cent ans de music-hall*, Genève-Paris, éditions Jeheber, p. 94.

13 CHANAN, Michael, *The Dream that kicks: the Prehistory and early Years of Cinema in Britain*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980, p. 148.

14 "Music Hall", in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *The Oxford Companion to Theatre*, Oxford, Oxford University Press, 1988, p. 575.

15 EARL, John, "Building the Halls", in: BAILEY, Peter (ed.), *o.c.*, pp.1-33.

16 "Music-Hall", in: BANHAM, Martin (ed.), *The Cambridge Guide to Theatre*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995, p. 767.

1.1.2. SIGNIFIANT 'VARIÉTÉTHEATER'

In Groot-Brittannië neemt men hoofdzakelijk de signifiant 'music-hall' als betekenaar voor de zonet beschreven signifié. In de Verenigde Staten overheerst de signifiant 'vaudeville', in Frankrijk 'café-concert' of 'café-chantant', in Duitsland 'singspielhalle' of 'tingeltangel' en in Rusland 'myuzik-kholl' of 'estrada'.¹⁷ In Gent hield men het voornamelijk bij 'variététheater', 'théâtre de variétés' of 'théâtre des variétés'. In deze scriptie zullen we het voortaan enkel bij de signifiant 'variététheater' houden, zelfs wanneer het over de situatie buiten Gent gaat. Dit om verwarring te vermijden en om aan te tonen dat het wel degelijk om dezelfde amusementsvorm gaat.

Vanwaar deze overvloed aan signifiants? Het variététheater diende als commerciële instelling voortdurend de laatste trends bij te benen. Nu eens overheerste er een Franse invloedssfeer, dan weer een Duitse, Britse of Amerikaanse, waardoor de benamingen van de etablissementen elkaar snel afwisselden. Soms konden diverse signifiants ook jaren naast elkaar blijven bestaan, zoals 'theatre of variety' en 'music-hall' in Groot-Brittannië.¹⁸ Toch kon een signifiant als 'variététheater', 'music-hall' of 'vaudeville' verschillende nuancerings bevatten, afhankelijk van plaats en tijd. Zo heeft de signifiant 'vaudeville' in de Verenigde Staten de signifié van het variététheater zoals hierboven beschreven,¹⁹ terwijl in Frankrijk de signifié van 'vaudeville' op een komedie slaat met liederen en populaire melodieën.²⁰ Het 'variety theater' kent eveneens een nuancing in de Verenigde Staten: daar slaat het eerder op een ontspanningsplaats die door alcoholici en prostituees bezocht werd.²¹

1.1.3. ENCYCLOPEDISCH ONDERZOEK VAN HET VARIÉTÉTHEATER

Wanneer we de theaterencyclopedieën uit achtereenvolgens België, Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten erop naslaan om het variététheater te definiëren, merken we al gauw op dat, ondanks de verschillende signifiants, de ontwikkelingen van de populaire cultuur nogal gelijk verliepen. Zo ziet men een gelijkaardige evolutie in de geschiedenis van het variététheater in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en Frankrijk. Het Britse variététheater is door de historici accurater verzameld dan het Amerikaanse en het Franse variététheater. Over het Belgische variététheater bestaat amper literatuur.²²

17 "Variety", in: BANHAM, Martin (ed.), *o.c.*, p. 1160.

18 "Music-Hall", in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, pp. 575-580.

19 "American Vaudeville", in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, pp. 861-862.

20 "Vaudeville", in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, p. 861.

21 "American Vaudeville", in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, pp. 861-862.

22 Zie p. 2.

Een Belgische theaterencyclopedie, 'Theater A-Z' van Kröjer definieert 'variété' als volgt:

“Populaire schouwburgen waar dranken werden geconsumeerd tijdens de opvoering van komische en sentimentele stukken. De eerste variété-schouwburg te Londen was de ‘Canterbury’ (1837). Het genre kwam zeer in trek en vele andere gelegenheden van die aard werden opgericht zoals ‘Gilbert’s’, ‘Rodney’, ‘Lord Nelson’, ‘Cambridge’, ‘Foresters en ‘Upper March’.”²³

Deze definitie is allesbehalve volledig, noch correct, als je de omschrijving naast deze van de buitenlandse encyclopedieën plaatst. Ze bevat bovendien geen sporen van Belgische geschiedschrijving omtrent dit onderwerp, ook al was het variététheater zeer levendig aanwezig in België zoals zal blijken uit dit onderzoek. De termen 'music-hall' of 'variététheater' komen niet aan bod in deze encyclopedie en de signifiant 'vaudeville' krijgt er enkel de Franse signifié.

De Franse 'Dictionnaire Encyclopédique du Théâtre' van Corvin voorziet op zijn beurt geen plaats voor de signifiant 'variété', maar wel voor 'music-hall':

“Le terme apparaît vers 1862. Le music-hall est alors l’héritier triomphant du café-chantant né dans les années 1770 et du plus récent café-concert. Ce dernier, sous la restauration, offre, en plein air, à des consommateurs nonchalantes, des spectacles hétéroclites faits de chansons et d’attractions foraines. Le succès de la formule, le développement des techniques de la scène, les impératifs commerciaux, tout cela pousse à construire des salles ad hoc: L’Eldorado, L’Alcazar, Le Bataclan, Les Folies Bergère. Dans les dernières années du siècle, surgissent Le Moulin-Rouge (1889), Le Casino de Paris (1890), L’Olympia (1893).”²⁴

Een duidelijk verschil met Kröjer is de aanwezigheid bij Corvin van de eigen Franse geschiedenis van het variététheater. Bij het begrip 'vaudeville' wordt de evolutie van het bacchuslied naar korte komische stukken met gezongen coupletten geschetst, die opgevoerd werden in het boulevardtheater.²⁵ Ook onder het trefwoord 'boulevardtheater' zijn er verwijzingen naar de signifié 'variététheater'. Het boulevardtheater staat voor het commerciële theater in de late negentiende eeuw in Frankrijk. Tot 1830 was dit eerder een geografische term: de 'Boulevard du Temple' in Parijs, waar het populaire theater met geweldige melodrama's plaatsvond, maar al gauw werden ook de Franse variété- en vaudevilletheaters onder dezelfde noemer geplaatst.²⁶

De Engelse encyclopedie 'The Cambridge Guide to Theatre' van Martin Banham en de Amerikaanse 'The Oxford Companion to Theatre' van Phyllis Hartnoll zijn aan elkaar gewaagd, maar toch is de geschiedenis van het Britse variététheater in de Amerikaanse encyclopedie nog iets uitvoeriger aanwezig dan de eigen Amerikaanse geschiedschrijving omtrent het variététheater.

²³ "Variété" in: KRÖJER, Maxim P.S. (ed.), *Theater A-Z*, Antwerpen, Boekengilde Die Poorte, 1959, p. 236.

²⁴ "Music-Hall" in: CORVIN, Michel (ed.), *Dictionnaire Encyclopédique du théâtre*, Paris, Bordas, 1995, p. 633.

²⁵ "Vaudeville", in: CORVIN, Michel (ed.), o.c., pp. 925-926.

²⁶ "Boulevard", in: BANHAM, Martin (ed.), o.c., p.121.

1.2. ONTWIKKELING VAN HET VARIÉTÉTHEATER

Om het Gentse variététheater te kunnen plaatsen binnen het internationale kader van het variététheater dienen we na te gaan waar de gemeenschappelijke punten liggen en waar de afwijkingen zich manifesteren in de evolutie van het variététheater in verschillende landen. Achtereenvolgens bespreken we de evoluties in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, waar het onderzoek naar het variététheater het verst gevorderd is.

1.2.1. EVOLUTIE VARIÉTÉTHEATER FRANKRIJK²⁷

Revolutionairen in Frankrijk hielden van drinken, zingen en het houden van literaire en filosofische discussies. Kroegen en herbergen draaiden op volle toeren. Vanaf 1770 ontstond het café-chantant waar bezopen revolutionairen liedjes op café meezongen met een zanger in het midden van de kroeg, begeleid door piano of een drietal instrumenten. Etablissements zorgden voor steeds meer attracties om clientele aan te trekken, zoals in 'Café Borel' in Parijs waar de patron een buikspreker was. Hieruit evolueerden café-concerts die plaats boden aan een orkest op een klein podium met een 'petite scène à l'Italienne', dat aan de klanten spektakel bood met liederen, fooraattracties en sensuele vrouwen. Het café-concert was de vader van het populaire variététheater. In 1779 werd het eerste 'Théâtre du Variété' geopend op de Boulevard du Temple. Op deze boulevard werd de ontwikkeling van het populaire theater versneld door de afschaffing van het monopolie van de Comédie-Française in 1791 en door de beslissing van Napoleon III in 1864 dat iedereen vrij was om een theater te bouwen. Hierdoor kreeg men een boom aan theatergebouwen met op het repertoire variété, melodrama's, lichte komedies en soms meer literaire stukken. Vanaf 1862 komt de term 'music-hall' voor in Parijs. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden populaire boulevardtheaters verbouwd: de individuele tafeltjes werden vervangen door normale theaterzitjes en het drankzuchtige element verdween. Balletten en spectaculaire shows werden geïmporteerd, net zoals korte stukken uit het reguliere repertoiretheater. De nieuwste scenografische uitvindingen en lichtfontein werden een noodzakelijk onderdeel. De simpele robuuste humor van het oude variététheater verdween en de formule werd gecommmercialiseerd. Men ging zalen bouwen als L'Eldorado, L'Alcazar, Le Ba-ta-clan, Les Folies Bergère, Le Moulin-Rouge, het Casino van Parijs en de Olympia. De meest bloeiende periode voor dergelijke boulevardtheaters waarin het variété een aanzienlijk aandeel had, was de Belle-Epoque.

²⁷ Selectie uit:

JANDO, Dominique, *Histoire Mondiale du music-hall*, Paris, Delarge, 1979, pp.11-95.

"Music-Hall", in: CORVIN, Michel (ed.), *o.c.*, pp.633-634.

"Boulevard", in: BANHAM, Martin (ed.), *o.c.*, p.121.

1.2.2. EVOLUTIE VARIÉTÉTHEATER GROOT-BRITTANNIË²⁸

Tussen 1820 en 1830 ontdekten de 'taverns' of kroegen in Groot-Brittannië het fenomeen 'self-made entertainment'. Amateurzangers werden er uitgenodigd om hun kunsten te vertonen aan de klanten. Een 'chairman' in de hoek van de zaal kondigde de amateurs aan. De 'tavernlords' zagen dat een dergelijke aanpak gunstig was voor de verkoopcijfers van het bier. Het succes zette de uitbaters aan om hun muziekprogramma's uit te breiden met komieken en acrobaten. Vervolgens werden de amateurs ingeruild voor professionelen en zo ontstonden 'song-and-supper rooms'. Die evolutie liep gelijklopend met de explosie van steden rond 1830. De kroegen moesten uitbreiden en zo ontstonden aparte 'halls' die gebouwd werden aan de taverne, zoals de 'Canterbury Music-Hall' die door Charles Morton aan zijn 'Canterbury Arms Tavern' gevestigd werd. 'Music-Hall' is de Engels-Victoriaanse term voor 'variety theatre'. Jarenlang bleven de twee begrippen naast elkaar bestaan. Op haar hoogtepunt was de music-hall het type entertainment van de gewone mensen: vrolijk en eenvoudig, zonder veel suggesties, amusant en herkenbaar in de emoties en problemen en gebruik makend van ruwe humor. Onder het theatermonopolie konden de kleine theaters slechts 'musical entertainment' bieden, want dialoog was voor hen verboden. Bovendien bepaalde de 'Music and Dancing Act' van George II uit 1843 dat roken en drinken in theateretablisementen enkel nog onder bepaalde voorwaarden toegelaten werd. In 1852 werd de 'Canterbury Hall' toegankelijk voor vrouwen. Sommigen pasten hun plaatsen aan de eisen van de middle-class-klanten aan of organiseerden voor hen speciale avonden. Hierdoor veranderden de oude bohemiaanse volkstheaters geleidelijk aan in respectabele variététheaters. De oorspronkelijke hall met een simpel podium op het einde, tafels, stoelen, een bar en een chairman evolueerde naar een auditorium met een volledig uitgerust podium en een programma met een tiental nummertjes. Vanaf 1878 verschenen de eerste luxueuze variététheaters met meer comfort en hogere prijzen. Het publieksgedrag werd gecontroleerd en het artiestenmateriaal werd er opgeruimd. De chairman verdween, want de presentatie van de acts werd vervangen door nummers bovenaan het proscenium en op de gedrukte programma's. Elegantie en veiligheid werden belangrijker. De acts werden aangevuld met balletten, dramatische vertoningen en pantomimestukken, aangepast aan een familiepubliek. Er ontwikkelde zich een sterrensysteem onder de artiesten. Het variététheater stond nu op gelijke voet met de reguliere theaters en haar sterren.

²⁸ Selectie uit:

"Music-Hall" in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, pp. 575-580.

"Music-Hall" in: BANHAM, Martin (ed.), *o.c.*, p. 767.

BAILEY, Peter, *o.c.*, pp. IX-XXI.

1.2.3. EVOLUTIE VARIÉTÉTHEATER VERENIGDE STATEN²⁹

De signifiant 'vaudeville' voor het variététheater in de Verenigde Staten is afkomstig van het 'Vaudeville House' van William Valentine in 1840, een 'concert saloon'. In dergelijke saloons traden Amerikaanse variétéperformers op. De 'waiter-and-dancing-girls', vaak prostituees, bedienden er een volledig mannelijk publiek. Zoals hun Europese variant domineerde ook hier het lied, de komedie en de exuberante dans. Vanaf 1876 kwam er een splitsing. Tony Pastor wou 'clean amusement' in zijn concert saloon, in de hoop een 'familiepubliek' aan te trekken. Het drinken en roken werd bijgevolg verboden tijdens de opvoeringen. Voor het meer respectabele publiek ontstond uit het concert saloon het 'variété-vaudeville' of kortweg 'vaudeville'. Vulgaire zaken werden voortaan vertoond in de 'burlesque theatres'. In de jaren tachtig van de negentiende eeuw werden overweldigende paleizen geopend om de middenklasse aan te spreken met een sprookjeswereld vol luxe, zoals in de 'Radio City' in New York. Sterren van het theater deden er hun ding ter promotie van hun legitieme theaterwerk. Geleidelijk aan creëerde de vaudeville haar eigen sterren. Het was de dominante vorm van Amerikaans entertainment rond 1890. Voor de burleske acts schoten slechts de artiesten van derde categorie over. Je zag er naakte vrouwen die korte sketches opvoerden. In 1935 is in New York de striptease ontstaan vanuit de 'burlesque theatres'. In de Verenigde Staten verstaat men vandaag onder die term een plaats waar stand-up comedy vertoond wordt.³⁰

---

²⁹ Selectie uit:

"American Vaudeville" in: HARTNOLL, Phyllis (ed.), *o.c.*, pp. 861-862.

"Americian Vaudeville", in: BANHAM, Martin (ed.), *o.c.*, p. 1161.

³⁰ Jaak Van Schoor in e-mail aan Evelien Jonckheere, 9 juli 2007.

Hoofdstuk 2: VARIÉTÉTHEATER IN GENT

Ter inleiding schetsen we de verschillende ontspanningsmogelijkheden en buurten voor de verschillende klassen in Gent. Vervolgens situeren we het ontstaan van de verschillende Gentse variététheaters binnen deze context, want zoals straks zal blijken is de verwantschap van het variététheater met diverse uitgaansmogelijkheden groot.

2.1. ONTSPANNINGSMOGELIJKHEDEN VAN DE NEGENTIENDE-EEUWSE GENTENAAR

2.1.1. UITGAANSMOGELIJKHEDEN VOOR DE BURGERIJ

's Zondags en 's woendags had de Gentse burgerij omstreeks 1900 meestal de gelegenheid om haar woning te verlaten en een avondconcert op de Kouter mee te pikken. Dit plein omgeven met lindenbomen was sinds de zeventiende eeuw de plaats voor ontspanning bij uitstek.³¹ [001] Het werd dan ook de 'Groote Vrijstermarkt' van Gent genoemd, vanwege de talrijke paartjes die er bijeenkwamen onder de bomen en tussen de bloemenkraampjes, luisterend naar "*de meeslepende tonen eener walsen of onder het opwekkend gedommel van een pas-redoublé.*"³² De rijkere klasse kon er op zondagen naar hartelust flaneren en na een bezoekje aan de opera, gelegen naast dit plein, in de talrijke omliggende café's genieten van een drankje. De aanwezigheid van de burgerij hield het werkvolk van het plein. Eveneens Place d'Armes genoemd, was dit plein tot aan de twintigste eeuw de plaats voor de schouwing van wapens en paarden.³³ Sjieke burgerfeesten vonden meestal plaats in het Casino aan de Coupure vanaf 1837³⁴ [002], dat met zijn prachtige tuinen een schitterende omlijsting vormde voor tentoonstellingen, diners en galabals. Helaas werd het in 1912 gesloopt.³⁵

001

002

31 DESEYN, Guido, Guido, *Gids voor oud Gent*, Antwerpen, Standaard, 1984, p. 219.

32 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 221.

33 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 218.

34 DESEYN, Guido, (s.d.), *o.c.*, s.p.

35 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 318.

Dankzij het Zollikofer-De Vigneplan (1880-1888) kreeg Gent er op het einde van de negentiende eeuw nog een uitgaansbuurt bij: het Zuidkwartier. Deze buurt had voor de Gentenaar alles wat hij van een avondje uit verlangen kon. Daar lagen de bekendste dans- en concertzalen van de stad, maar ook verschillende variététheaters. De buurt was bovendien uitgerust met een prachtige dierentuin die tussen 1851 en 1904 dichtbij het drukke Zuidstation gelegen was.³⁶ In de Vlaanderenstraat trof men een hele reeks burgercafés aan, met namen die hun klasse onderstreepten, zoals ‘De Gambrinus’, ‘De Zollikofer’, ‘Het Nederlandsch Koffiehuis’, ‘L’Entente’, enz.³⁷ Daarnaast had het Zuidstation ook haar rosse buurten zoals het een echte stationsbuurt betaamt.³⁸

---

36 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), *De Kranten van Gent*, X, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996, p. 3.

37 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, pp. 193-194.

38 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 195.

2.1.2. UITGAANSMOGELIJKHEDEN VOOR HET GEWONE VOLK³⁹

In de negentiende eeuw waren bals het wekelijkse verzetje van arm en rijk. Vooral voor de lagere klassen was het vermaak nummer één. Het was het enige waarvoor het nog de moeite loonde om ‘zondagse’ kleren te dragen. Deze bals waren toegankelijk aan een zacht prijsje waarvoor men tevens ‘een goed glas bier’ kreeg. Er was ook telkens een buffet voorzien met ‘lekkere dranken en goede eetwaren’. Elke gelegenheid gaf aanleiding tot dansfeesten: eindejaarsfeesten, kermissen, carnaval, zomerfeesten, een vrije dag voor de patroonheilige van het ambacht en bepaalde dagen waarop het werk in de fabrieken noodgedwongen moest stilgelegd worden. Dergelijke arbeiderssnipperdagen vonden hun oorsprong in het begin van de Industriële Revolutie, wanneer een maximum aan werkuren was bereikt, als de grondstoffen uitgeput waren of wanneer de fabrieken sloten voor de ‘grote kuis’ en het nazicht van de machines. Dit waren dan de naaisters-, wevers- of strijksters- ‘mestdagen’ in juni.

2.1.3. FOREN EN CARNAVAL

Sinds de Middeleeuwen had de Gentenaar een jaarlijkse handelsbeurs in de halfvastenperiode die we nu nog steeds kennen als de Halfvastenfoor. Kooplieden die op de foor hun waren kwamen aanprijzen hadden in hun zog altijd een schare van ‘potsenmakers’ of grappenmakers, goochelaars, krachtpatsers, waarzeggers, muzikanten en charlatans mee. Naast de Halfvastenfoor vond in de stad ook de jaarlijkse Bijlokefoor, de Zomerkermis op het Sint-Pietersplein en de ‘Potjesmarkt’ of Paardenmarkt op het Kramersplein plaats. Het handelskarakter van deze foren verdween geleidelijk aan ten voordele van het amusement.⁴⁰

Naast de foren was de carnavalsperiode eveneens de periode van ontspanning bij uitstek. Deze begon reeds op Nieuwjaar en eindigde met als hoogtepunt pas op Vastenavond. Dit van oorsprong heidense feest stond ook gekend als de bacchanalen. Al in de veertiende eeuw probeerde men de baldadigheden tijdens deze periode in te dijken: “*Voert dat niemen met verkierden aen sichten omme en ga, no dansen, no reijen.*”⁴¹ Tijdens de carnavalsperiode trok men met ‘bedecten aensichten’ en met ‘maschers’ door de straten, waarbij een oud carnavalsgebruik, iemand zijn ‘zaligheid’ of ‘saus’ geven, vaak uit de hand liep. Dit gebruik bestond er namelijk in om met erwten, bonen, peperbollen of wat dan ook, naar voorbijgangers te werpen. In het midden van de zestiende eeuw liep dit zodanig uit de hand dat een wandeling door de stad voor een fatsoenlijk burger niet meer mogelijk was.⁴²

‘Slonsendag’, de maandag voor Vastenavond en Vastenavond zelf of ‘Mardi-Gras’, waren feestdagen waarop de bevolking niet moest gaan werken. De slonsendag was vroeger een dag van

39 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 214.

40 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.* p. 10.

41 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 284.

42 DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 285.

“ontucht, slemperij en betreurenswaardige uitingen van wulpsheid en losbandigheid”.⁴³ Bij gebrek aan beter nam de arbeider op die vrije dagen de gelegenheid om zich te bezuipen op de bals ‘paré, masqué ou travestie’, waar men verkleed, geschminkt en gemaskerd rondliep.⁴⁴

2.1.4. MAATREGELEN TEGEN DE SLEMPERIJEN VAN HET VOLK

De Gentse burgerij, die sinds het begin van de negentiende eeuw fortuinen verdiende in de textielindustrie, begon rond de jaren 1830 uit te kijken naar een grootse éénmalige manifestatie, die een alternatief moest bieden voor de talrijke parochie- en wijkkermissen, de trekpleisters voor het arbeidersamusement. Telkens kwam op de dag na de volksfeesten een deel van de arbeiders niet opdagen, daar ze in de beluiken hun roes aan het uitslapen waren.⁴⁵

Het stadsbestuur nam in 1843 het besluit om de verschillende wijk- en parochiefeesten af te schaffen en te doen samensmelten tot één groot feest. Dat werd het randgebeuren van een paardenwedren, de geliefde ontspanning van de hogere klasse, wat uitgroeide tot een jaarlijkse ‘Algemeene Kermis’ vanaf 1843, de week tussen de laatste zondag van juni en de eerste zondag van juli. Het was de voorloper van de ‘Gentse Feesten’. Daarnaast bleef enkel de Halfvastenfoor nog gespaard. Voortaan had ze plaats op het Sint-Pietersplein en niet langer op het Recollettenplein en de Kouter.⁴⁶

De Kouter vormde vanaf 1843 wel het toneel van het jaarlijkse ‘bal populaire’ dat werd gehouden in het kader van de ‘Algemeene Kermis’. Onder een zee van lichtjes waren de burgerij en het gewone volk samen verenigd om zich over te geven aan dans en vermaak. Voor één keer was er geen strikte scheiding tussen arm en rijk: allen dansten samen op hetzelfde plein, maar toch was er van contact tussen beide geen sprake.⁴⁷ Een omschrijving onderstreept de populariteit van dit bal:

*“Eene zoo groote volks menigte dat de wandeling er schier onmogelijk is. Het theater, waar een welbezetz orkest allerlei dansaria’s speelt, en de groote en breede arcaden wie werden opgetimmerd, schitteren dan van duizende kleurige lampioenen en leveren een waarlijk prachtig verrukkelijk gezicht op, dat doet denken aan de wonderfeesten van het Oosten.”*⁴⁸

Ook het Gentse beruchte carnavalsfeest moest een gelijkaardig lot ondergaan als de lokale volkskermissen. Vooral vanaf de Industriële Revolutie onttaardde het carnaval in braspertijen en criminaliteit, waarbij vele arbeiders hun karig loon en dat van hun families verspeelden.⁴⁹ De burgerij moedigde dit soort uitgaven aan. De socialistische werkersverenigingen waarschuwden dan ook

43 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 286.

44 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p.286.

45 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 6.

46 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 2.

47 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 4.

48 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 219.

49 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p.286.

in 1902 de werklieden door middel van pamfletten voor de vastenavondvieringen: “*Carnaval! Werkers! Werksters! Weldra komen de vastenavondfeesten: walgelijke slemperijen, herinneringen aan overoude slavenuitspattingen, gedenkenis van vroegere tijden van ruwe onbeschaafdheid en onderdrukking.*”⁵⁰ Het Pas in 1920 ging het stadsbestuur over tot de afschaffing van het Carnavalfest, na veel tegenkating van de burgerij.⁵¹

Ondanks al deze maatregelen verdient de Gentenaar nog tot op heden zijn aloude reputatie van ‘Lollekenshere’.

---

50 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, p. 5.

51 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, p. 6.

2.2. HET CIRCUS ALS VOORLOPER VAN HET VARIÉTÉTHEATER IN GENT

2.2.1. PAARDENSPEKTAKELS EN DE EERSTE STENEN CIRCUSSEN⁵²

Vroeger waren kermis en circus onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zo ook in Gent waar men zich tot 1962 geen voor kon inbeelden zonder circus. Het kunstrijden te paard was een vaste attractie tijdens de Halfvastenfoor. Het circus ontwikkelde zich dan ook uit de paardenspektakels.

Sinds 1779 vertoonden de bekendste acrobaten hun rijkunsten op de Gentse openbare pleinen voor een enthousiast en kapitaalkrchtig publiek. Het was vooral de Gentenaar van wereldformaat, François ‘Blondin’ Erasmus, die samen met een groep stuntruiters en zijn stadsgenoten tussen 1800 en 1843 meerdere malen succes oogstte. Deze voorstellingen, waarbij de burgerij het grootste deel van het publiek uitmaakte, vonden later plaats in hiervoor tijdelijk opgetrokken ‘Amphithéâtres’ of ‘Cirques’.⁵³ Geleidelijk aan vonden de voorstellingen eveneens plaats in vaste gebouwen. Franconi trad met zijn Cirque Olympique in 1822 op in de concertzaal Waux-Hall aan de Coupure.

Het paard was het dier bij uitstek om te dressereren. “Maurice Maeterlinck, dans un de ses livres, parle avec admiration des chevaux calculateurs d’Eberfeld.”⁵⁴ Bovendien was het paard statussymbool nummer één van de gegoede klasse. Het paard was frequent aanwezig in het Gentse ontspanningsleven. Zo was er de ‘Potjesmarkt’ of Paardenmarkt op het Kramersplein tot 1843 en werden op de Kouter paarden geschouwd, vandaar haar bijnaam ‘Peerdecouter’. Jaarlijks werden er paardenwedrennen of ‘Hippische Feesten’ georganiseerd door de bourgeoisie tijdens de ‘Algemeene Kermis’ vanaf 1834. De ‘Beau Monde’ kwam er elk jaar in juli samen om drie dagen lang grote sommen te verwedden op hun geliefde paarden.⁵⁵

De eerste twee stenen circussen, de Manège Municipal en de Renbaan Visser, worden hier besproken daar ze de aanloop schetsen tot het ontstaan van de Hippodroom en het Nieuwe Cirkus, waar zowel circus als variétévoorstellingen plaatsvonden. In de voormiddag volgden de gegoeden er ruitlessen en in de namiddag genoten ze van een circusvoorstelling.

Van 1834 tot 1845 werden gerenommeerde circussen tijdens de foerperiode ontvangen in de Manège Municipal aan de Lindenlei, de stadsrijschool waar rijke Gentenaren sinds 1821 het hele jaar door lessen in de paardrijkunst namen. Naast de piste werden podia ineengetimmerd, versierd met bruggen, berglandschappen en andere corelementen. Deze mise-en-scène ondersteunde de pantomimes, melodrama’s en balletten die een vast onderdeel vormden van de luxe circusvoorstellingen.

52 DE POORTER, André, (1992), o.c..

53 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 10.

54 JACQUES-CHARLES, o.c., p. 61.

55 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque”, in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 10.

Sinds 1849 kreeg men in de zaal Diorama in de Bagattenstraat circussen op bezoek zoals het ‘Cirque Belge’ van Charles Gautiez. Deze zaal werd in 1850 uitgebreid en omgebouwd door de kunstschilder Guillaume Visser tot manège met een verbeterde infrastructuur voor circussen. Het circus werd rijk gedecoreerd en was gelegen aan de achterzijde van de woning van de schilder. Op de wanden waren afbeeldingen van Romeinse strijdagens en ruitergroepen te zien. Drie gasluchters verlichtten de zaal. Zitbanken werden voorzien van opgevuld rood fluweel. Boven de arena werd een koepel in renaissancestijl geschilderd. Op 14 juli 1853 werd de Gentse ruitersmaatschappij ‘Le Société Équestre’ of ‘Cercle Équestre’ opgericht en vond een onderkomen in de renbaan Visser. Leden van die vereniging, allen uit de zeer gegoede klasse, bezochten circussen en figureerden in haar pantomimes. De doelstelling van deze ruitersmaatschappij was “*de aenmoediging en uitbreiding van den smaek naer peerden int algemeen.*” In 1858 werd de zaal gedegradeerd tot worstelring.⁵⁶

2.2.2. HIPPODROOM DE DRIE SLEUTELS

In 1879 vond de Cercle Équestre onderkomen in de ‘Hippodroom De Drie Sleutels’, opgericht in 1878 door Pieter Stevens. Circus ‘Pierre Corty’ kreeg de eer de nieuwe Hippodroom te openen op zondag 16 maart 1879.⁵⁷ Het gebouw had een diameter van dertig meter en er was plaats voor 1500 mensen.⁵⁸ Dit nieuwe stenen circus vond plaats op een terrein van de wijk Kattenberg, achter de huizen van de Sint-Amandsstraat. Om een statige doorgang te bekomen had Stevens een

003

deel van de aanpalende herberg ‘De Drie Sleutels’, waarvan hij tevens uitbater was, laten slopen. Op de gevel ervan vond je het opschrift ‘De Drie Sleutels’, verwijzend naar de drie paardenkoppen met elk een sleutel in hun muil.⁵⁹

Die drie sleutels kan men vandaag de dag nog steeds bewonderen in een oud huis naast de gewezen ‘Sleutelkensbrug’. [003] Oorspronkelijk was in dat huis de brouwerij ‘In De Drie Sleutels’ ondergebracht, genoemd naar de Sleutelkensbrug waar vroeger in de omgeving drie poorten moesten gesloten worden. De herberg ‘De Drie Sleutels’ van Stevens was waarschijnlijk verbonden aan deze brouwerij.⁶⁰ Iedere donderdag voor de aanvang van de Halfvastenfoor vond het bal van de Cercle Équestre plaats in de Hippodroom. Naast circusvoorstellingen vonden eveneens diverse variétéprogrammaties plaats, waar we in het tweede deel van deze scriptie dieper op ingaan.

56 DE POORTER, André, *Belgische circussen en foortheaters, van Blondin tot Ronaldo*, Tielt, Lannoo, 2005, p. 18.

57 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, p. 52.

58 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 18.

59 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, p. 52.

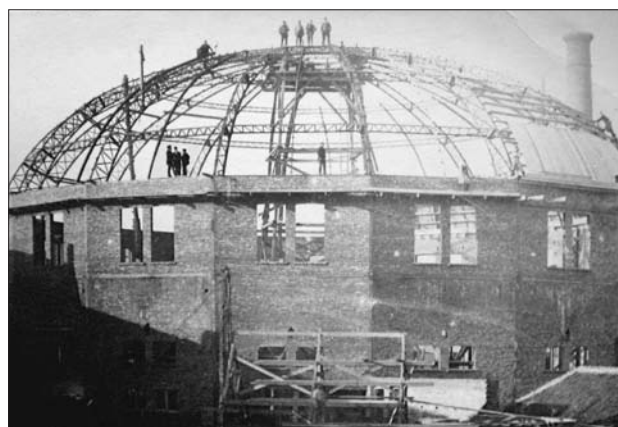
60 Persoonlijke hypothese n.a.v. fragment in: X, *Ghendtsche Tydinghen*, jrg. 28, nr. 3, 1990, p. 140. De drie poorten: Waterpoort, Schaappoort en Grauwpoort.

Tot 1900 kende deze Hippodroom een voorspoedige periode, maar van dan af vond men de Hippodroom verouderd en primitief, met te weinig comfort. Men zat er te dicht opeen en de meeste plaatsen hadden geen rugleuning. Na 1911 werd de Hippodroom eveneens verhuurd voor boksmatches. In 1914 werd het gebouw gesloopt.⁶¹

2.2.3. HET NIEUWE CIRKUS

De afgezwakte populariteit van de Hippodroom was te wijten aan de bouw van een nieuw stenen circus: 'Le Nouveau Cirque' of 'Het Nieuwe Cirkus'. In 1883 gaf de Cercle Équestre onder leiding van Eugène Lippens de opdracht aan architect Emile De Weerdts om een nieuw circusgebouw op te richten op het terrein van de vroegere katoenfabriek Van de Kerckhove die in 1878 afbrandde. De Hippodroom was immers te klein geworden voor het bal van de 'Cercle Équestre', waardoor de vereniging al een tijdje geen gebruik meer maakte van de Hippodroom. Het perceel werd begrensd door de Sint-Pietersnieuwstraat, de Lammerstraat en de Kleine Huidevettershoek, dat heel wat lager lag dan de Lammerstraat. Dit niveauverschil werd benut door De Weerdts, die er stallingen en een oefenmanège in onder bracht.

De eerste steen werd gelegd in september 1894 [004] en vijf maand later, op 21 februari 1895, werd Het Nieuwe Cirkus ingehuldigd met een feest ten voordele van liefdadige instellingen in de stad zoals 'L'Oeuvre des veuves', 'La Société des Sans Nom non Sans Coeur', 'l'Association de Sint-Vincent de Paul' en 'L'Association de la presse'. Cirque Wulff had de eer als eerste een circusvoorstelling in het Nieuwe Cirkus te mogen voorstellen op 10 maart 1895.⁶²

004

Het gebouw, met een stalruimte voor 100 paarden, een manège van 26 op 13 meter en een renbaan met toneel, werd overspannen door een ijzeren koepel van 40 meter doorsnede. Aanvankelijk waren er 3250 plaatsen, maar in 1897 werden er nog eens 1000 zitjes bijgemaakt. Het gebouw beschikte over 41 vierpersoonsloges, 4 grotere loges, 750 'stalles' en zitplaatsen van eerste rang en 2500 plaatsen van tweede en derde rang. Het circuscomplex was voorzien van twee ingangen. De voorgevel met de hoofdtoegang, voorbehouden voor de gegoede klasse, lag in de Sint-Pietersnieuwstraat, met ernaast een pasteibakker en een 'Koffiehuis-Hotel'. De gegoede klasse kon plaatsnemen op het balkon, de stalle, het parterre en het parket. Een tweede ingang in de Lammerstraat was voorzien voor het publiek van tweede en derde rang en gaf toegang tot

61 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, p. 116.

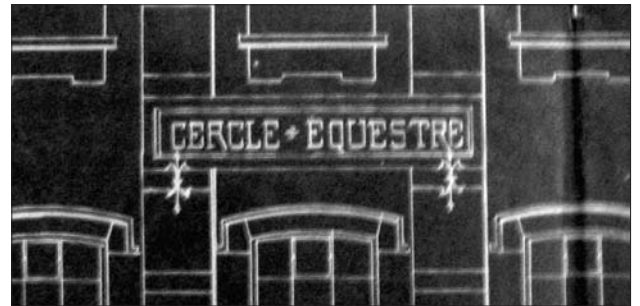
62 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, p. 78.

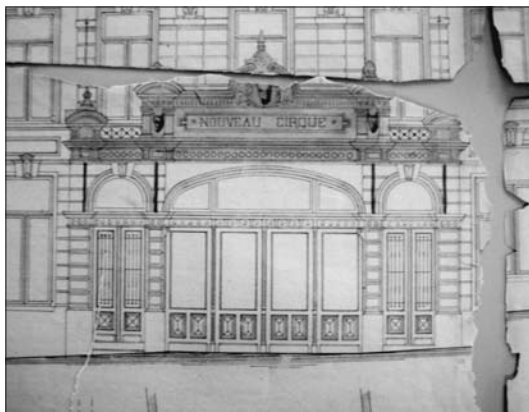
de galerij en het paradijs,⁶³ ook wel ‘het uilenkot’⁶⁴ genoemd, daar de plaatsen zich bovenaan tegen de koepel bevonden. [005 – 010] De verschillende lagen van de bevolking van Gent zag men weerspiegeld in de plaatsen die ze innamen in het Nieuwe Cirkus. Er was een klassenverschil zichtbaar in de zitplaatsen van beneden naar omhoog, met bovenaan in het ‘uilenkot’ het armste proletariaat.⁶⁵

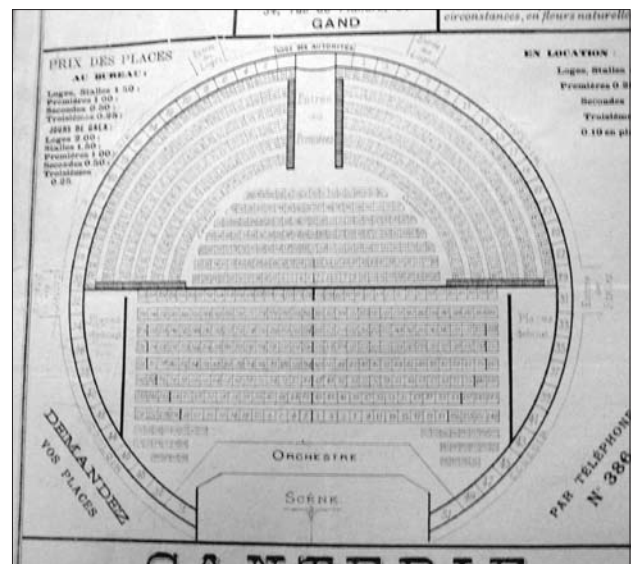
005

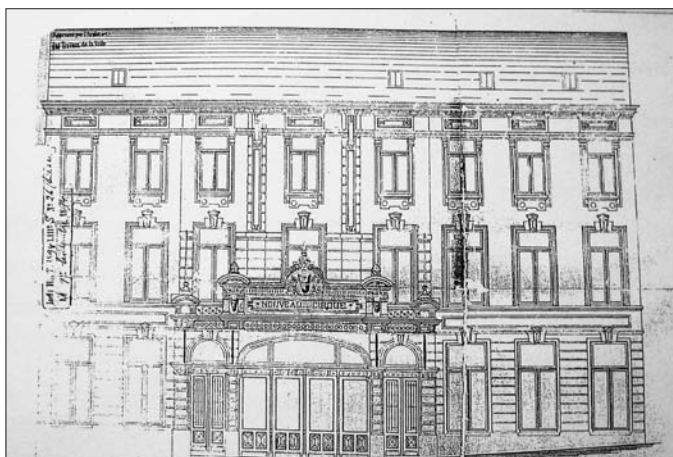
006

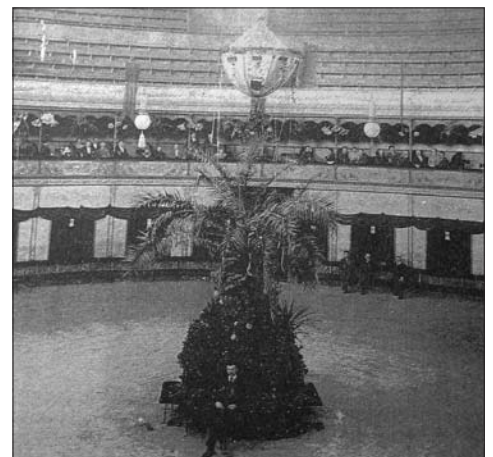
007

008

009

010

63 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 18.

64 Evelien Jonckheere in gesprek met André De Poorter, 30 maart 2007, Zulte.

65 VAN SCHOOR, Jaak, *Een huis voor Vlaanderen: 100 jaar Nederlands beroepstoneel te Gent*, Gent, Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 1971, p. 207.

In de krant *Vooruit* van 23 februari 1895 vinden we een artikel dat een verslag van het inwijdingsfeest van 21 februari geeft met een beschrijving van de accommodatie van het Gentse circusgebouw.

*“De nieuwe Hippodroom - Voorzeker moet Gent thans onder opzicht van feestzaal en renbaan voor geen enkele stad van België, ja wellicht van het vasteland onderdoen. De elektrische verlichting, blauwachtig in het hooge, geel in de onderste kringen, zet de zaal iets tooverachtigs bij. De schilderingen die zoals men weet aan het penseel van M. Montald te danken zijn, zijn levend van gepastheid en frisheid. Boven het tooneel is een kroonstuk aangebracht waarop twee muzen, het wapenschild van Gent omslingerende, zijn afgemaakt.”*⁶⁶

‘*La Flandre Libérale*’ verheugde zich op 11 februari alvast op de weelderige toiletten van de dames in de loges.

*“Quand la décoration sera achevée, qu’une ornementation en plantes vertes en achèvera la splendeur et que loges et galeries seront occupées par de charmantes femmes aux toilettes éblouissantes, l’effet, à la lumière électrique, sera absolument logique.”*⁶⁷

Verder wordt er vermeld dat er panelen waren aangebracht met allegorische figuren die betrekking hadden op rijkunst en de turnspelen. De loges waren voorzien van roodfluwelen voorhangsels, afgewerkt met goudkleurige franjes. Bovenaan elke loge was een elektrische gloeilamp aangebracht en boven elke gloeilamp een gasbekken voor het geval de elektriciteit het liet afweten. De piste van zand en zaagsel had een roodfluwelen pisterand.⁶⁸ Onderstaande afbeelding van het programmablaadje van het Nieuwe Cirkus geeft ons een beeld van het interieur weer. [011–012]

011

⁶⁶ In: *Vooruit*, 23 februarari 1895.

⁶⁷ “Nouvel Hippodrome de la Rue Neuve St-Pierre”, in: *La Flandre Libérale*, 11 février 1895.

⁶⁸ VERVLOET, Katrien, *Het Nouveau Cirque te Gent en andere stenen circusgebouwen in België*, UGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001, p.75.

013

Vanaf 1896 kreeg het gebouw een andere bestemming eens de circusperiode voorbij was: dat van variététheater, waar we straks uitvoerig op in gaan. Toen werd het Nieuwe Cirkus omgedoopt in ‘Théâtre de Variétés’ [013], ‘Théâtres de Familles’ [014] of ‘Cirque des Variétés’. De piste kon worden afgedekt, waardoor nog meer ruimte vrijkwam voor zitplaatsen en bals mogelijk gemaakt werden.

Deze variétévoorstellingen vonden tot elfmaal in een week plaats: elke avond, op maandagnamiddag (meestal voor caféhouders), op donderdagnamiddag (voor de elite van de Franse scholen), op vrijdagnamiddag (voor die van de beurs) en de matinee op zondagnamiddag.⁶⁹

“Comme nous le disions l’autre jour, par une combinaison très ingénieuse, les grandins qui entourent la piste disparaissent les jours de bals, de concerts et de fêtes ordinaires, et mêmes gradins rangés symétriquement dans le bas de la salle, forment un immense plancher, sur lequel viennent s’adapter deux cents fauteuils et six cents chaises!”⁷⁰

Naast talrijke bals, vooral tijdens de carnavalsperiode, [015] werden er ook boks- en worstelwedstrijden georganiseerd. [016] In het zomerseizoen diende de zaal met renbaan en toneel als manège voor de leden van de Cercle Équestre.

In 1913 kwamen er verbeteringswerken, maar vanaf juni dat jaar ging het Nieuwe Cirkus weer open als cinema- en variétézaal. De naam werd veranderd in ‘Ghent-Palace’.⁷¹ Wereldoorlog I legde het circus-, variété- en amusementsleven vanaf 1914 in geheel Europa lam. In 1920 brandde het circus helemaal af, maar het werd in 1923 heropgebouwd naar de plannen van architect J.P. Ledoux. Het complex werd in 1944 verbouwd tot garage door de nieuwe eigenaar, Ghislain Mahy. De volledige inrichting werd vernietigd in functie van de nieuwe bestemming. De garage sloot haar deuren in 1978 en vanaf dan werd het gebouw gebruikt als opslag- en restauratieplaats voor oldtimers. In 1978 werd het Nieuwe Cirkus alsnog een beschermd stadsgezicht, maar tot op heden staat het voormalige circusgebouw er verlaten en bouwvallig bij, wachtend op een nieuwe bestemming.⁷²

014

015+detail

016

69 VAN SCHOOR, Jaak, (1971), o.c., p. 207.

70 “Nouvel Hippodrome de la rue neuve St-Pierre”, in: *La Flandre Libérale*, 11 février 1895.

71 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 241.

72 VERVLOET, Katrien, o.c., pp. 68-70.

2.3. DANSPALEIZEN ALS VOORLOPERS VAN HET VARIÉTÉTHEATER IN GENT

2.3.1. CONCERT- EN DANSALEN IN GENT

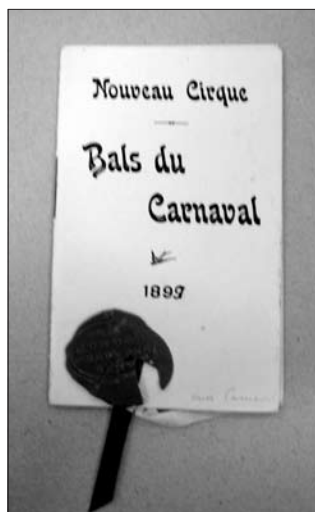
Niet enkel stenen circussen, maar ook bepaalde feestpaleizen programmeerden variététheater. De lagere klasse vond zijn gading hoofdzakelijk in gebuurtezalen zoals zaal Concordia, danszaal Spiegelhove, zaal Flora en danszaal Den Hert waar, zoals eerder vermeld, diverse bals werden georganiseerd voor de lagere klasse.

De burgerij hielden hun bals ‘à grand orchestre’ veeleer in het Grand Théâtre of de Grote Schouwburg, de Gentse Opera van vandaag. Voor de zomerbals trokken ze naar het Casino op de Coupure. Andere concertzalen waren de Waux-Hall aan de Coupure, het Spiegelhof aan de Nieuwe Wandeling en de Lion d’Or op het Gouden Leeuwplein.⁷³ Telkens gingen de danspartijen vergezeld met een overvloedig buffet en talrijke dranken.

Eveneens in het Nieuwe Cirkus, de Hippodroom, het Eden-Théâtre, de Skating Rink en de Valentino werden tal van bals georganiseerd.⁷⁴ Hier werden bals gehouden ter ere van Kerstdag en Nieuwjaar of arbeidersfeesten zoals dit van ‘des Employés de Confection’ in de Valentino. [020 – 022 op p. 22] Ook op bepaalde carnavalsdagen zoals Mi-Carême in het Eden-Théâtre [017] of op diverse dagen tijdens de carnavalsperiode [023 op p. 23] vonden vele bals plaats in het Nieuwe Cirkus en de Skating Rink. [018–019] Ook liefdadigheidsbals [204 op p. 127] en bals van politieke partijen [174 op p. 119] vonden hier plaats. Zowel in het Nieuwe Cirkus als in de Hippodroom stond variététheater op het programma, maar eveneens in feestpaleizen als het Eden-Théâtre, de Skating Rink, de Lion d’Or en de Valentino, die we zodadelijk bespreken.

017

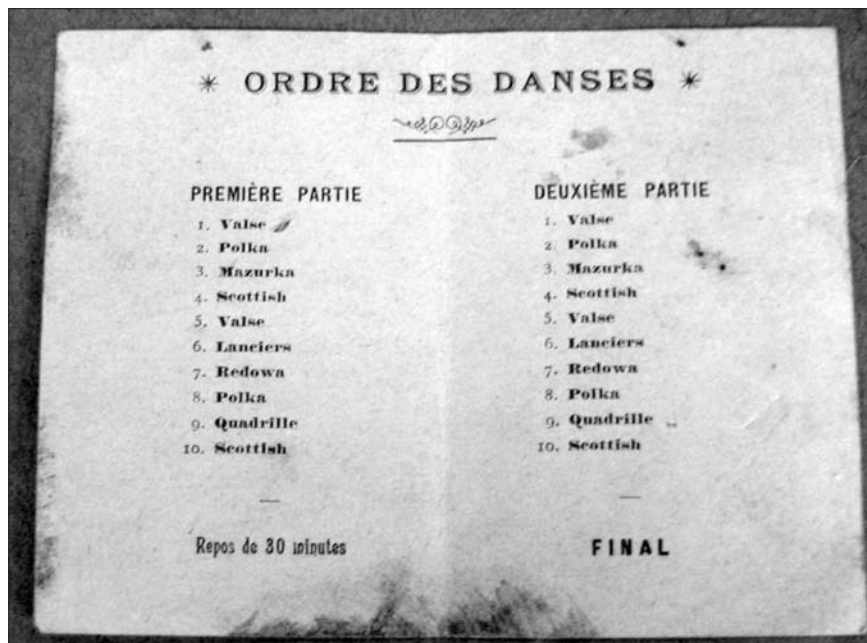
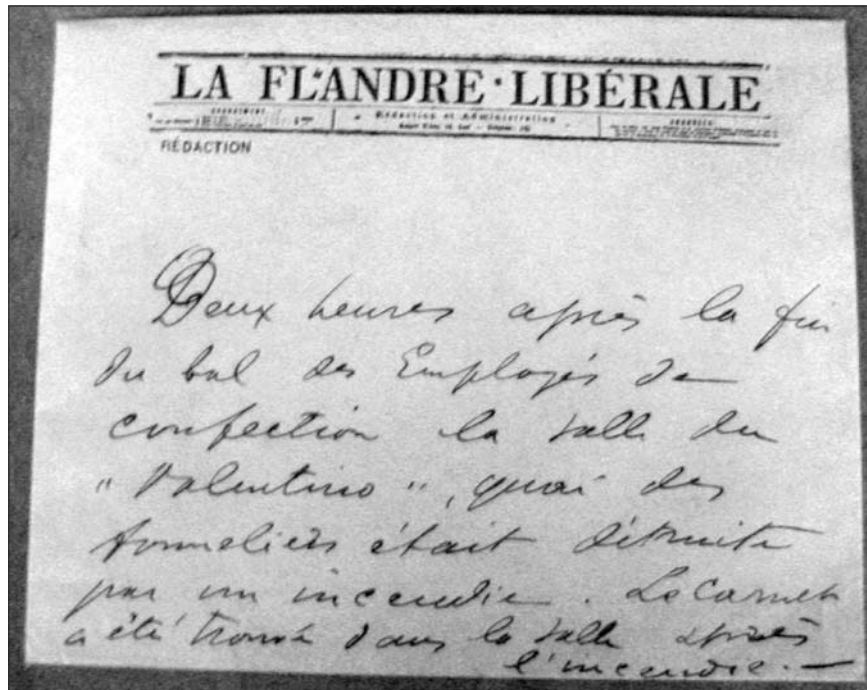
018

019

⁷³ DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 276.

⁷⁴ DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 214.

CARNAVAL DE 1897

CONFETTI-SERPENTINS

MARTINIERS
DIABOLIQUES
ETC. ETC.

MOUSTACHES
Monopole général
du Confetti
SYNDICAT DES FABRICANTS
de Confetti DE L'EUROPE

AVIS

Les grandes proportions qu'a prise la vente du Confetti nous ont obligés de faire un marché considérable pour pouvoir les offrir à la clientèle à un prix très avantageux.

Nous engageons donc vivement toutes les personnes s'occupant de la vente du Confetti de ne point tarder à faire leurs achats, pour éviter le manque de marchandises aux jours de la vente, aussi afin d'avoir du Confetti propre sans mélange, unicolore léger et sans poussière.

Le marché ayant été conclu avec les plus importants producteurs du pays et de l'étranger, nous vous laissons juge des prix avantageux et ne doutons nullement que vous voudrez honorer de vos ordres les seuls dépositaires pour la vente en gros.

Oscar TERTZWEIL

Quai de la Grue, 27. GAND

F. & R. BUYCK, Frères

Rue St. Georges, 45. GAND

TÉLÉPHONE 618

CONDITIONS AVANTAGEUSES

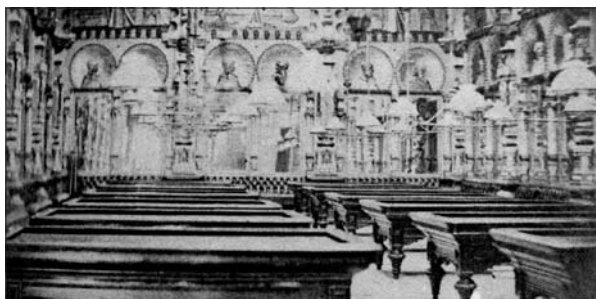
GAND, LITH. F. & R. BUYCK FRÈRES.

Op carnaval kwamen alle klassen samen ‘Paré, Masqué ou Travesti’ en feestte men in het zwembad Van Eyck dat toen omgetoverd werd tot een ‘Jardin Suisse’ of een wintertuin, met behulp van een wegneembare houten vloer die op het zwembassin werd gelegd.⁷⁵ Naar aanleiding van de ‘Algemeene Kermis’ vond ook in de zomer een ogenschijnlijk ‘klassenloos’ feest plaats op de Kouter, zoals eerder vermeld.⁷⁶

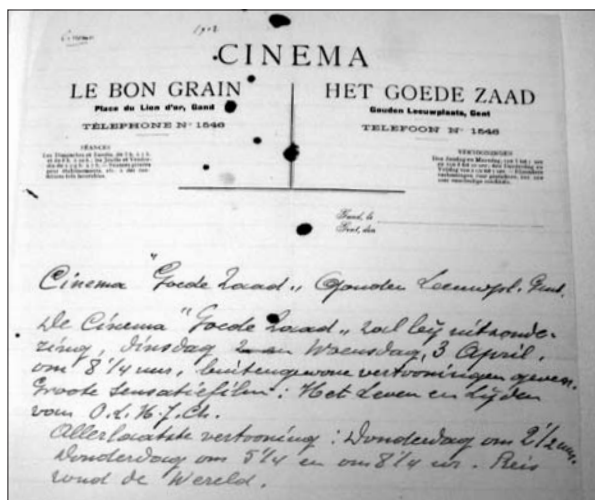
2.3.2. LION D’OR

In de negentiende eeuw stond het hotel ‘Lion d’Or’, een juweeltje van romantische Moorse decoratie, [024] bekend als concertzaal, variétebiljartzaal en café-restaurant. Van het midden van de vijftiende eeuw tot aan de brand na de Tweede Wereldoorlog is het onafgebroken een herberg gebleven.⁷⁷ In de Vliegende Bladen werden slechts twee sporen gevonden van deze plaats, waaronder de opvoering van de lokale revue ‘Gentschen Hutsepot’. [026] Volgens Guido Convents nam Heetwinkel, voormalig directeur van het Nieuwe Cirkus, op 1 december 1900 de leiding over de variéteprogrammatie in de Lion d’Or.⁷⁸ Na het faillissement van Heetwinkel in 1901 werd waarschijnlijk het landbouwershuis er gevestigd.⁷⁹ In 1912 duikt de cinema het ‘Goede Zaad’ op in een tweede archiefdocument aan de Gouden Leeuwplaats. [025] Afgaand op de naam van deze cinema leiden we af dat deze waarschijnlijk was ingericht binnen dit landbouwershuis.

024

025

026

75 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 276.

76 Zie p. 12.

77 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 140.

78 CONVENTS, *Van kinoscoop tot ciné-café*, Leuven, Universitaire pers, 2000, p. 235.

79 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 140.

2.3.3. SKATING RINK

In 1858 deed Renbaan Visser enkel nog dienst als worstelring en werd het rond 1879 omgebouwd tot Skating Rink.⁸⁰ De Skating Rink in de Bagattenstraat was een populaire feestzaal waar men terecht kon voor het 'schaatsen op wielekens'. [028] De 'Select Roller Skating Rink' of kortweg de 'Skating Rink' was een groot succes.⁸¹ Naast het 'schaatsen op wielekens' werden er tal van bals gegeven [027] en verschillende variétéprogramma's werden er opgevoerd. [030] De Skating Rink behoorde waarschijnlijk tot een internationale vereniging van 'Skating Rinks', zo blijkt uit een briefje van 'Le Syndicat des Skating Rinks Continental'. [029]

027

CARNAVAL 1910
Roller Skating
 GAND
 Rue des Baguettes

QUATRE GRANDS BALS

seront donnés les
DIMANCHE 6, LUNDI 7, MARDI 8 et
DIMANCHE 13 FÉVRIER 1910
 de 10 heures du soir à 4 heures du matin
 dans la belle et vaste Salle du "SKATING RINK", complètement
 remise à neuf et pourvue du confort le plus moderne

D'importants travaux d'embellissement ont été exécutés par les
 soins de la Direction actuelle, et font de cette salle, par sa décoration
 soignée et artistique à la fois, son magnifique plancher en érable (une
 espèce de bois inconnu à Gand jusqu'à ce jour) et son éclairage électrique,
 réellement féerique, l'endroit idéal où tout le monde voudra se trouver.
 L'Orchestre habituel, d'ailleurs de premier ordre sera renforcé pour
 la circonstance. Si l'on envisage enfin les avantages d'un buffet froid
 à tarif modéré, de même que les consommations de choix, débitées par
 le limonadier actuel, aux mêmes conditions, on peut être certain du
 succès grandissant de ces bals, sous tous les rapports.

PRIX DES CARTES D'ENTRÉE
DAMES : 2 fr. - CAVALIERS : 3 fr.
 En vente au Bureau du "ROLLER SKATING", rue des Baguettes, 21, Gand
 Imp. A. Vandeweghe, rue de Courtrai, 26-1094, Gand

028

SKATING RINK GANTOIS
BAL
 D'ABONNÉS & HABITUÉS

Illustration of a man and a woman in 19th-century skating attire.

DONNÉ LE 23 FÉVRIER 1878

029

ROLLEZ-VOUS ?
 C'EST LE CRI
 DU JOUR DE
 PATINER AU
ROLLER SKATING RINK
 21, Rue des Baguettes, 21
GAND

HEURES ET TARIF :

MATINS	APRÈS-MIDI	SOIRS
10 à 1	2 à 5	8 à 12
Entrée libre	Entrée . . 1 Fr.	Entrée . . 1 Fr.
Patins . . 1 Fr.	Patins . . 1 Fr.	Patins . . 1 Fr.

ABONNEMENTS A PRIX RÉDUITS

**LE SYNDICAT DES SKATING
 RINKS CONTINENTAL**

GAND
 Imp. P. et H. BOUCKA FRÈRES
 RUE ST-GEORGES, 55.

030

SKATING RINK
 19, rue des Baguettes 19.

THÉÂTRE-CONCERT GANTOIS
 DIRECTION ARTIGNAN
 docteur de M. VALBRUN de Bruxelles

Aujourd'hui, Vendredi 3 Janvier 1878 et jours suivants

GRAND SUCCÈS
MISS JENNY MILLS
 dernières représentations des
ENFANTS GODART
 Les petits prodiges aériens âgés de 5 et 7 ans
 dernières représentations

DE M. LORENZO
 secondé
L'HOMME SERPENT
 PROGRAMME.

1re PARTIE.

1. Marche	Orchestre.
2. Ouverture	Id.
3. J'aimé d'Paulin	M ^{lle} LECIALE.
4. Je chanterai	M. HUGAT.
5. Y a des femmes qu'a d'a veine	M ^{lle} HUGAT.
6. Place à louer	M. FRAUX.
7. La servilise	M ^{lle} HUGAT.
8. ENGLISH COMIC SINGER	M. WESTHROOK.
9. Ce que disent les ruisseaux	M ^{lle} LEE.

10. Les JEUX ICARIENS
 PAR M. GODART ET SES ENFANTS.

11. MISS JENNY MILLS
 ENGLISH SONG AND DANCE
 10 minutes d'entr'acte.

2e PARTIE.

1. Ouverture	Orchestre.
2. Il m'a refusé son portrait	M ^{lle} LECIALE.
3. Lalla Rouk	M. HUGAT.
4. Jeannette	M ^{lle} HUGAT.
5. Les amours de Boireau	M. FRAUX.

6. L'HOMME SERPENT
 M. LORENZO.

7. La Manola Mlle LEE.

80 DE POORTER, André, (1992), o.c., p. 41.

81 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 245.

2.3.4. EDEN-THÉÂTRE

Volgens Guido Deseyn kon men vanaf 1880 terecht in het ‘Spectacle-Concert Eden-Théâtre’, dat een nieuwe carrière gaf aan de Wolweverskapel in de Korte Dagsteeg.⁸² Een krantenartikel laat uitschijnen dat de opening van het Eden-Théâtre pas in 1883 plaats vond:

“Gand a fini par faire comme les autres. Elle a son Eden-Théâtre. L’inauguration a eu lieu hier soir en présence de MM. Colson, Voituren, Dauge et Bruneel, échevins, de plusieurs conseillers communaux, de nombreux officiers de la garde civique et de l’armée, et d’autres notabilités invitées. Nous avons déjà fait connaître les dispositions de la salle. Tout était terminé hier soir et l’aspect était réellement charmant. La vieille boucherie est transformée en une bonbonnière coquette, gracieuse, et très artistement décorée. L’éclairage est beau et ne fatigue pas la vue. (...) Le public a vivement acclamé l’architect, M. Théodule Coppieters, et le directeur, M. Bovyn, à qui des bouquets ont été remis. Les Gantois ont donc une des curiosités modernes où ils pourront mener les étrangers. Espérons que l’entreprise réussira, et que la société qui exploite l’Eden-Théâtre aura à coeur d’engager toujours des sujets de choix et de ne mettre au programme que des morceaux de bon goût, de nature à satisfaire tout le monde.”⁸³

Het Eden-Théâtre was ondergebracht in de oude Wolweverskapel die dateerde uit de veertiende eeuw. Vanaf de zestiende eeuw werd de kapel voor verschillende doeleinden gebruikt en tot 1871 kon men voor het kopen van vlees in de vleeshal terecht van de Wolweverskapel⁸⁴, vandaar de verwijzing naar ‘la vieille boucherie’ in het artikel. De Wolweverskapel was gelegen in de Korte Dagsteeg, die diverse bijnamen kreeg die wezen op haar reputatie als rosse buurt. In het begin van de dertiende eeuw werd het een ‘eveldadegher steghe’ of een zedelijk bedorven steegje genoemd. In de vijftiende en zestiende eeuw heette het ‘ondadighe steghe’ omwille van de vele misdaden die er gepleegd werden en de vele ‘ontuchthuizen’. Kortom een rosse buurt die haar reputatie stand hield tot het begin van de twintigste eeuw.⁸⁵

031

Alle dagen speelde daar een orchestrion en aan de zaal was er een ‘koffiehuis’ verbonden.

“Het koffiehuis van den Eden-Theater is alle dagen open en de dranken alle van 1ste keus worden er bediend aan de prijzen der andere koffiehuisen der stad. Een orchestrion van 35 muzikanten doet er zich hooren van 11 uren 's morgens tot 11 uren 's avonds en voert er stukken van de grootste Meesters uit.”[031]

82 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 224.

83 In: *La Flandre Libérale*, 17 oktober 1883.

84 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 224.

85 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 223.

Het ‘Eden-Théâtre Spectacle-Concert’ specialiseerde zich al gauw in operettes, chansonnettes, pantomimes en saynettes. De nu allang vergeten namen gingen steeds vergezeld van veelbelovende referenties, zoals ‘Mlle Fortuné, comique excentrique du Concert des Ambassadeurs de Paris et de Palais de Cristal de Marseille’. [032]

De Vliegende Bladen bevatten documenten van het Eden-Théâtre waarbij het adres veranderd is in Paddenhoek of Rue de la Crapaudière 8. Slechts op één document met dit adres staat een datum vermeld, namelijk 1901. [033] Mogelijk zocht het Eden-Théâtre een andere buurt op rond de eeuwwisseling. Literaire bronnen maken hier nergens notie van. Mogelijk gaat het hier om dezelfde zaal waar vandaag het Film-Plateau in ondergebracht is.

Deseyn stelt dat begin 1912 het Eden-Théâtre de deuren opende als ‘Brouwerij-concert-le Carillon’. Le Carillon bevond zich echter wel in de Wolweverskapel. In 1911 was de NV Carillon opgericht voor de exploitatie van films: “Films met onuitgegeven zichten, variëteiten met groote nieuwigheden, echte Duitse bieren.”⁸⁶

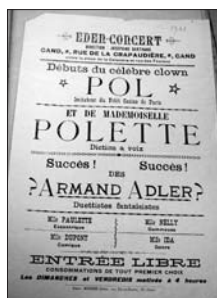
Met het oog op de wereldtentoonstelling van 1913 huurde het Franse filmbedrijf Gaumont de Wolweverskapel van de NV Carillon af.⁸⁷ In 1934 werd de ‘Cinema Savoy’ in deze kapel ondergebracht.⁸⁸ Wanneer deze aan haar einde kwam, stond de kapel een tijdlang leeg. Vandaag heeft de kapel een nieuwe bestemming als kledingszaak gekregen.

032

032 – detail

033

033 – detail

⁸⁶ DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 226.

⁸⁷ DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 226.

⁸⁸ Evelien Jonckheere in gesprek met Albert Warie en Patrick Schlich, 20 maart 2007, Gent.

2.3.5. VALENTINO

Een van de meest geliefde ontmoetingsplaatsen voor de Gentse burgerij was zonder twijfel de Valentino op de hoek van de Kuiperskaai en de Oude Scheldestraat. De naam was ontleend aan een bekend variététheater in Parijs. In 1884 had de weduwe Jeanette Schavlieghe een bouw-aanvraag ingediend voor de bouw van een huis met balzaal.⁸⁹ De zaal was eveneens uitgerust met een café, restaurant, keuken en aparte bergplaatsen voor wijn en bier, wat we kunnen opmaken uit de grondplannen van 1906. [034–035 op p. 31] De Valentino kreeg faam om zijn grote dansavonden en uitgelaten carnavalsfeesten, maar eveneens variététheater [036 op p. 31], variétécinema [037 op p. 31] en toneelvoorstellingen [038 op p. 31] kregen een plaatsje in de programmatie vanaf 1906.⁹⁰ De Valentino speelde eveneens een belangrijke rol bij diverse politieke meetings. Zo heeft deze plaats, waar zowel de socialisten als de antisocialisten vergaderden, een aanzienlijke bijdrage geleverd aan de stedelijke politieke geschiedenis.⁹¹

Eind 1907 breekt er brand uit in de Valentino volgens Guido Convents.⁹² Uit twee artikels valt echter op te maken dat de brand op 19 maart 1906 plaatsvond.⁹³

“La Société des employés y avait donné dimanche son bal annuel, qui avait pris fin vers 2h. C’est seulement vers 4h. qu’une pensionnaire, rentrant à l’hôtel, qui est attendant, a remarqué les flammes et a donné l’alarme. Déjà la salle ne formait plus qu’un immense brasier. (...) On suppose que l’incendie aura pris naissance dans le buffet, qui était installé sur la scène, dans les tapis et les tentures auront permis au feu d’un cigare mal éteint, de se propager. L’établissement n’était que partiellement assuré.”⁹⁴

Op een envelop van ‘La Flandre Libérale’, eveneens uit de Vliegende Bladen, lezen we het volgende opschrift: *“Deux heures après la feu du bal des employés de confection, la salle du ‘Valentino’, quai des tonneliers était détruite par un incendie. Le carnet a été trouvé dans la salle après l’incendie.”* In dit enveloppe zit het betreffende kaartje, met de ordre des danses van het *“Grand Bal du 18 mars 1906’ van het Syndicat des employés de confection de Gand”*. [020–022 op p. 22]

Volgens Convents kreeg de eigenares in juni 1906 de toelating om de zaal uit te breiden. Diverse bouwplannen en briefwisselingen omtrent werken aan de Valentino in 1906 zijn dan ook te vinden in het Stadsarchief. Op basis van bovenstaande feiten kunnen we suggereren dat de briefwisseling in de zomer van 1906 waarschijnlijk de herstelling van de Valentino na de brand aangaat en niet zozeer een gewone uitbreiding. Mogelijk koppelde men de heropbouw in 1906 wel aan een uitbreiding van de zaal.⁹⁵ [040 op p. 31]

89 “Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., p. 3.

90 “Incendie de la salle du Valentino”, in: *Petit Bleu*, 20 mars 1906.

91 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 186.

92 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 324.

93 “Incendie de la salle du Valentino”, in: *Petit Bleu*, 20 mars 1906 en “Une nouvelle salle de fêtes”, in: *La Flandre Libérale*, 19 mai 1906 .

94 “Incendie de la salle du Valentino”, in: *Petit Bleu*, 20 mars 1906.

95 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 324.

Een artikel van 19 mei behandelt de werken van de Valentino, waarbij we ook interessante informatie in verband met de activiteiten van de Valentino te weten komen:

“On est occupé à démolir la salle du Valentino, récemment détruite par un incendie. Seuls les quatre murs extérieurs restent encore debout. La nouvelle salle qui va être édiflée à cet endroit sera considérablement agrandie par l’adjonction d’une cour latérale. (...) Le local servira pour toutes espèces de réunions, fêtes, banquets, conférences, bals, et même pour des représentations théâtrales ou des concerts. A cet effet une scène sera construite dans le fond de la salle.”⁹⁶

Bijzonder aan die briefwisseling is het feit dat de eigenares Jeanette Schavlieghe op papier van het ‘Hôtel du Nouveau Cirque’ schreef. Deze brief werd in augustus 1906 geschreven aan de burgemeester. Dit briefhoofd kan wijzen op een samenwerking tussen de Valentino en het Nieuwe Cirkus. [039 op p. 32]

In 1911 werd de zaal wel herdoopt in “*Scala: salle pour bals, concerts, fêtes, réunions, spectacles, conférences et cinéma américain.*”⁹⁷ De architect Geo Henderick zorgde ervoor dat de zaal een van de hoogtepunten van de Art Nouveaustijl in Vlaanderen werd. [041 op p. 32] De voorgevel was versierd met reliëfs die dansende en musicerende vrouwen voorstelden. Bovenaan de gevel zag men twee beelden van vrouwenfiguren die schilden droegen met daarop de V van Valentino. Markiezen overdekten de ingangen en smeedijzeren ornamenten werden loodrecht op de gevel aangebracht. Een groot centraal venster was een veelkleurig glasraam waarop een zwevende vrouwenfiguur werd voorgesteld. De metalen dakconstructie bestond uit vijf gebogen scharnierende spanten. De spanten toonden de typische Art Nouveauezweepslagvorming. De zaal werd verlicht via koepels met diagonale geel- en roodgekleurde glaspanelen, die tussen de spanten lagen. Waarschijnlijk bestond het plafond uit een tongewelf bedekt met spiegels.⁹⁸

In 1913 kreeg de zaal de naam Wintergarten, met het oog op de toeloop van Duitse toeristen en hun beroemde Duitse bieren, naar aanleiding van de Wereldtentoonstelling in 1913. De naam Wintergarten was geïnspireerd op een variétézaal in Berlijn. Toen de Duitsers echter België binnenvielen in 1914 vonden er uitbarstingen van patriotisme plaats. Het meubilair van de Wintergarten werd kort en klein geslagen, waarop de zaal haar deuren sloot en werd omgebouwd tot een noodhospitaal.

In 1921 ging de zaal weer open en werd ze voortaan ‘Coliseum’ genoemd. Ze deed dienst als feest- en filmzaal bij het restaurant Helder en eveneens als één van de eerste indoorsporthallen.⁹⁹ Naast rolschaatsen kon men er ook diverse balspelen beoefenen. Het Coliseum werd beroemd als boks- en catchtent, vooral na WOII, maar ging tenslotte teloor in het begin van de jaren zestig.¹⁰⁰ De zaal werd het met de grond gelijk gemaakt om plaats te maken voor de bouw van het ‘Shopping Center Zuid’. Enkele spanten van de Valentino zouden verwerkt zijn in dit nieuwe shoppingcenter.¹⁰¹

96 “Une nouvelle salle de fêtes”, in: *La Flandre Libérale*, 19 mai 1906.

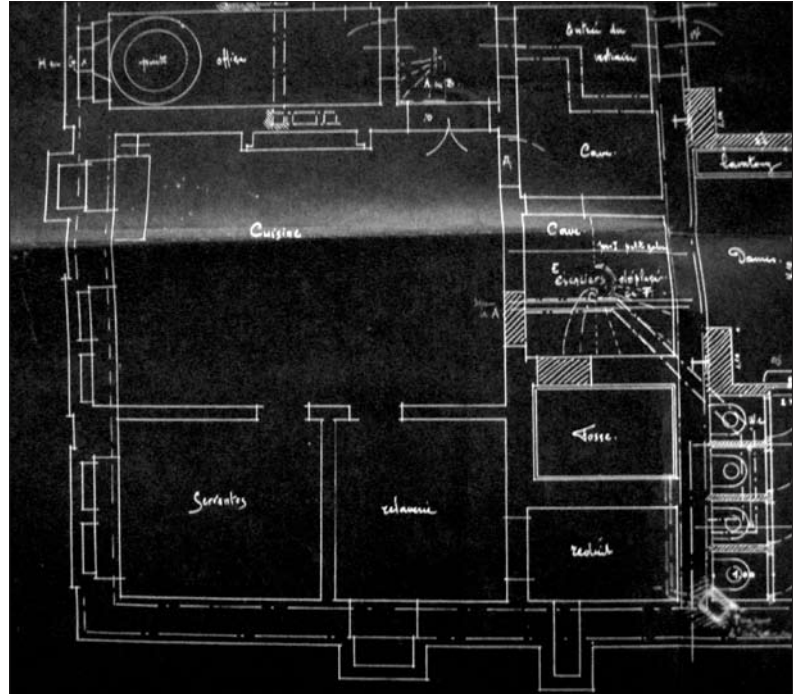
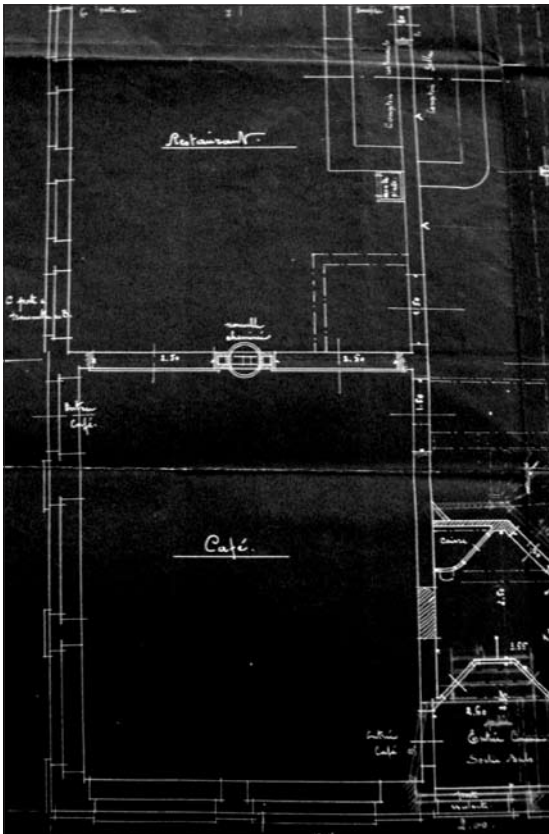
97 AMSAB, *Coliseum historisch-kunsthistorisch folkloristisch*, s.l., s.d., s.p.

98 VAN LEEUWE, Els, *Het uitgaansleven op de Kuiperskaai: en hoe globale stromingen zich daarin reflecteren*, RUG, 1999, p. 34.

99 AMSAB, o.c., s.p.

100 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 232.

101 Evelien Jonckheere in gesprek met Els Veraverbeke, 7 november 2007, Gent.

Bureaux à 6 heures | Grande Salle Valentino | Rideau à 7 heures précises

Lundi 19 Septembre 1898
GRANDE SOIRÉE DES FAMILLES
 DONNÉE PAR LA TROUPE
LES ARTISTES RÉUNIS
 Clowneries, Romances, Chansonnettes, Equilibrisme,
 Ventriloquie, Danses,
 Acrobatie, Parodies, Imitations, etc., etc.

Grand orchestre sous la direction de M. J. De Waegenaere

TABLEAU DE LA TROUPE :
 IMMENSE SUCCÈS !!

LA GRANDE MÉNAGERIE SALVATOR
 3 superbes lions
 dressés et présentés en liberté par le Dompteur CARACC

La danse Serpentine dans la cage sera exécutée par Miss Elise ROOIN
 Les frères Mauplées, Clowns musicaux.

Les clowns Imps et Dehs, Danse anglaise, Sauts, Boîtes, etc.
 M. Cristl, Imitateur du ventriloque, de la forte-chanteuse, etc.

M. Dusaat, chanteur Parisien.
 M. Sciemann, chanteur de genre.

Les désopilants Knockabouts, Clowns excentriques, etc.

Un programme détaillé paraîtra incessamment.

PRIX DES PLACES :
 Premières fr. 1,00; Secondes fr. 0,50; Galeries fr. 0,25

On peut se procurer tous les jours des cartes au CAFÉ VALENTINO
 et chez M. DE WAGENAERE, RUE BELGRADE, 32, de 8 heures
 du matin à 10 heures du soir.

Vu la longueur du programme on commencera à heure fixe.

APRÈS LE CONCERT, GRAND BAL DE NUIT

Gand, impr. F. et E. Duyck frères, rue St-Georges, 45.

VARIÉTÉ
 AMERIKAANSCH CINEMA
 PALEIS
VALENTINO
 DEZEN AVOND

De begrafenis van Z. M.
 den Koning van Engeland
Edward VII
 Deze volledige geslagde films zijn uitsluitelijk
 genomen voor het Paleis Valentino, door de
 Maatschappij van den Amerikaansche Cinema.

Het programma van den Cinema is samen-
 gesteld uit de nieuwigheden welke nog nooit
 te Gent zijn te zien geweest.

Verscheidene Variété Nummers
 WAARONDER

LEMPUT Clown
 DE KONING DER KOMIEKE NABOOTSCERS
ONEINDIG SUCCÈS

DANIEL EN BREDT

Groote Amerikaansche Fantomine

Schouwergaal VALENTINO, Knapendaal.

MAANDAG 9 DECEMBER 1898
GROOTE VERTOEGNING
 IN 1898
 DOOR DE TOEGELAFDEELING VAN EEN VERBODTSTREKEND ERG
 VAN 1898

Met 1. COPPYTTERA Met WANTS DIERIK, Met 2. DE MOOR,
 Met 3. VAN DE WIELE - Met 4. VAN KENNEDY

Tweedebezoeker M. ANS CORNELIS

HET
GOUDVISCHE

Er zijn 12 beelden, door W. G. Nieuwen, schijnt van - Zierikzee -
 gemaakt

Beelden: Koningin, Koning,
 Maria, open vrees,
 Maria, Koningin, open vrees, 12 beelden,
 open vrees,
 Met 1. Van de Wiele, Met 2. Van de Wiele,
 Met 3. Van de Wiele,
 Met 4. Van de Wiele,
 Met 5. Van de Wiele,
 Met 6. Van de Wiele,
 Met 7. Van de Wiele,
 Met 8. Van de Wiele,
 Met 9. Van de Wiele,
 Met 10. Van de Wiele,
 Met 11. Van de Wiele,
 Met 12. Van de Wiele.

TOT SLOT:
TAMBOER JANSSENS
 ongeveer 100, aang en 1. beelden, door H. Van de Wiele.

Beelden: Janssens,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele,
 Janssens, Van de Wiele.

De prijs zal bepaald worden door M. JAS CLEPPE.

Beelden open te 5.12 ure. - Begin te 6. ure.

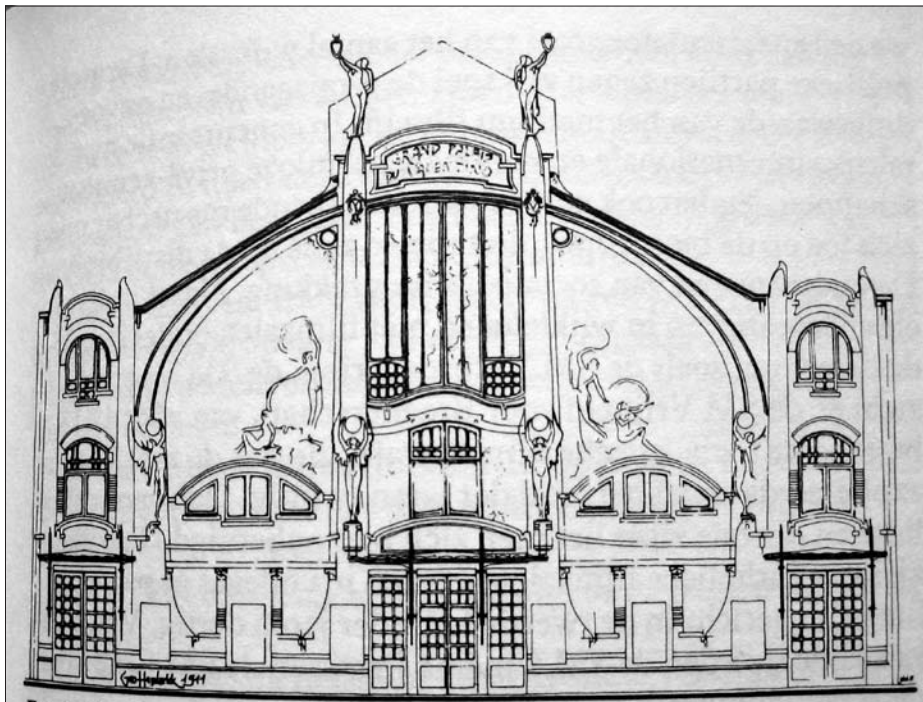
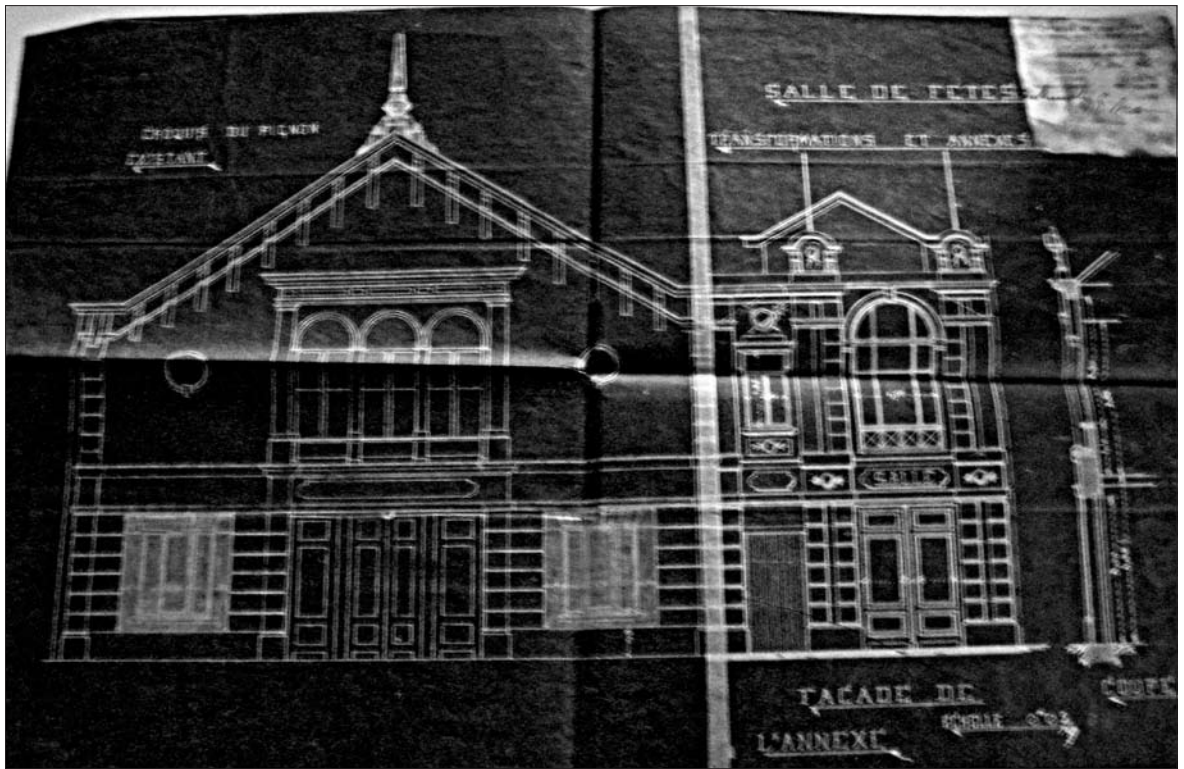
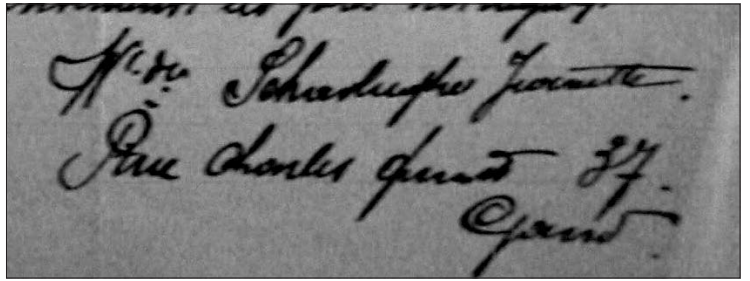
PRIJZEN DER PLAATSEN :
 Eerste plaats, fr. 1.00 - Tweede plaats, fr. 0.50 - Derde plaats, fr. 0.25
 Vierde plaats, fr. 0.10 - Vijfde plaats, fr. 0.05

Al de plaatsen zijn gemonsterd.

Kaarten op voorhand zijn te bekomen in 1 loket van den Koning, Onder-
 schied, 12. - Voor de eerste plaats in de tweede loket van den Koning.
 Voor de eerste plaatsen langs de Koning.

Volgende verhandeling: DE EEN en DE WAN DIE DE BREEK DRAAIT

Van 12.00 tot 1.00 uur 's ochtts, Nieuwmarkt, Nieuwmarkt, 12.00.

DEEL 1: CONCLUSIE

Uit het encyclopedisch onderzoek is gebleken dat de signifié van het variététheater verschillende betekenaars of signifiants kan bevatten, vaak afhankelijk van de geografische context. Zo wordt het variététheater in de Verenigde Staten voornamelijk als ‘vaudeville’ omschreven en in Groot-Brittannië als ‘music-hall’. We zagen dat in Gent vooral ‘théâtre de variétés’ als signifiant werd gebruikt, vandaar dat wij ons beperken tot de signifiant ‘variététheater’. De complexiteit van de signifiants maakt een wetenschappelijk onderzoek naar het variététheater niet gemakkelijk. Het variététheater blijkt het best onderzocht in Groot-Brittannië, Frankrijk en de Verenigde Staten. De Antwerpse theaterencyclopedie van Kröjer kon slechts beroep doen op gegevens van buitenlandse variététheaters om het begrip ‘variété’ te omschrijven.

Bij de vergelijking van de evolutie van het variététheater uit achtereenvolgens Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten konden we een gelijkaardige ontwikkeling opmerken. Met de explosie van de steden rond 1830 zag men een toename aan kroegen. Ten gevolge van de concurrentiestrijd, werden aan het begin van de negentiende eeuw diverse acts opgevoerd in kroegen, gaande van liederen, sketches en pantomimestukken tot circus- en fooracts. Deze verhoogden immers aanzienlijk de omzet in deze kroegen. Variété was oorspronkelijk de amusementsvorm van het gewone volk. Wanneer de middenklasse in het midden van de negentiende eeuw interesse kreeg in dit soort volksamusement, vervulden de uitbaters de wensen van die meer kapitaalkrachtige groep met plezier. Hun noden bestonden uit de uitbouw van een meer luxueus variététheater, waar drank en roken verboden werd en het oeuvre en de inrichting meer aansluiting vond bij het legitieme theater. Het uitbundige volksamusement werd vervangen door een internationale geldmachine met wereldsterren die op dezelfde hoogte kwamen te staan als die uit de legitieme theaterwereld.

In Gent konden we zes verschillende variététheaters traceren. Het Nieuwe Cirkus, de Hippodroom De Drie Sleutels, de Valentino en de Skating Rink waren gelegen rond de vernieuwde ontspanningsbuurt van het Zuidstation. Daar waren diverse luxueuze hotels en cafés gelegen, maar ontbraken ook de dames van plezier niet. Het Eden-Théâtre lag in de rosse buurt rond de Korte Dagsteeg en De Lion d’Or bevond zich op een plaats waar reeds eeuwen een herberg gesitueerd was. In het derde deel gaan we dieper in op deze niet toevallige situering.

Ook de Gentse variététheaters kenden een veelheid aan signifiants. Zo kreeg de Valentino in 1911 de naam Scala en in 1913 de naam Wintergarten. Het Nieuwe Cirkus of de Nouveau Cirque heette buiten het circusseizoen ‘Théâtre de Variétés’ en in 1913 nam het de naam ‘Ghent-Palace’ aan. Het commerciële karakter van de variététheaters kan mogelijk een verklaring zijn voor de snelle afwisseling van de namen van de diverse etablissementen. Ook de aanwezigheid van associaties tussen verschillende ondernemingen, zoals ‘Le Syndicat des Skating Rinks Continental’ en de mogelijke relatie tussen de Valentino en het Nieuwe Cirkus, kunnen op hun commerciële karakter wijzen.

Ook de ontstaansgeschiedenis van het variététheater bleek niet rechtlijnig te verlopen. Het variététheater kende verschillende voedingsbodems. Terwijl de voedingsbodem van het variététheater in Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten vooral de ‘cafés’, ‘taverns’, ‘saloons’, of kortweg de kroegen waren, zagen we dat variététheaters in Gent voornamelijk in circusgebouwen, zoals de Hippodroom en het Nieuwe Cirkus, en in balzalen ontstonden, wat bij de Valentino en de Skating Rink het geval was. De Lion d’Or was echter wel verbonden met een kroeg.

Het circus, de foor, de bals en het carnaval waren nauw verbonden met het Gentse variététheater. We deelden de diverse variététheaters in Gent op volgens herkomst, maar dienen te onderstrepen dat deze opdeling niet als dwingend kan gezien worden. Er was immers een complex netwerk tussen de diverse amusementsvormen onderling. Zo was de foor nauw verbonden met het circus en de bals met carnaval. In het Nieuwe Cirkus vonden ook bals plaats en in de Skating Rink kwamen ook circusartiesten op bezoek, maar in het tweede deel gaan we hierop dieper in.

Naast de situering en de herkomst van de verschillende variététheaters in Gent, gaven we eveneens informatie mee omtrent het publiek, de exploitatie en de sociale omgeving waarin deze ruimtes gelegen waren. Hierop komen we echter in het derde deel uitvoerig op terug. We benadrukten de tegenstelling tussen het gewone volk en de burgerij, zowel in de variététheaters als in de diverse feestpaleizen en het circus, net zoals het luxueuze karakter van de Gentse zalen. De aanwezigheid van de burgerij en de luxueuze uitvoering wijzen erop dat de eerste variététheaters in Gent onmiddellijk bij de geëvolueerde theatervormen uit Frankrijk, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten aansloten. Het drankzuchtige en het gourmandische element van deze ontspanningsvorm zagen we echter ook al bij de eerste, meer volkse variététheaters in het buitenland.

Ondanks het burgerlijke en luxueuze karakter is er ook een sterke democratiseringstendens voelbaar binnen deze spektakelvorm. Zo was er een aparte ingang in de Lammerstraat voor plaatsjes aan verminderde prijzen in het Nieuwe Cirkus. Het publiek kon dus zowel homogeen –men zat immers allemaal samen naar hetzelfde spektakel te kijken– als heterogeen –de verschillende klassen zaten wel gescheiden van elkaar– bestempeld worden. Dergelijke homogene en heterogene ruimte zagen we eveneens in diverse bals zoals die in het Van Eyckzwembad met carnaval of het Bal Populaire met de Algemeene Kermis, waarbij men zich in dezelfde ruimte bevond, maar het contact tussen beide klassen toch afwezig was. Ook de Valentino speelde een belangrijke rol in het democratiseringsproces daar er verschillende politieke meetings georganiseerd werden, zowel door de socialisten als de antisocialisten.

DEEL 2:
HET VARIÉTÉTHEATER
ONDER DE LOEP

DEEL 2: INLEIDING

In het vorige onderdeel gingen we dieper in op de algemene context van het variététheater en de situering ervan in Gent. In dit onderdeel spitten we het variétéprogramma wat verder uit. We weten reeds dat het variététheater een ‘vergaarbak’ lijkt van diverse amusementsvormen, maar hoe vertaalt zich dat op de scène? Wat zijn de kenmerken van een variétéprogramma? Aan welk soort amusement en artiesten kunnen we ons verwachten? De antwoorden op dergelijke vragen kwamen druppelsgewijs naar de oppervlakte uit de studie van het gevonden archiefmateriaal in combinatie met het literatuuronderzoek. Het grootste deel van het archiefmateriaal in dit onderdeel is afkomstig uit de Vliegende Bladen, die hoofdzakelijk bestonden uit strooibriefjes, affiches en programmablaadjes. Ook in het MIAT werd bruikbare informatie gevonden, in het bijzonder enkele postkaarten en programmaboekjes van diverse revues. Deze voorbeelden lichten alvast een tipje van de sluier:

Een kaartje dat de opening van het variététheater in Gent aankondigt beschrijft het spektakel als volgt: “*Chants, Danses, Transformations, Gymnastique, Acrobates, Jongleurs, Excentricités, Ventriloques, Athlètes, Ballets, Pantomimes, etc., Théâtre de Famille dans le genre de ceux de Londres, Paris, Berlin et tous les autres grands centres du monde.*” [014–op p. 20]

Het gaat hier waarschijnlijk om de opening van het eerste variétéseizoen in 1896.¹⁰²

Het Eden-Théâtre omschrijft haar activiteiten in 1884 als: “*Opérettes, Chansonnettes, Pantomimes, Sarynettes, tous les soirs Spectacle-Concert.*”¹⁰³

De Valentino beschrijft haar ‘grande soirée de familles’ als: “*clowneries, romances, chansonnettes, equilibrisme, ventriloque, danses, acrobatie, parodies, imitations, etc.*”¹⁰⁴

In de Vliegende Bladen zijn kleurrijke programmablaadjes van de diverse variétéprogramma’s te vinden. Het eigenlijke programma zit verscholen tussen een overvloed aan publiciteit: ‘la programme de la soirée’. Het programma bestaat uit een opeenvolging van diverse ‘numéro’s’ of nummers. [042]

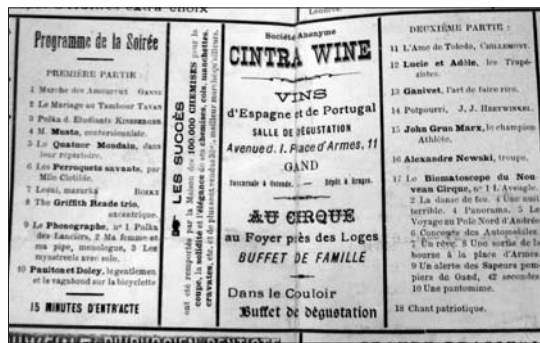
042

¹⁰² Er staat ouverture en geen ‘réouverture’: het Nieuwe Cirkus werd reeds in februari 1895 geopend, maar het duurde waarschijnlijk een tijdje vooraleer er variété geprogrammeerd werd.

¹⁰³ In: V.B. IE32, 323.

¹⁰⁴ In: V.B. IIV2, 14.

043

043 – detail

Deze worden opgedeeld in verschillende delen. Tussen deze delen wordt telkens een entr'acte of pauze gehouden. [043] Niet enkel in het Nieuwe Cirkus, maar ook in de overige variététheaters in Gent vinden we een dergelijke opdeling terug.

Numéro's of nummers zijn diverse acts, afkomstig uit diverse amusementstakken zoals het circus, de foor, danszalen, café's en het legitieme theater. In de literatuur omtrent het variététheater worden deze 'numéro's' ook 'acts'¹⁰⁵, 'turns'¹⁰⁶ of 'sketches'¹⁰⁷ genoemd.

“Sketch, en anglais, signifie esquisse. (...) Si nous raisonnons par analogie avec la signification du mot ‘esquisse’ dans l’art du dessin, nous penserons que le sketch doit être un petit ouvrage traité avec une grande légèreté, contenant plutôt des indications que des morceaux poussés, se bornant à mettre en place une idée, une opposition, une ligne significative, un mouvement fugitif de la vie ou de l’imagination... C’est à peu près cela, je crois.”¹⁰⁸

Omwille van de grote diversiteit aan acts, is het niet eenvoudig een allesomvattende omschrijving van het variététheater te geven, maar deze vergelijking van Fréjaville, waarbij een nummer vergeleken wordt met een vluchtige schets, vat de sfeer van de diverse acts goed samen: vluchtige nummertjes die ons ontroeren, ontspannen, geen logica bevatten, maar wel boordevol fantasie zitten.

De opeenvolging van de nummers kan ons informatie geven omtrent de waarde van de verschillende acts. Rond 1900 kon je de Amerikaanse vaudevilleprogramma's opsplitsen in twee delen met een pauze ertussen. Het eerste deel zou openen met een 'dumb act' zoals dieren- of acrobatenacts, waarvan het effect niet gestoord werd door een luidruchtig publiek. Het derde nummer diende de zaal op te vrolijken en het vierde nummer deelde een eerste stevige slag uit. Het laatste nummer voor de pauze moest het publiek een knock-out bezorgen, zodat ze meer wilden. In het tweede deel verschenen de sterren of headliners. Het laatste nummer was vaak een korte filmvertoning, die dan als chaser werd gebruikt.¹⁰⁹ Nummers duurden zelden langer dan tien of twintig minuutjes, hoewel bepaalde populaire sterren een volledig uur konden vullen.¹¹⁰

Om een indeling te maken in het diverse aanbod van verschillende variétéacts werd gekozen voor een indeling volgens de afkomst van verschillende acts. Het café-chantant, café-concert en

¹⁰⁵ JACQUES-CHARLES, o.c., p. 27.

¹⁰⁶ JACQUES-CHARLES, o.c., p. 27.

¹⁰⁷ FREJAVILLE, Gustave, *Au Music-Hall*, Paris, Aux éditions du monde nouveau, 1923, p. 56.

¹⁰⁸ FREJAVILLE, Gustave, o.c., p. 56.

¹⁰⁹ Zie p. 90.

¹¹⁰ “American Vaudeville” in: BANHAM, Martin, o.c., p. 1161.

danspaleizen worden als eerste ‘ouder’ behandeld. Vervolgens bekijken we de invloed van het reguliere theater, waarna die van het circus en de foor.

De verschillende soorten acts kwamen evenzeer in verschillende combinaties voor. Zo was er bijvoorbeeld ook een zingende clown, die je zowel bij het onderdeel café-chantant kan plaatsen als bij dat van het circus. Deze, misschien wat simplistisch ogende indeling, is echter een poging om toch wat structuur aan te brengen in de ‘melting pot’ van invloeden en attracties in het variététheater. Een dergelijke indeling van de variétéacts kan nooit compleet zijn. De complexiteit en inventiviteit van het variététheater zal ons steeds te snel af zijn. Een omschrijving van Fréjaville sluit hier goed bij aan:

“Ils provoquent à chaque instant des effets de surprise, brisent les cadres des spécialités et nous enchantent par une fantaisie intarissable qui les fait mobiles et changeants comme une rêve - et comme la vie.”¹¹¹

Deze omschrijving geeft ons meteen drie kenmerken van het variététheater mee: verrassing, vernieuwing en fantasie. Deze kenmerken vinden we eveneens terug in de vele spektakel- en revuestukken, maar ook in de operettes, vaudevilles en zelfs het gesproken toneel dat we eveneens in theaters als het Nieuwe Cirkus en het Eden-Théâtre aantreffen. Zoals zal blijken, is in dit onderdeel alles zodanig met elkaar verweven, dat het te eng zou zijn ons enkel op het pure variétéprogramma te fixeren, dat uit een opeenvolging van verschillende ‘nummertjes’ bestaat.

In het tweede hoofdstuk van dit deel gaan we uitvoeriger in op de plaats van de film in het variététheater, aangezien er een interessante kruisbestuiving tussen film en variététheater plaatsvond. Aan de hand van tal van documenten uit de Vliegende Bladen schetsen we de evolutie van de film in het variététheater. De herkomst van vele gegevens op de documenten konden we traceren met behulp van de informatie uit Guido Convents’ ‘Van kinoscoop tot café-ciné’.¹¹² We konden op bepaalde punten zijn informatie aanvullen, daar Gent er niet zo uitvoerig ter sprake kwam in zijn boek. Tot slot gaan we na hoe het variététheater invloed had op de filmproductie en bespreken we kort het aanbod films die men te zien kreeg in het variététheater.

¹¹¹ FREJAVILLE, Gustave, o.c., p. 19.

¹¹² CONVENTS, Guido, (2000), o.c.

Hoofdstuk 3: GENEALOGIE VAN HET VARIÉTÉPROGRAMMA

3.1. INVLOED VAN HET CAFÉ-CHANTANT, CAFÉ-CONCERT EN DANSPALEIZEN

In het vorige deel hebben we reeds de relatie tussen danspaleizen en variétézalen besproken, denk maar aan de Valentino en de Skating Rink, maar ook deze tussen het variététheater en kroegen, denk maar aan de Lion d'Or. De invloed van het café-chantant, café-concert en de danspaleizen liet zich voelen in de muziek, zang en dans in het variététheater.

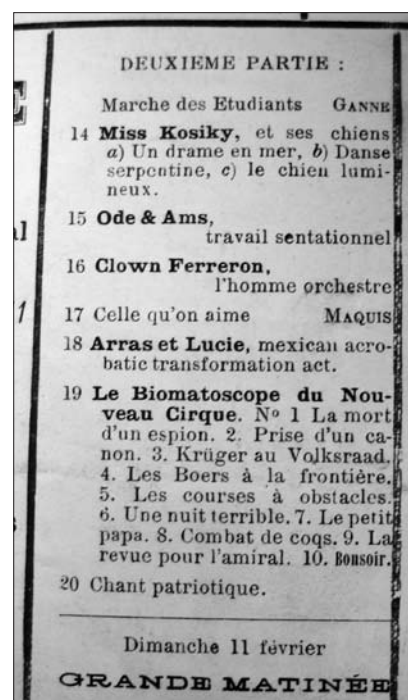
3.1.1. MUZIEK

In danspaleizen en café-chantants was naast de drank, ook het orkestje een elementair onderdeel. Net dit orkest speelde ook bij het variététheater een zeer belangrijke rol. Elk variététheater beschikte namelijk over een eigen huisorkest [031 – p. 26], dat elk variétéprogramma opende met twee à drie nummers. Ook tussen diverse acts en als inleiding na de pauze kwam het orkest aan bod. De avond werd afgesloten met een lied dat door het hele publiek werd meegezongen, zoals het lied 'Salut à Gand'. [044] Het afsluitend lied in het Eden-Théâtre in 1884 was 'De Brabançonne'. De componisten werden stevast vermeld aan de rechterzijde op het programma, zoals op onderstaande foto' de componisten Ganne en Maquis worden vermeld. [045] Het orkest bood eveneens ondersteuning bij bepaalde acts zoals een zangpartij, een ballet of pantomime¹¹³.

044

045

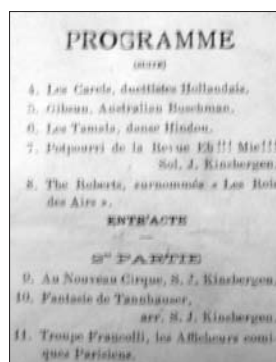

¹¹³ FESCHOTTE, Jacques, *Histoire du Music-Hall*, Paris, Presses Universitaires de France, 1965, p. 120.

Naast een huisorkest beschikten variététheaters als het Nieuwe Cirkus ook over een huiscomponist. Die was waarschijnlijk eveneens orkestmeester. De huiscomponist schreef soms muziek voor zangers of zangeressen¹¹⁴ en maakte lijdlieders voor het variététheater zoals het lied ‘Le Nouveau Cirque’ [047] van Sol J. Kinsbergen. [046] Het afsluitend nummer ‘Salut à Gand’ uit 1907 was van de hand van huiscomponist Théo Lebrun. [044 op p. 39] Soms bracht het orkest een pot-pourri, of letterlijk vertaalt een ‘allegaatje’ van het werk van de huiscomponist zoals de ‘pot-pourri Gantois’ van Lebrun. [048]. Uit de vele foto’s van de ‘chef d’orchestre’ in program-maboekjes en op kaartjes kunnen we afleiden dat zij enig aanzien genoten.

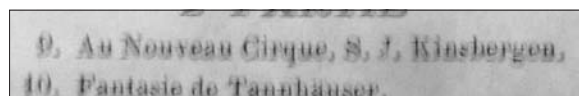
In de literatuur die specifiek over het variététheater handelt, wordt ook telkens de jazzinvloed vermeld in het orkest. “Le grand orchestre prendra nécessairement la formule du jazz, qui répond si exactement à ce qu’on demande d’extériorisation à un orchestre présenté en spectacle. Ai-je besoin d’insister? Le jazz est essentiellement “music-hall” et il a fort réussi. (Jack Hylton, Ted Lewis).”¹¹⁵

046

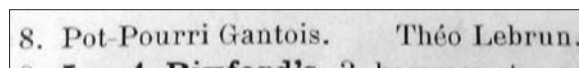
047

047–detail

048

048–detail

114 FESCHOTTE, Jacques, o.c., p. 120.

115 LEGRAND-CHABRIER, “Le Music-Hall” in: X., *Les spectacles à travers les ages*, II, Paris, Editions du Cygne, 1932, p. 281.

3.1.2. ZANG

In de zogenaamde café-chantants en de latere café-concerts zongen zangers en zangeressen onder begeleiding van een orkestje. Diezelfde zangers en zangeressen stonden eveneens geprogrammeerd in het variététheater, waar de besten onder hen het publiek trakteerden op een zogenaamde ‘tour de chant’. Dit was een serie van liederen, door één artiest gebracht. De tekst lag soms vast, werd soms geïmproviseerd en zelfs soms gedeclameerd. Amateurs begonnen in de kroegen, maar het hoogtepunt voor hen was het variététheater waar ze hoogstens de toestemming kregen om twee liedjes te brengen ergens in het begin van de avond. Een vedette daarentegen kreeg de kans in het tweede deel van het programma zo’n tien nummers ten tonele te brengen. Een dergelijk langdurig optreden vroeg veel talent en diversiteit om het publiek te behagen. Naast zangtalent moest de zanger of zangeres ook over voldoende mimiek beschikken. Vedettes speelden ook soms mee in korte operettes en vaudevilles in het programma. Tot zover wat Feschotte allemaal beweert omtrent de zangkunst in het variététheater.¹¹⁶

Zangers en zangeressen doken frequent op in het Gentse variétéprogramma. Vaak stond ‘dans son repertoire’ vermeld na de naam van een zanger of zangeres. ‘Dans son repertoire’ kan mogelijk een aanwijzing zijn van een professionele carrière. Geregeld werd een zangact opgefleurd met verkleedpartijen, wat kan wijzen op het veelzijdige karakter en het hoge entertainersgehalte van diverse chanteurs of chanteuses. Ook verschenen duettisten met diverse talenten op het programma zoals ‘Les Henriot-Giraldas, duettistes-excentriques à transformations, créateurs de l’ane électrique’.¹¹⁷

In de programmatie van het Eden-Théâtre stonden bovenaan vaak de hoofdzangers en -zangeressen van de avond vermeld, samen met hun specialiteit zoals ‘Mademoiselle Vernier, Chanteuse légère’, ‘Mlle Ledita Mills, Chanteuse d’imitation’, ‘Mlle Marie Pougny, Chanteuse Comique’, ‘Mademoiselle BalDEL, Chanteuse de genre’. Deze zangeressen waren allen afkomstig uit de troep, ‘Les soeurs Corali’ genaamd. [049] Zangers en zangeressen brachten zoveel meer dan een liedje, vaak waren het eveneens goede dansers of danseressen zoals het geval was bij Les soeurs Corali:

049

¹¹⁶ FESCOTTE, o.c., pp. 30-53.

¹¹⁷ Op te maken uit diverse archiefdocumenten zoals bijv in: V.B. IC237, 1253.

3.1.3. DANS

In het variétéprogramma van het Nieuwe Cirkus dook het ballet ‘Excelsior’ van Henri Kley geregeld op tot begin 1900.¹¹⁸ Nu eens werd deze dansgroep omschreven als ‘filles coquettes, ballet-chantant’, dan weer als ‘quadrille des bébés’. Volgens Jacques-Charles had bijna elk variététheater haar eigen balletcorps dat figureerde in verschillende acts van het programma.¹¹⁹ Dit corps vormde eveneens een belangrijk onderdeel van spektakelstukken en revues. Volgens Feschotte was het ballet van het variététheater een kweekvijver voor bekende balletsterren.¹²⁰

De aanwezigheid van troepen als ‘Les Dames Viennoises’ [050 op p. 43], ‘Les Winterburns’ [051 op p. 43], of ‘Les Soeurs Hallasz’ [053 op p. 43] wijzen op de talrijke aanwezigheid van troepen met ‘girls’, zoals ze vaak in de literatuur omschreven worden¹²¹. Het is niet altijd duidelijk welke acts deze troepen brachten, maar vermoedelijk waren dit vooral zang- en dansacts. Naast troepen brachten eveneens solisten een dansact ten tonele. Denk maar aan de moderne en zeer populaire serpentinedansen die geïnspireerd waren door Loïe Fuller.¹²²

Fuller was afkomstig uit Chicago, richtte haar eigen dansschool op en trok in 1892 naar Parijs waar ze in diverse theaters optrad.¹²³ Ze experimenteerde met diverse lichtbronnen als gas en elektriciteit en bestudeerde de tinten van het gekleurde licht en de coloratie van glas en stof. Spelend met die lichtnuances, diverse lichtbronnen en stoffen, creëerde ze een mysterieuze dans. Ze leek niet enkel een fee, maar ook een verleidelijke maîtresse door het licht dat over haar lichaam liep in diverse ritmes, kleuren, reflecties en transparantie.

Serpentinedansen kwamen wel vaker voor op het Gentse variétéprogramma,¹²⁴ zo was in 1907 de serpentinedanseres ‘Ida Fuller’ op bezoek. [052 op p. 43] Bepaalde dansacts waarin elektriciteit een grote rol speelde, waren mogelijk door Loïe Fuller beïnvloed.¹²⁵ Ook de ‘imitation of marionets’ van ‘Les Winterburns’ kan als een moderne dans worden beschouwd. Daarnaast stonden ook exotische dansen, zoals de ‘cake-walk’ van Kerry Mills [054–055 op p. 43] op het programma,¹²⁶ maar ook acrobatische dansen,¹²⁷ folkloristische dansen¹²⁸ en ‘dances fantaisistes’ zoals ‘Les Sirènes’, die een illusionistische act met dans en muziek combineerden.¹²⁹

118 Op te maken uit V.B. IC237, 1195 en V.B. IC239, 249.

119 JACQUES-CHARLES, *o.c.*, p. 75.

120 FESCHOTTE, Jacques, *o.c.*, p. 116.

121 FESCHOTTE, Jacques, *o.c.*, p. 79.

122 FREJAVILLE, Gustave, *o.c.*, p. 73.

123 FREJAVILLE, Gustave, *o.c.*, p. 89.

124 Bijv. V.B. IIV2, 14.

125 Bijv. ‘Les étoiles électrique’ V.B. IC237, 932 en het ‘Ballet électrique’ V.B. IC237, 1156.

126 In: V.B. IC237, 1207.

127 Bijv. ‘Les Soeurs Franklin, étoiles aériennes’ V.B. IC239, 269.

128 Bijv. de Engelse dans van ‘Miss Jenny Mills’, V.B. IE32, 405.

129 In: V.B. IC237, 1100.

050

NOUVEAU! A partir du 16 Mars
GRANDE ATTRACTION
 Tout Bruxelles au **RATHSKELLER**
 52, RUE DE LA MONTAGNE, 52

Pour la première fois en Belgique
 la célèbre troupe des **DAMES VIENNOISES**
 SOUS L'HABILE DIRECTION DE
E. BELTKIEWICZ
 DÉGUSTATION :
 Munich, Hackerbräu, Vins et liqueurs de premier choix

ENTRÉE LIBRE

051

NOUVEAU CIRQUE
 7, Rue Neuve St. Pierre & rue de l'Agneau, 7
THÉÂTRE DE FAMILLES
 direction : J. J. HEEFWICKEL

Seulement pour quelques jours
 ★ **LES WINTERBURNS** ★
 LES 5 ÉTOILES AMÉRICAINES

Ceux qui voulaient voir ce qu'on n'a jamais vu jusqu'à
 présent se pressent pour se rendre au Nouveau Cirque.

NOUVEAU CIRQUE
 7, Rue Neuve St. Pierre, 7
THÉÂTRE DES FAMILLES
 direction : J. J. HEEFWICKEL

CE N'EST PAS FINI
 toujours du nouveau, toujours inimitable.

KING, LOUIS & ERGOTTI
 Les grands Danseurs LES MIRABILLES ARTISTES Le seul en monde.

Le Quatuor Italien Pettenati-Palazzi
LES STARS
 coméd. juggling act en 10e génie

LES SŒURS HALLASZ
 artistes Hongroises

LES FÉES DU DANUBE
 les célèbres la valse Viennoise

M. FRANSOUA
 clown sur les tables

FLORA-TROUPE
 tableaux vivants d'après les œuvres célèbres

LES BODSON'S, les rois du tapis.
 ★ **MARIA PACRA** ★

Heute partition. Demain. — Demain. — Demain.

CHA CHARRIÈRES & N. BOUTONNÉ, propriétaires.

PRINCES DE LA RUE, 7, rue St. Pierre, 7, direction : J. J. HEEFWICKEL, Bruxelles, B. 10.

NUMÉRO DE LA COLLECTION (servir tous les jours depuis 10 heures du matin
 à 8 heures du soir)

ABONNEMENTS sans Ligne pour un mois, 10 fr. en Domicile 12 fr.

1891

13 **Ida Fuller**, dans ses créations
 lumineuses.

052 - detail

PROGRAMME
 Deuxième Partie

9. *Patrie et Charité* . . . LEBRON
10. *La Mascotte* . . . . . AUDRAN
11. **Henri Helme**, dans son répertoire.
12. *L'Aube* . . . . . GASTY
13. **Ida Fuller**, dans ses créations lumineuses.
14. **Donald and Duncan**, excentriques acrobates américains.
15. *Amour d'Automne* . . . GASTY.
16. **The 3 Claeres**, barristes.
17. **The Royal Bioscop**.
18. *Final*.

052

1. - Leçon de Cake-Walk - Le Pivronille

054

1. - Leçon de Cake-Walk - 1. Entrée

Le plus élégant chorégraphe
 Qui propose ce genre là,
 Vient que comme un cheval qui pousse,
 Ça commence ! Comme cela !
 A. G.

055

053

3.2. INVLOED VAN HET REGULIERE THEATER

3.2.1. ZANGSTUKKEN

Naast de ‘tour de chant’ kwam zang veelvuldig voor in tal van vaudevilles en operettes die eveneens een belangrijk deel uitmaakten van het variétéprogramma, wat ook het ‘journal-programme’ van het Eden-Théâtre verschillende keren aankondigde. [056]

056

Pas vanaf 1867 hadden de artiesten in Frankrijk het recht om stukken te spelen los van de officiële instellingen, op voorwaarde dat ze niet langer duurden dan één akte.¹³⁰ Eveneens in Gent waren dergelijke wetten van kracht. In 1763 had het stadsbestuur immers aan de gilde van de ‘Confreers van de Edele Handboog van Sint-Sebastiaan’ een octrooi gegeven dat de organisatie van alle spektakels in de Sint-Sebastiaanschouwburg aan hen toevertrouwde¹³¹. Na het opdoeken van de gilden na de inval van de sansculotten in 1793, werd dat octrooi doorgegeven aan de concessiehouders van de ‘Grote Schouwburg’ of het ‘Grand Théâtre’¹³², dat in 1840 op de plaats van de Sint-Sebastiaanschouwburg werd gebouwd¹³³, waar de Gentse opera tot op heden gevestigd is. Ondanks dit octrooi lieten ze toe dat andere toneelverenigingen opvoeringen organiseerden in kleinere toneelzalen zoals ‘De Parnassusberg’. Hiertoe behoorden rederijderskamers als ‘de Fontaine’ en ‘de Broedermin en Taelijver’. De Vlaamse zangspelen van deze rederijderskamers hadden veel succes, maar hielden moeilijk stand na 1865, toen een Franse operettegolf de binnenlandse markt overrompelde.¹³⁴

Aanvankelijk werd de operette in het variététheater ingevoerd om de ‘tour de chant’ te vervullen. Hierbij was de muziek en de tekst vaak niet meer dan een ondersteuning van de kostuums en de decors. Eind negentiende eeuw begon het variététheater steeds meer aansluiting te vinden bij de reguliere theaters. De mise-en-scène werd steeds weelderiger.¹³⁵ Men had een voorkeur voor lange zwaarwichtige liefdesduo’s en Weense operettes. Vooral de Weense damestroepen waren hiervoor gekend [050 op p. 43]. Naast de operettes deden ook de melodrama’s en de vaudevilles hun intrede in het variététheater. Bij de vaudeville, een toneelstuk met gezongen partijen, lag de nadruk op komische elementen. De kwaliteit ervan liet vaak te wensen over.¹³⁶ Voorbeelden van operavormen in het variététheater zijn de opéra-comique in één akte ‘Coco-bel-oeil’ in het

¹³⁰ FREJAVILLE, Gustave, *o.c.*, p. 7.

¹³¹ VAN SCHOOR, Jaak, *Een huis voor Vlaanderen: 100 jaar Nederlands beroepstoneel te Gent*, Gent, Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 1971, p. 28.

¹³² VERRIEST, Guy, *Het lyrisch toneel te Gent 1965-1980*, Gent, provincie Oost-Vlaanderen, 1981, p. 101.

¹³³ VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 28.

¹³⁴ VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 27.

¹³⁵ FREJAVILLE, Gustave, *o.c.*, p. 8.

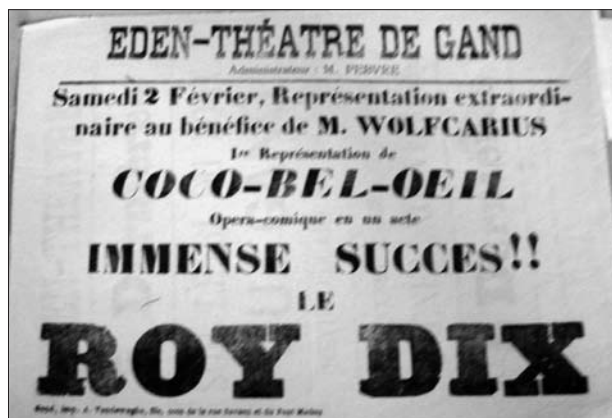
¹³⁶ FREJAVILLE, Gustave, *o.c.*, p. 52.

Eden-Théâtre [057] en de operette ‘La princesse de Trébizonde’¹³⁷ in het Nieuwe Cirkus, één van de vele operettes die geprogrammeerd werden in het zomerseizoen van 1905. [058]

Bekende acteurs en actrices zoals Sarah Bernhardt traden op in korte vaudevilles, operettes, drama’s of komedies om zichzelf te promoten bij het publiek.¹³⁸ Het is dan ook niet ondenkbaar dat artiesten die aan de slag gingen bij de Grootte Schouwburg, soms een centje kwamen bijverdienen in het variététheater met het brengen van een nummer. Op de variétéprogramma’s staan vaak verwijzingen naar diverse opera’s in binnen- en buitenland. Zo was op 4 februari 1907 de tenor Ibos uit de Opera van Parijs te gast in het Nieuwe Cirkus en zou hij meewerken aan een ‘Grootte Galavertooning’. [059] Misschien was Ibos op dat moment eveneens aan de slag in de ‘Grootte schouwbrug’. Een ander voorbeeld was dat van ‘le célèbre quatuor Italien’, die in 1896 ‘en costume original’ een stuk uit Rigoletto¹³⁹ zong.¹⁴⁰

Met dergelijke zangstukken leverden de variététheaters een concurrentiestrijd met de Grootte Schouwburg en de Minard, zeker wanneer die om beurt aan de Comédie Française onderdak boden.¹⁴¹ De Comédie Française specialiseerde zich namelijk in ‘comédie’, ‘drame’, ‘vaudevilles’, ‘comédies-bouffes’ en ‘classiques’. [060 op p. 46]

057

058

059

137 OFFENBACH, Jacques, *La Princesse de Trébizonde*, 1869.

138 FESCHOTTE, Jacques, *o.c.*, p. 115.

139 VERDI, Giuseppe, *Rigoletto*, 1851.

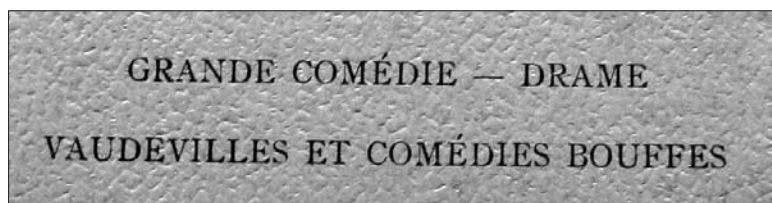
140 In: V.B. IC237, 894.

141 VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 103.

060

060–detail

3.2.2. SPEKTAKELSTUKKEN

Naast zangstukken waren ook de spektakelstukken erg in trek in die tijd. Ze kenden een voorliefde voor weelderige kostuums, veel volk op de scène, gevechten, revoluties en vuurwerk.¹⁴² Geschilderde en mobiele decorstukken, lichteffecten, soms zelfs echte dieren zoals olifanten op de scène enz. werkten het illusionisme in de hand.¹⁴³ Een voorbeeld hiervan is de ‘Reis rond de Wereld’ van Jules Verne dat opgevoerd werd in het Nieuwe Cirkus.¹⁴⁴ [164 op p. 112] Stukken als ‘Un Drame en Mer’ [065 op p. 47], waarbij het Nieuwe Cirkus onder water werd gezet en ‘Les 45 Amazones’ [066 op p. 47] kunnen evenzeer onder die noemer geplaatst worden. Het grote waterreservoir en watermolen was een troef van het Nieuwe Cirkus¹⁴⁵. De invloed vanuit het circus en praalstoeten was hier overduidelijk. Zo bracht Cirque Schumann waterpantomimes waarbij de renbaan ‘in eene zee’ werd herschapen met behulp van 150 000 liter water.¹⁴⁶ Ditzelfde circus had ook pantomimes als ‘Un voyage au mexique’ met transparante decors op het programma staan.¹⁴⁷

Bepaalde spektakelstukken werden zowel in de Grootte Schouwburg, de Nieuwe Schouwburg als in het Nieuwe Cirkus vertoond. Zo werd ‘Michel Strogoff’ zowel in het Nieuwe Cirkus [163–p.111] als in de Grootte Schouwburg opgevoerd.¹⁴⁸ [061 op p. 47] Ook ‘De Levende Brug’ [062–063 op p. 47] werd zowel in de Nieuwe Schouwburg als in Het Nieuwe Cirkus vertoond.¹⁴⁹ Om het plaatje compleet te maken werd ‘De Levende Brug’ bovendien ook in de Hippodroom opgevoerd. [064 op p. 47] Dit bewijst dat het variététheater zeker niet moest onder doen voor andere Gentse theaters.

142 VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 63.

143 VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 66.

144 VERNE, Jules, DENNERY, Reis om de wereld in 80 dagen, in: Nieuwe Cirkus, januari 1906.

145 VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 208.

146 In: V.B. IIC31, 47.

147 In: V.B. IC237, 1373.

148 D’ENNERY, A., VERNE, Jules, *Michel Strogoff*, 1875 door: Tournée Romain, in: Grand Théâtre, 25 mai 1900 en Nieuwe Cirkus, s.d.

149 SUTTON, Vane, *The Span of Life*, SPEYER-KLERK, J. (transl.), *De Levende Brug*, door: ‘De Drie Martinellis’ in: Cirk Schouwburg, 16 januari 1904 ; door: Nederlandsch Tooneel van Gent in: Nieuwe Schouwburg, 8 april; en door: de Warton Brothers in: Hippodroom De 3 Sleutels, 1 december 1896.

061

Grand Théâtre de Gand. — Tournée Romain —

DE VENDREDI 27 MAI ET JUSQU'AU 31 MAI ENCLUS
HUIT REPRESENTATIONS SEULEMENT
 Dans une tournée de cinquante et une villes de Belgique

JEUDI 31 MAI 1900
 DIXIEME A DERNIERE REPRESENTATION
 de l'Incomparable voyage

MICHEL STROGOFF

M. ROMAIN jouant le rôle de MICHEL STROGOFF

PERSONNEL COMPLET de la tournée. Artistes, Musiciens, Employés, etc., 57 Personnes.

ATTRICTIONS NOUVELLES DE LA PIÈCE

Décors nouveaux. — 103 Costumes nouveaux. — Orchestre Taïgane de 1er ordre.

DIVERTISSEMENT BOHEMIEN DANSES PARISIENNES (Nouveaux Spectacles)

Célèbre Trio Russe **LES GREGOROFF** Célèbre Trio Russe

GRAND BALLET

LES DEMOISELLES DE LA RUE

GRAND ILLUSORAMA LUMINEUX

1. Vierge	2. La Belle	3. Le Grand	4. Le Grand	5. Les Indes	6. Les Indes
7. Les Indes	8. Les Indes	9. Les Indes	10. Les Indes	11. Les Indes	12. Les Indes
13. Les Indes	14. Les Indes	15. Les Indes	16. Les Indes	17. Les Indes	18. Les Indes
19. Les Indes	20. Les Indes	21. Les Indes	22. Les Indes	23. Les Indes	24. Les Indes
25. Les Indes	26. Les Indes	27. Les Indes	28. Les Indes	29. Les Indes	30. Les Indes

Metz, Imp. P. Meyer, rue des Franciscains, 33.

Niederländisch Theater von Gent. — Bestuurder : H. WANNYN.

Zondag 8 April

Alle avonden te 7 1/2 uren

De Levende Brug

Groot Sensatie melodrama in 4 bedrijven en 12 tableaux naar het Engelsch :
 'THE SPAN OF LIFE' VAN SUTTON VALE.
 Met nieuwe decoraties en voorstellingen.

Groot SUCCES der Schouwburgen van Amerika en Engeland

Vertaling van J. SOUWER-KLEER.

WERDELING:
 1° bedrijf: **Twee broeders of Heet en Afgemat.**

062

063

Le 16 Janvier 1904

Le Pont Vivant

Grand Drama

AU NOUVEAU CIRQUE

Den 16 Januari 1904

De Levende Brug

Groot Drama

IN DEN NIEUWEN CIRCUS

HIPPODROOM DE 3 SLEUTELS — ST-AMANDSTRAAT, GENT

DINSDAG 1 DECEMBER 1896 EN VOLGENDE DAGEN
 met medewerking van het beroemde trio WARTON Broeders

DE LEVENDE BRUG

Groot sensatie melodrama in 4 bedrijven, 12 tableaux en 12 tableaux naar het Engelsch :
 'The Span of Life' van Sutton Vale.
 Met prachtige decoraties en groote toneelschikking.

Met medewerking van het beroemde trio WARTON Broeders.

VERDELING

1° bedrijf: **Twee broeders, of heet en afgemat.**

2° bedrijf: **Wander in Zee.**

3° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

4° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

5° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

6° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

7° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

8° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

9° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

10° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

11° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

12° bedrijf: **De groeneberg, het kind gewond.**

PERSONEN

Richard Mann, ...
 Edward Kerck, ...
 ...
 ...

PRICEN DER PLAATSEN

1° Rang 2.50
 2° Rang 1.50
 3° Rang 0.75

064

065

NOUVEAU CIRQUE
 Théâtre des Familles — Cirque des Variétés
 Directeur J. J. HEETWINKEL

DEPUIS SAMEDI 10 FEVRIER
 Envoyé à débuts extraordinaires
 D'artistes renommés de la saison

M. ARNESEN

Incroyable sensationnel, Phénoménal et le seul au monde

M. ARNESEN
 ne restera que 5 jours à Gand
 TOUTS LES SOIRS A 10 HEURES

UN DRAME EN MER

Directement après paraîtra M. Arnesen

JEUDI 15 FEVRIER DERNIERE MATINEE DE LA SEMAINE

Lundi 14 Février à 8 heures précises

GRANDE SOIREE DE GALA

avec l'honneur du Directeur
M. J. J. HEETWINKEL

PROGRAMME SPECIAL POUR CETTE SOIREE

Les heures de location ont ouvert depuis 10 heures jusques 8 h. du soir

Grand, Imp. P. Meyer, rue des Franciscains, 33. — 15 000 000 5.

LES 45 AMAZONES DU DAHOMEY

viennent dans quelques jours

AU NOUVEAU CIRQUE

55 FEMMES SAUVAGES 55
12 GUERRIERS (Féticheurs) 12

45 AMAZONES SAUVAGES 45
 de la Garde de S. M. le Roi du Dahomey dans leurs exercices guerriers, leurs évolutions et leurs jeux de combat.

Sensationnel PROGRAMME Incroyable

1. Les 5 Bouteurs d'Afrique, dans leurs sacs peillés à travers arbres et hautes montagnes.
 2. La plus grande attraction du jour, grande évocation de bataille extraordinaire entre deux parties ennemies.
 3. Exercices et épreuves glorieuses de la troupe des Amazones avec leurs feux et balustrades.
 4. La Bataille près d'Abomey où les Féticheurs exécutent leurs exercices de combat spécial.
 5. Danses favorites exécutées par les Féticheurs amérindiens.
 6. A la fin de chaque représentation.

LE VOL DES ESCLAVES
OU UNE NUIT AU DAHOMEY

Grande pantomime en un acte, représentée par toute la troupe — Dimensions, costumes et matériel sont toujours splendides.

Grand, Imp. P. Meyer, rue des Franciscains, 33.

066

3.2.3. GESPROKEN TONEEL

Het gesproken toneel vond eveneens een plaatsje op het podium van het variététheater, zij het wel op speciaal hiervoor ingerichte avonden. Voor dergelijke programma's werd de naam van het theater wel eens veranderd. Zo heette het Eden-Théâtre in 1890 op bepaalde tijdstippen 'Théâtre de Familles', [014 op p. 20] wanneer er diverse toneelstukken op het programma stonden. Ook de Hippodroom veranderde bij dergelijke programmatie haar naam in 'Schouwburg-Hippodroom' of in 'Volksschouwburg De Drie Sleutels'.¹⁵⁰

Stukken als 'Het Goudvischje'¹⁵¹ en 'Tamboer Janssens'¹⁵² door de toneelafdeling van 'Den Vooruitstrevenden Kring', werden vertoond in de Valentino. Eveneens op het programma van de Valentino stond het 'sensatiestuk' 'Dreyfus'¹⁵³ [067] dat werd gespeeld door de maatschappij Excelsior, met een orkest onder leiding van Théo Le Brun. Diezelfde Le Brun was een tijdje de orkestleider van het Nieuwe Cirkus.¹⁵⁴ De Hippodroom bood een onderdak voor het blijspel in drie bedrijven, 'Aangebrande Hutspot'.¹⁵⁵ [068]

Schouwburg VALENTINO
 DEUREN OPEN om 8 uur Voorlopende bijval DEUREN om 8.15 uur open
Maatschappij : EXCELSIOR
Maandag 2 Januari
 (VIERDE NIEUWAARDE)
VIERDE OPVOERING VAN HET SENSATIESTUK
DREYFUS
 drama in 5 bedrijven en 10 tafereelen
 Eene volledige symphonie onder de leiding van den gekonsten Orkestmeester P. LEBRUN, zal getrouwe de Passie de schoneste Musikstukken van haar rijk repertoire uitvoeren.

1. Een Spioen	2. Het geheim Dossier	3. Het Boordroel
4. Veroordeld	5. De Degradatie	6. Zola
7. Het Duel	8. Zelfmoord	9. Duivelsland
10. Apothéose		

Prachtige Tooneelschikking - Nieuwe Decors
PRIJZEN DER PLAATSEN :
 Eerste plaats 1 fr. Parterre 0,75 fr. Galerij tweede plaats 0,50 fr.
 De plaatsen op voorhand genomen van 1 fr. en 0,75 fr. zijn genussend en zijn te bekomen in " Café VALENTINO ", zonder ophag.
 Uitsluitelijke maatregelen zijn genomen om de voorstelling stijf om 11 1/2 uur te doen startigen.
 1177

067

Schouwburg-Hippodroom (3 sleutels)
 BLANCKENSTRAAT, GENT.
BESTUUR : DE GRUYTER-CORNELIE.
EERSTE OPVOERING VAN
AANGEBRANDE HUTSPOT
 Vierdaend Oostsch blijspel in 5 bedrijven door Aug. Hendriks
 Groote tooneelschikking, nieuwe decoratien
 VOLLEDIG ORKEST — 40 DANKEN EN HEEREN KONSTEN

PERSONEN :

Julien Hoffman, schouwmeester	M. K. Van der Brouck
Maria De Spinoek, meesters	M. M. Duvion
Wanda De Spinoek, hare tante	Mrs. Beatrix Beuda
Edith Kroppe, hare half broeder	M. Van den Broecke
Mad. Blom, commissaris	M. A. Cuvellin
Alex de Capras	M. P. Delacroix
Jantje, Wanda's zuster	M. J. Smeets
De Waerd	M. E. De Uytendaele
Een postbode	M. P. Chabaux
Een bevelhebber	M. Lambaert
Keune geyen	M. J. Wiersma
Tweede geyen	M. L. Lippens
Derde geyen	M. Bock
Een kerkman	M. Vanden

Musiekantoor, jonge lieden van beider geslacht.
HET STUK SPEELT TE GENT IN ONZEN TIJD.

VERDEELING :
 1° BEDRIJF : **HOE DE LIEFDE KOMT**
 2° BEDRIJF : **STRIJKSTERSMESTDAG**
 3° BEDRIJF : **DE LIEFDE IS BLIND**
 4° BEDRIJF : **TE LAAT BEKLAAGD**
 5° BEDRIJF : **DE BRUILOFT**

PRIJZEN DER PLAATSEN :
 Stallen - fr. 1,50; 1° plaats - fr. 1,00; 2° plaats (stijkanten) fr. 0,75; onderste galerij - fr. 0,50; bovenste galerij - fr. 0,25.
 Opzetting der burelen om 6 uren, begin om 7 uren, eindigen om 11 uren.
 Kasten op voorhand : in den CAFE DE 3 SLEUTELS, St-Annastraat, in den CAFE DEN PLOEG, Koornmarkt, bij den heer ARTHUR MEYS, bij den heer PAUL BERCKMAN, Waalpoortstraat, 25.
 Drukkerij F. Meys Van Lee, Vlaanderenstraat, 66.

068

150 In: V.B. IH15, 26.

151 NOUHUYS, W.G., *Het Goudvischje*, door: de tooneelafdeeling van Den Vooruitsrevenden Kring, in: Schouwburgzaal Valentino, 9 december 1895, in: V.B., IVII, 3.

152 VAN PEENE, H., *Tamboer Janssens*, door: de tooneelafdeeling van Den Vooruitsrevenden Kring, in: Schouwburgzaal Valentino, 9 december 1895, in: V.B., IVII, 3.

153 X, *Dreyfus*, door: Maatschappij Excelsior, 2 januari 1899, Schouwburg Valentino.

154 Zie p. 40.

155 HENDRIKX, Aug., *Aangebrande Hutspot*, door: x, s.d., Schouwbrug-Hippodroom.

Zo concurreerden deze variétéschouwburgen ook met een schouwburg als de Minard,¹⁵⁶ waar tot 1899 het ‘Nederlandsch Toneel’ gevestigd was. Dit gezelschap verhuisde vanaf 1899 naar de Nieuwe Schouwburg op het Sint-Baafsplein, dat eveneens beconcurrereerd werd door het variété-theater.¹⁵⁷ Bovendien vonden verschillende acteurs van de Nieuwe Schouwburg aanvullende of tijdelijke betrekkingen in het Nieuwe Cirkus.¹⁵⁸

Jaak Van Schoor omschrijft het Nieuwe Cirkus als een typische commerciële schouwburg, waarbij de directeurs steeds meer oog hadden voor de stuiver die er verdiend kon worden. Daarom kwam het gesproken toneel er pas aan bod wanneer die een grote massa volk kon lokken.¹⁵⁹

3.2.4. STRUCTURELE GELIJKENISSEN

Ook op structureel vlak vinden we gelijkenissen tussen het reguliere theater en het variété-theater. In die tijd bestond een reguliere theatervertoning uit verschillende onderdelen, net zoals de variétéprogramma’s uit verschillende nummertjes bestonden. Meestal werden meerdere voorstellingen op één avond vertoond. Elk theaterstuk op zich werd vervolgens nog eens onderverdeeld in verschillende bedrijven en taferelen, die telkens aan de toeschouwers meege-deeld werden.

Op zondag 23 september 1866 werden achtereenvolgens vier stukken vertoond door het ‘Nationaal Tooneel van Oost-Vlaanderen’ in de Minard-Schouwburg, waarbij elk stuk telkens nog verder onderverdeeld werd [069 op p. 50]:

- ※ ‘Jaakske met zijn fluitje’, van A. Schepen, ‘tooverstuk’ met zang in twee bedrijven en met een ‘tusschenspel : de boeren-ruzie’
- ※ ‘Het erfdeel van Matant’, van Jos. Van Den Branden, toneelspel in één bedrijf
- ※ ‘Schampavie of de drij sleutels’¹⁶⁰, van Felix Van de Sande, zangspel in één bedrijf
- ※ ‘Lischen en Fritzschen’, van Offenbach, operette

Op 12 januari 1908 werd ‘De Familie Klepkens’¹⁶¹ [100 op p. 69] van August Hendrikx, door het Nederlandsch Tooneel van Gent opgevoerd in drie taferelen in de Nieuwe Schouwburg:

- ※ eerste tafereel: tevredenheid en geluk
- ※ tweede tafereel: à la guerre comme à la guerre
- ※ derde tafereel: het geluk vliegt, voorafgegaan door ‘Liva’, zangspel in één bedrijf

¹⁵⁶ De Minard kende enerzijds vanaf 1895 concurrentie van het Nieuwe Cirkus, anderzijds concurrentie van de Comédie Française vanaf 1893, in: VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 103.

¹⁵⁷ VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 29.

¹⁵⁸ VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 208.

¹⁵⁹ VAN SCHOOR, Jaak, *o.c.*, p. 209.

¹⁶⁰ Hier merken we een verwijzing naar de Hippodroom De Drie Sleutels op.

¹⁶¹ In: V.B. IIT29, 115. Plaats van vertoning werd niet vermeld.

Dergelijk fragmentarisch karakter en diversiteit merkt men evengoed op in de programmatie van de Grootte Schouwburg. [070 op p. 50] Evenals het variététheater was dus ook het reguliere theater sterk onderverdeeld in verschillende delen. De stelling dat het variététheater niet los te maken was van het reguliere theater kan nog meer kracht worden bijgezet met het volgende fragment uit een artikel op de voorpagina van 'L' Echo d'Ostende' in 1898:

*“Les mauvais jours sont venus, la concurrence des music-halls est née. On y boit, on y fume, l'entrée est meilleur marché.”*¹⁶²

Dat de crisis bij de legitieme theaters van niet van korte duur was, bewijst het volgende Gentse artikel uit 1908:

*“Hélas! Je constatai avec un affreux serrement de coeur que la salle était presque vide et que des trous béants remplaçaient les élégantes toilettes des dames, les habits noirs d'autrefois. (...) Si je me trompe, il y a quelques années, le Grand Théâtre n'avait pas à lutter contre la concurrence redoutable d'autres établissements de premier ordre: le Théâtre Flamand, si brillamment consacré par le regretté Wannyn, le cirque, qui a enlevé au Grand Théâtre sa clientèle du dimanche, les cinémas: les petits concerts, qui satisfont la petite clientèle bien mieux que le théâtre de langue française, les réunions organisées par les groupements syndicaux, etc.”*¹⁶³

MINARD-SCHOUWBURG.
NATIONAAL TOONEEL VAN OOST-VLAANDEREN.
 Komptrek: van Zinne Vry.
 Op Zondag 23 September 1898.
 DERDE VERTOONING VAN HET ABONNEMENT. — (KORTE REEK).

JAAKSKE MET ZIJN FLUITJE
 Tooneelstuk met zang in twee bedrijven, en een tusschenspel: DE BOEREN-RUIZE, door A. Schepens, muziek van H. Chéry.

PERSOENEN:
 De wankelende Jood. M. E. Hendrickx. Tweede heer. De Wilt.
 Van Tielst. Dierckx, zoon. Derde heer. Erant.
 Jaakke, zijn zoon. Paul van Gent. Grijp. Grijp, tweede zoon van Van Tielst. Mrs. Verstraete.
 Grijp's zoon. Eike, dokter van Grijp's zoon. Buisson.
 Kabele, zoon van Grijp. De Zedegger. Eene boerin. Derde jongen, zoon en verzoeger. Mrs. Nattalie.
 Een meisje. De Landen. Derde jongen, zoon en verzoeger. Mrs. Nattalie.
 Eerste heer. Van Oevelen.

HET ERFDEEL VAN MATANT
 Tooneelstuk in een bedrijf door Joz. Van den Branden.

PERSOENEN:
 De Groot, kleermaker. M. L. Dierckx, zoon. Van Gert, schoenmaker. M. August.
 Jaak, zijn zoon. Van Schoot. Yvonne De Groot. Mrs. Verstraete.
 Een soldaat. Paul van Gent. Lefje, Van Gert's dokter. Mrs. Nattalie.

SCHAMPAVIE
 OF DE DRIJ SLEUTELS
 Zangspel in een bedrijf, woorden en muziek van Felix Van de Staude

PERSOENEN:
 Balhoosler, wachmeester, portier. M. Hendrickx. Roluisthouw, portier van het gebouw. S. Paul van Gent.
 van de Coorens. M. Hendrickx. Roluisthouw, herbergportier in het Roluisthouw.
 Bareskijp, portier van het auzelak. Dierckx, zoon. Roluisthouw, herbergportier in het Roluisthouw.
 Roluisthouw, herbergportier in het Roluisthouw. Roluisthouw, herbergportier in het Roluisthouw.

LISCHEN EN FRITZSCHEN
 Operette van Offenbach, uitvoeren door Mv. VERSTRAETE en den here PAUL VAN GENT.
 Orde der vertooning: 1° Het erfdeel van Matant; 2° Jaakke met zijn fluitje; 3° Schampavie; 4° Lischen en Fritzschen.

Opening der bureelen om 5 1/2 ure. Begin om 6 1/2 ure.

PRIZES DER PLAATSSEN AAN HET BUREEL.
 Eerste Rang en Balgieren fr. 2-50; Stalou 2 fr.; Tweede Rang fr. 1-30; Parterre en Balcon 1 fr.;
 Galerie 30 centimes.

Het bureel van locatie is open den dag der vertooning, van 11 ure 's morgens tot 2 ure middag.
 Voor alle aanvragen voor abonnement gelieve met zich te vervoegen bij M. GLOBEUX, kleine Belle-Vuestraat, 25, en bij M. DULLE, drucker.

Op MAANDAG, 1 oktober (ballen het zagnemen) ten voordele des krings: Zender
 Naam niet Zender Hori, derde vertooning van:
MARIA VAN BURGONDIE
 Zangspel in 4 bedrijven en 5 tabereen door N. DESTANBERG, muziek van A. HIRY.

Gent, drukkerij F.-L. Delle-Fin, Ringpoort, 27.

069

N° 000 de l'abonnement à l'année. **GRAND THÉÂTRE DE GAND** N° 12 de l'abonnement de 5° mois.
 Direction: S. de la FUENTE.

DIMANCHE 10 JANVIER 1897
LOHENGRIN
 Grand opéra en 3 actes et 4 tableaux, musique de R. WAGNER.
 Lohengrin. MM. H. FONTEIX
 Frédéric de Telramund. CABROUL
 Le Roi. MAIS
 Un héraut. PIENS
 Elsa. Mlle KÉRIVA
 E. BOYER
 Ortrude.

Première représentation (reprise) de
LA NAVARRAISE
 Episode lyrique en 2 parties, paroles de MM. Jules Claretie et Henri Cain,
 musique de J. MASSENET.
 Arcauil, soldat espagnol. MM. Paul GAUTIER
 Garrido, général espagnol. DONS
 Ramon, officier. GARRIGUES
 Rémigio, fermier. PARMENTIER
 Bustamante. PIENS
 Anita, la Navarraise. Mlle E. STANLEY
 Officiers, Soldats.

M. CHOUFLEURI
 restera chez lui le 10 Janvier 1897.
 Opéra comique en 1 acte, paroles de St. Remy, musique de J. OFFENBACH
 Choufleuri. MM. DONVAL
 Babilas. GARRIGUES
 Petermann. GAMY
 M. Balandard. EMANUEL
 Mme Balandard. LERICHE
 Ernestine. Mlle DE LA FUENTE

Ordre: 1. La Navarraise. — 2. Lohengrin. — 3. M. Choufleuri restera chez lui le 10 Janvier 1897.

Ouverture des bureaux à 6 heures. — Lever du Rideau à 6 heures 1/2.
 Le spectacle sera terminé vers 11 heures 1/2.

LUNDI 11 JANVIER 1897, 1re représentation (reprise) de
MANON Opéra en 5 actes et 6 tableaux, musique de MASSENET.

Gand, imp. F. et R. Buyck frères, rue St. Georges 45. Imp. des Théâtres.

070

162 In: *L'Echo d'Ostende*, 4 septembre 1898.

163 “La question du Grand Théâtre”, in: *La Flandre Libérale*, 31 mai 1908.

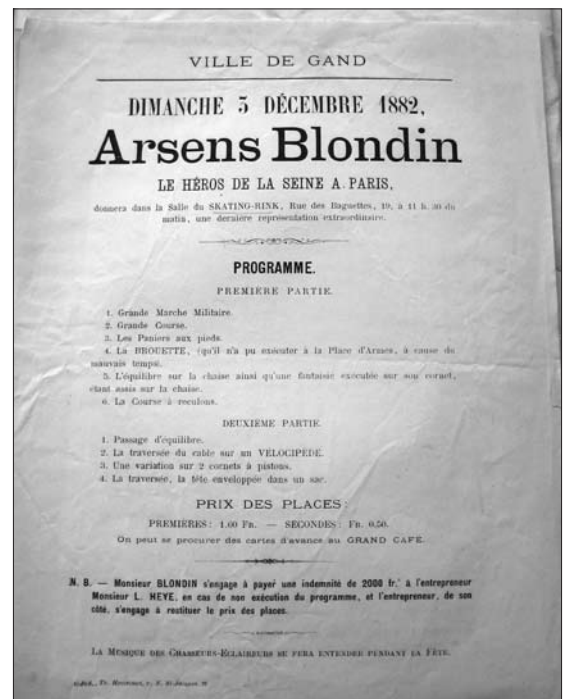
3.3. INVLOED VAN HET CIRCUS

3.3.1. GENT CIRCUSSTAD

Zoals we reeds lieten weten¹⁶⁴, werd het Nieuwe Cirkus gebouwd in opdracht van de Cercle Équestre. Een belangrijke taak van deze elitaire ruitersclub was het bezoeken van circussen. Het paard, statussymbool van de kapitaalkrachtigen, was dan ook het elementaire onderdeel van het circus. Elk circus had zijn eigen cavalerie. Naar aanleiding van de Halfvastenfoor in Gent werd jaarlijks een circustroep uitgenodigd in het Nieuwe Cirkus door de Cercle Équestre. Zodra de circusperiode voorbij was, kreeg het gebouw een andere bestemming: dat van variététheater. Hetzelfde systeem werd toegepast in de Hippodroom.

Een groot deel van de circusbezoeken in het Nieuwe Cirkus en de Hippodroom vonden bijgevolg in de maanden maart en april plaats.¹⁶⁵ Toch was het niet uitgesloten dat deze plaatsen ook buiten de foerperiode door een circus werden bezocht.¹⁶⁶ Waarschijnlijk was dit meer het geval bij internationale circussen die een eigen tournee maakten en daarbij enkel de grootste steden per land aandeden, los van het Belgische foorcircuit. De aanvulling met variétéprogramma's buiten de circusperiode, zorgde ervoor dat een stenen circus optimaal kon renderen.

Gent was een echte circusstad.¹⁶⁷ Een groot deel van de Belgische circussen kwamen uit Gent. Zo ook de pionier van het Belgische circusleven: François 'Blondin' Erasmus. Blondin werd in 1775 geboren te Gent als François Erasmus en ontwikkelde zich tot een bekwaam springer en kunstrijder. Hij stierf echter in 1847 in zijn woning op het Sint-Pietersplein. Dat diens populariteit bleef doorwerken, blijkt uit het bezoek van Arsens Blondin 'Le Héros de la Seine à Paris', aan de Skating Rink op 3 december 1882. [071] Misschien was deze Blondin wel familie van de pionier van het Belgische circusleven, maar mogelijk was het ook gewoon een artiestennaam waarbij gerefereerd werd naar de Belgische circusartiest.

071

¹⁶⁴ Zie p. 16.

¹⁶⁵ Dit leiden we af uit diverse circusprogramma's in de Vliegende Bladen, bijv. IC237, 903; IC238, 1474; IH15, 27; IH15, 8.

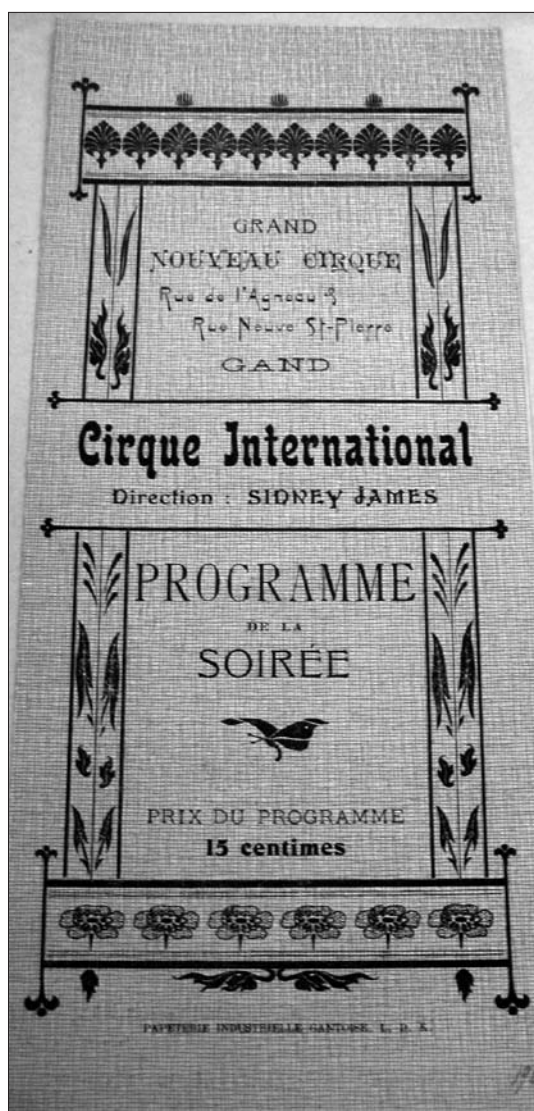
¹⁶⁶ In: V.B. IH15, 34 en IH15, 12.

¹⁶⁷ DE POORTER, André, (1992), o.c., p. 15.

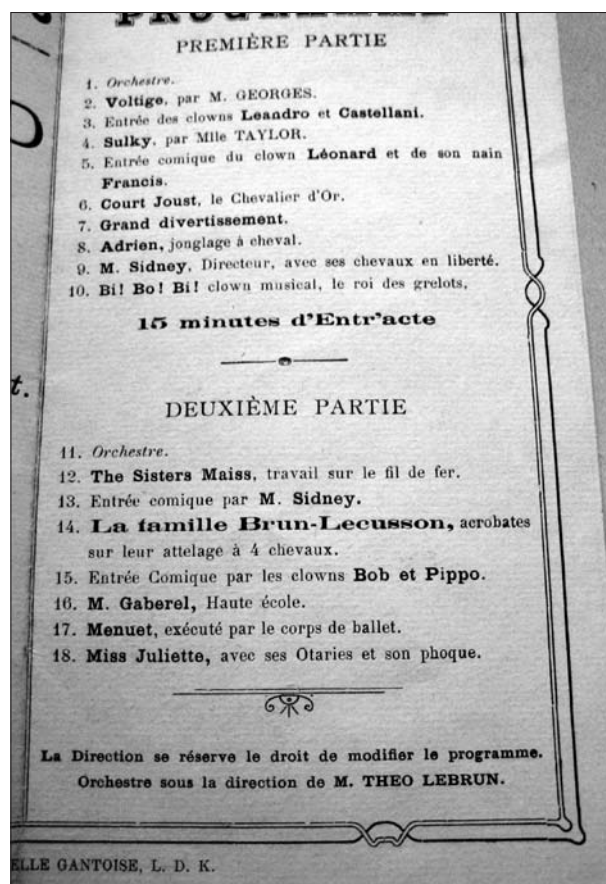
3.3.2. GELIJKENISSEN MET DE CIRCUSPROGRAMMATIE

Gelijkenissen tussen het circusprogramma en dat van het variététheater zijn alvast zichtbaar op structureel niveau. Hier zien we zowel bij de variété- als bij de circusprogramma's een indeling in 'numéro's'. Zo lijkt bijvoorbeeld het programma van het 'Cirque International' uit 1907, [072–073] dat te gast was in het Nieuwe Cirkus, sprekend op de indeling van een variétéprogramma. Het orkest stond bovendien onder de leiding van Theo Lebrun.¹⁶⁸

Om inhoudelijke gelijkenissen bloot te leggen tussen de variétéacts en de circusprogrammatie volgen we de vijfdelige opdeling van het circusprogramma van André De Poorter in 'Belgische circussen en foortheatres, van Blondin tot Ronaldo'¹⁶⁹: de ruitgezelschappen, de menagerie, de 'potsen'- of grappenmakers, de handigheidsartiesten en de acrobaten. Hier voegen wij zelf nog de pantomime aan toe en een uitloper ervan, de revue.

072

073

¹⁶⁸ Lebrun was een tijdje orkestmeester van het Nieuwe Cirkus. Zie p. 40.

¹⁶⁹ DE POORTER, (2005), *o.c.*, pp. 10-14.

3.3.2.1. DE PAARDEN EN DE PISTE

“La différence essentielle entre le cirque et le music-hall, c’est le cheval. Le cheval qui est la raison d’être un cirque. Sur une scène, le cheval paraît trop grand et détruit l’échelle des décors; il est mal à l’aise, car il sent, sous ses sabots, le vide des dessous, et la résonance du plancher l’inquiète.”¹⁷⁰

In de variétéprogrammatie van het Nieuwe Cirkus is het paard niet langer het elementaire onderdeel. We zien in het grondplan van het Nieuwe Cirkus [008 op p. 17] hoe de piste, het kenmerk bij uitstek van het circus dat ervoor zorgde dat het publiek de paarden constant in actie kon zien, werd vervangen door zitplaatsen bij de variétéprogrammaties in het Nieuwe Cirkus. Dat was waarschijnlijk eveneens het geval bij de Hippodroom.

3.3.2.2. MENAGERIE

Hoewel de paarden in het variétéprogramma aan belang verloren in het Nieuwe Cirkus, speelden nog tal van andere dieren een rol in het variététheater. Honden [074], katten, beren, enz. werden getemd en leerden kunstjes aan. Geen dier was te groot, zoals de olifant¹⁷¹, of te gevaarlijk, zoals de leeuw, om op het toneel in het variététheater te verschijnen. [075] Zo was ‘Le professeur Wallenda’ ‘l’incomparable dresseur’ van honden en katten. [076]

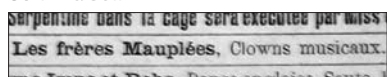

074

075 – detail

075 – detail

075

076

¹⁷⁰ JACQUES-CHARLES, o.c., p. 61.

¹⁷¹ In: V.B. IH15, 6.

3.3.2.3. 'POTSEN'- OF GRAPPENMAKERS

Zowel in het circus als in het variététheater zorgden grappenmakers voor een komische noot. De eerste echte clown in het circus was een onhandige ruiter. Pas hierna vond de clown een plaats op de begane grond: de parterreclown. Men heette hem nog geen clown maar 'merryman', wat zoveel als pretmaker betekent. Pas vanaf 1817 verschijnt het woord claune in Frankrijk. De tegenspeler van de clown is de August. De clown is de dominante figuur maar wordt door de August voortdurend beetgenomen. Ze werden vaak als 'molenaars' voorgesteld, vandaar hun witte gezicht.¹⁷²

077

André De Poorter beweert dat het circus Wulff in Gent de clown introduceerde als zelfstandig programmaonderdeel in 1898,¹⁷³ maar een strooibriefje vertelt ons dat er reeds in 1896 een 'soirée humoristique' met de clown 'Robert Pinta' in het Nieuwe Cirkus plaats vond. [077] De kledij van Pinta verraadt de voorvader van de clown: Pulcinella uit de Commedia dell'Arte. Deze gaat steeds gekleed in een wit kostuum met puntmuts, wijde broek en hemd. De naam 'Pulcinella' is afgeleid van 'Pulcino', Italiaans voor kuintje. Zijn snavelvormige neus is hier het restant van. Het traditionele zwarte halfmasker ontbreekt hier echter, terwijl Pinta's gezicht wit is.

Ook in een variétéprogramma van de Valentino wordt de 'clownerie' reeds als onderdeel vermeld. [075 op p. 53] Op dit programma staan twee soorten clowns: clowns musicaux en clowns excentriques. Er bestond een heel arsenaal aan soorten clowns: de muzikale clown, de accessoireclown die veel attributen gebruikte, de acrobatische clown, de mimeclown, de repriseclown die de gaten tussen de verschillende nummers opvulde en de clown die een entrée bracht.¹⁷⁴ 'Olive en Gérard' maakten zo een 'entrée comique' in de Hippodroom.¹⁷⁵ Bij de opening van diverse variétéprogramma's stond het lied 'marche des comiques' geprogrammeerd. Misschien maakten hierbij telkens enkele komieken hun entree.¹⁷⁶ De muzikale clown duikt vaak op in de programmatie en vanaf 1884 vinden we diverse sporen terug van de komische zanger of zingende clown in de variétéprogramma's.¹⁷⁷

172 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 11.

173 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 12.

174 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 12.

175 In: V.B. IH15, 6.

176 In: V.B. IC237, 982.

177 In: V.B. IE15, 323 en IC237, 1259.

3.3.2.4. HANDIGHEIDSARTIESTEN

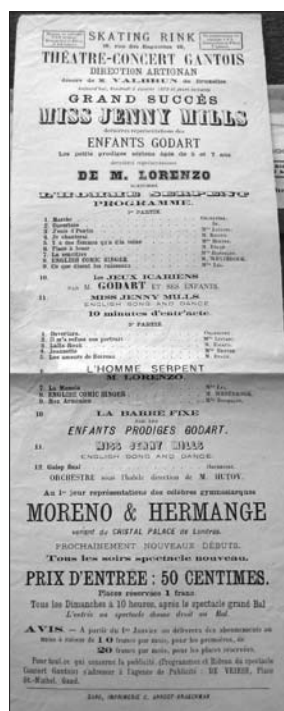
Handigheidsartiesten vormden een vierde categorie van zowel het circus- als variétéprogramma. Deze uitgebreide en gevarieerde groep bestond uit jongleurs, krachtpatsers, messenwerpers en goochelaars of illusionisten.¹⁷⁸

Jongleurs gooiden met allerlei voorwerpen. Voorbeelden hiervan zijn jongleurs als ‘De Milanis’¹⁷⁹, de ‘Juggling Act Les Stars’¹⁸⁰ en de ‘Jonglerie Chinoise’¹⁸¹. Wanneer er met mensen gegooid werd, heette men de act een ‘ikarisch spel’. Een voorbeeld hiervan waren ‘Les jeux icariens par M. Godart et ses enfants’.¹⁸² [078]

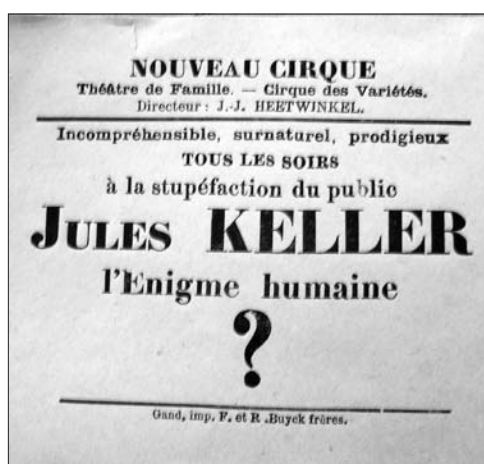
In de archiefdocumenten van het Nieuwe Circus waren diverse strooibriefjes van de ‘Hypnotiseur Donato’ te vinden.¹⁸³ Ook Jules Keller, ‘l’énigme humain’ kan als illusionist omschreven worden. [079] Of wat dacht je van ‘Le Pendu, le mystère du 19e siècle’? [080] Acts waarin het mysterie centraal stond, waren er in overvloed.

078 – detail

078

079

080

178 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 12.

179 In: V.B. IC238III, 1287.

180 In: V.B. IC237, 982.

181 In: V.B. IE15, 318.

182 In: V.B. IS18, 405.

183 In: V.B. IC238, 1674.

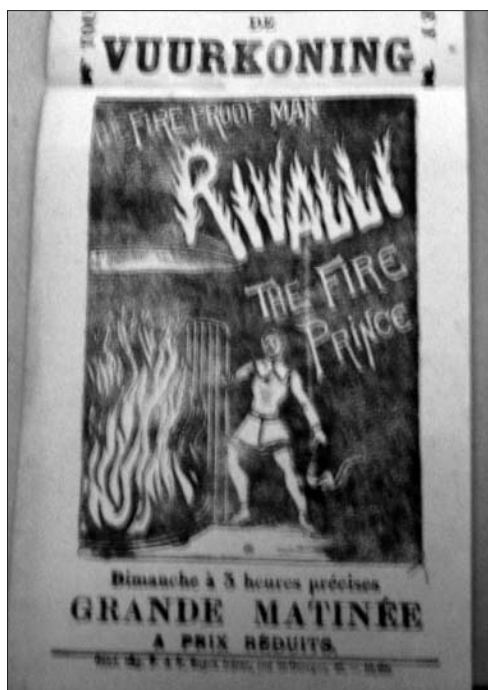
3.3.2.5. ACROBATEN

Als laatste categorie onderscheidt De Poorter de acrobaten. Ook deze bestaan in alle geuren en kleuren: equilibristen of evenwichtskunstenaars, krachtacrobaten, menselijke piramidebouwers, contorsionisten of slangenmensen, voltigeurs of trapezespringers, funambules of koorddansers, enz.

Equilibristen of evenwichtskunstenaars als ‘Oscar Véro’¹⁸⁴ en krachtacrobaten als ‘The Weltons, Acrobates de forces des Folies-Bergères de Paris’¹⁸⁵, ‘Les 5 Harisons, les plus forts acrobats du siècle’¹⁸⁶ of ‘De Vuurkoning’ [081] maakten het Nieuwe Cirkus onveilig. Met verwondering zat men te kijken naar slangenmensen ‘M. Lorenzo, l’homme serpent’ of naar het zogenaamde wetenschappelijk experiment van ‘Professeur Papus’ die zich 7 dagen ingewikkeld als een mummie in een kist opsloot. [082]

Acrobaten maakten vaak gebruik van attributen zoals de ‘ladder performers’.¹⁸⁷ De grote uitvinding uit de negentiende eeuw in de wereld van de acrobatie was de vliegende trapeze.¹⁸⁸ Voorbeelden van trapezespringers waren Miss Anéo¹⁸⁹ en Les Rixford’s.¹⁹⁰ Onder de koorddansers, zoals ‘Miss Nettie Carol, équilibriste sur le fil de fer’,¹⁹¹ waren er acrobaten die vaak gebruik maakten van fietsen. Een voorbeeld hiervan is ‘Menottie, equilibriste-cycliste, traversera la salle sur un simple fil de téléphone tendu au dessus des spectateurs’.¹⁹² Acrobatie met fietsen kon

verschillende vormen aannemen, kijk maar naar de ‘cyclistes aériens’ [083 op p. 57] of de artiesten van ‘the looping the loop sans loop’. [084 op p. 57]

081

082

184 In: V.B. IC239, 1259.

185 In: V.B. IC237, 1226.

186 In: V.B. IC237, 1122.

187 In: V.B. IC238, 1344.

188 LEGRAND-CHABRIER, o.c., p. 266.

189 In: V.B. IE15, 324.

190 In: V.B. IC237, 1221.

191 In: V.B. IC237, 1218.

192 In: V.B. IC239, 249.

MISS LEGAY & WALTER LOWE NOUVEAU CIRQUE Direction: M. H. DEROCK
 Rue neuve St-Pierre - Rue de l'Agneau, Gand.

Cyclistes Aériens.

Aujourd'hui
 ET
 jours suivants.

*La plus grande et merveilleuse
 Attraction de l'Epoque!!*

LA PISTE ET LES CYCLISTES AÉRIENS
WALTER LOWE
 Champion Cycliste du Monde.

Voix le spectacle le plus grandiose

Le numéro commence par différents tours difficiles. Ensuite la piste est enlevée à une hauteur considérable et l'échelle y est attachée. Alors commence la descente le long de cette échelle oblique par M. Walter Lowe vers la piste suspendue, puis une course folle autour de celle-ci jusqu'à ce que la piste soit complètement descendue sur le sol.

**Tous les soirs, pendant 8 jours
 LES CYCLISTES AÉRIENS**

Miss LEGAY

Général organisateur à Legnes: V. ROELIERS-VAN SCHOOORISSE, directeur des Théâtres, Rue sociale de la Croix, 1 (coin de la rue Magliem.)

NOUVEAU CIRQUE
 GAND

SAMEDI SOIR 27 JUIN 1903, à 8 1/2 h. précises
 DIMANCHE MATINÉE 28 JUIN, à 3 h. précises
 DIMANCHE SOIR 28 JUIN, à 8 1/2 h. précises
 LUNDI SOIR, 29 JUIN, à 8 1/2 h. précises

BRILLANTES REPRÉSENTATIONS
 du célèbre
LOOPING THE LOOP!

LE BOUCLAGE DE LA BOUCLE
 par le célèbre Coureur Belge
Mr MAURICE MONDT

3.3.2.6. PANTOMIME

“Hoewel circussen en theaters zeker niet onder één noemer vallen, mogen we toch niet voorbijgaan aan het feit dat de meeste circussen tot aan de eerste wereldoorlog regelmatig hun programma afsloten met een pantomime. Dat waren groots opgezette schouwspelen (bij kleinere circussen wellicht iets minder groots) met een verhaal, waarbij mimiek en gebaren werden aangewend. De bezetting bestond uit alle artiesten, soms aangevuld met lokale mensen als figuranten. Paarden en soms ook andere dieren hoorden er zeker bij. De pantomimes werden zo geënceneerd dat iedere artiest er een stukje van zijn eigen specialiteit in kwijt kon. Soms hadden ze een militair karakter.”¹⁹³

Die hierboven beschreven circuspantomime vertoont heel wat gelijkenissen met de stijl van Commedia dell’Artetroepen vanwege haar gelijkaardige mimetische en sterk visuele karakter. De verschillende maskers, make-up, kostuums en scenische transformaties¹⁹⁴ waren even divers als het kleurrijke schouwspel van de pantomime met zijn grote diversiteit aan artiesten. De moderne pantomime maakte zich geleidelijk aan los van verschillende vaste Commedia dell’Artepersonages zoals de Pierrot, Arlequin en Colombina.¹⁹⁵

In het programma van Cirque Schumann duikt een pantomime op in 1896 in het Nieuwe Cirkus: ‘Cléopatra, la reine d’Egypte, grande pantomime historique en 4 tableaux’¹⁹⁶. Hierna duiken nog verschillende pantomimes op als onderdeel van een circusprogramma. De sporen van de jongste pantomimes binnen het circus dateren van 1905. Op 22 april van dat jaar speelde het Cirque Hollandais ‘La Camorra, pantomime à grand spectacle’¹⁹⁷. Een oudere pantomime van ditzelfde circus uit 1901, ‘La Maffia’¹⁹⁸, toont aan dat Cirque Hollandais zijn pantomimes binnen éénzelfde thema uitwerkte. Exotische pantomimes lieten de toeschouwers een stukje van de wereld zien, wat het geval was bij de pantomime ‘Le voyage au Mexique’ van Circus Schumann uit 1897 [085 op p. 59], de pantomime ‘Episode de la guerre Russe-Japonaise’ van Cirque Maximilien¹⁹⁹ en de pantomime ‘L’île de Sumatra’ van Circus Renz uit 1899.²⁰⁰ Leden van de Cercle Équestre figureerden vaak in deze circuspantomimes.²⁰¹

Vanaf 1890 vinden we pantomimes eveneens terug als zelfstandige onderdelen in variétéprogramma’s in Gent, meerbepaald in het Eden-Théâtre en het Nieuwe Cirkus.²⁰² Pantomimevoorstellingen werden in het variététheater zowel door troepen als door afzonderlijke pantomimespelers gebracht. Zo werd in 1898 de pantomime ‘Jack Sheppard’²⁰³ door de ‘Amerikaanse Pantomime Company’ gespeeld en de troep ‘Les Uniti’s’²⁰⁴ bracht een ‘pantomime

193 DE POORTER, André, (2005), o.c., p. 106.

194 X, *Opera ballet music-hall in the world*, Paris, Perrin, s.d., p. 14.

195 FREJAVILLE, Gustave, o.c., p. 62.

196 In: V.B. IC237, 979.

197 In: V.B. IC237, 1206 en 938.

198 In: V.B. IC237, 851.

199 In: V.B. IC237, 830.

200 In: V.B. IC238, 1474.

201 DE POORTER, André, (1992), o.c., p. 53.

202 In: V.B. IC237, 338.

203 In: V.B. IC237, 1259.

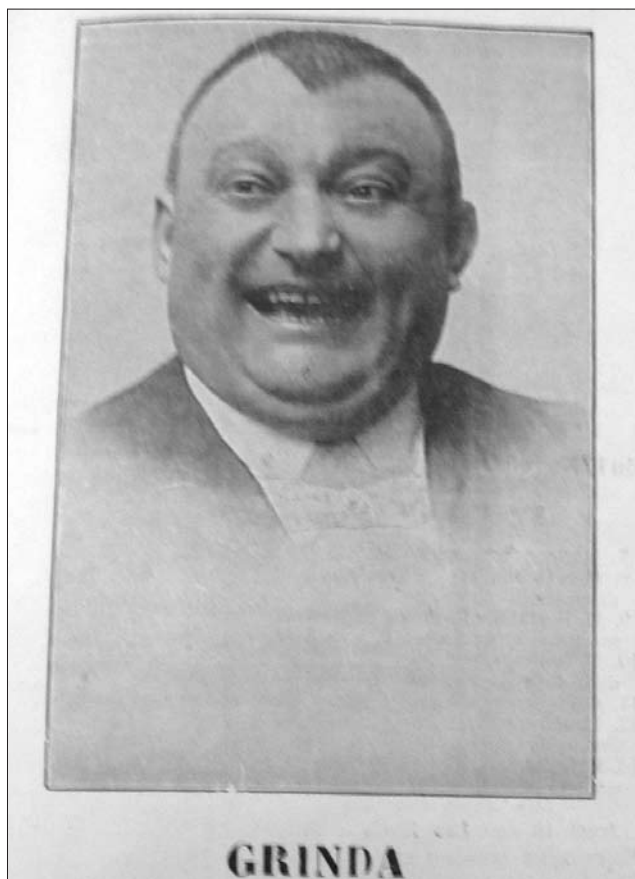
204 In: V.B. IC239, 249.

excentrique'. De pantomimespeler Jean Osrani dook in 1897 op in het Nieuwe Cirkus met de pantomime 'Le retour du bal'²⁰⁵ en in 1905 merkten we hem terug op met de pantomime 'Pauvre Oncle?!'.²⁰⁶ Een andere bekende pantomimespeler was Grinda, die opgenomen werd in een programmaboekje van het Nieuwe Cirkus tijdens het seizoen 1903-1904. [086] Dat pantomimes waardevolle acts waren in het variétéprogramma blijkt uit hun verschijningsmoment. Telkens mochten ze het programma afsluiten, een plaats die voor de aantrekkelijkste act gereserveerd was.²⁰⁷ Later sloten ook verfilmde pantomimes de avond af, die door de Biomatoscope van het Nieuwe Cirkus vermoedelijk rond 1899²⁰⁸ vertoond werden [087].

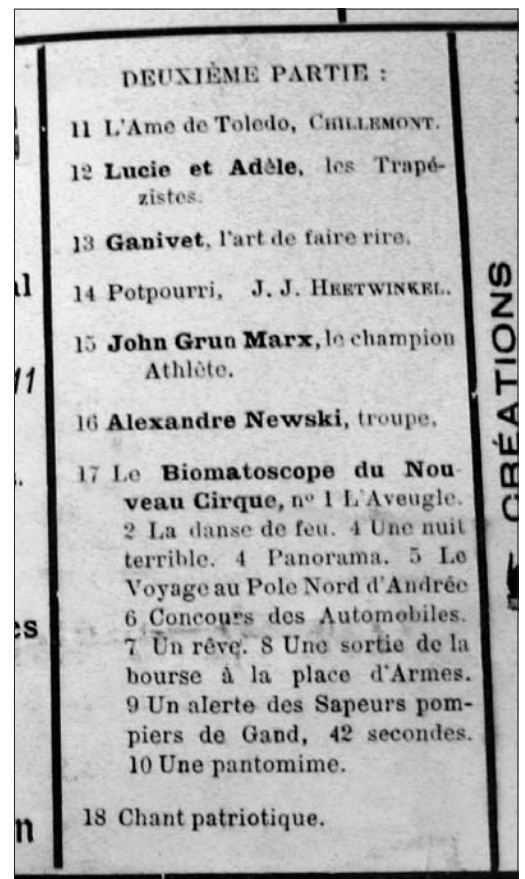
085

086

087

205 In: V.B. IC238, 1143.

206 In: V.B. IC237, 1136.

207 Zie p. 60.

208 Zie p. 91.

3.4. DE REVUE

3.4.1. WAT? WANNEER? WAAR?

De revue kan als een uitloper van de pantomime beschouwd worden. Vandaar dat we de revue in dit onderdeel behandelen, maar verder heeft de revue geen banden met het circus. Een revue lijkt wel een combinatie van een pantomime met liederen en parodieën van populaire farces. Het genre kwam pas op het einde van de negentiende eeuw tot stand.²⁰⁹

De naam ‘revue’ zou afkomstig zijn van een serie van scènes die ‘en revue’ passeerden. Het was oorspronkelijk een collage waarin de opmerkelijkste gebeurtenissen uit een jaar of een seizoen hernomen werden. Dit waren zowel lokaal politieke als artistieke evenementen of gebeurtenissen volgens Feschotte.²¹⁰ Jacques-Charles omschrijft de revue veeleer als een spektakel, bestaande uit diverse tableaux, met veel dans en komische scènes zonder pretentie. De revue zorgde ervoor dat het tijdperk van het ballet in het variététheater werd afgesloten.²¹¹ De tableaux vertoonden thema’s met antieke visies, evocaties van tropische wouden, eilanden uit Oceanië en reproducties van beroemde tableaux, wat we ook bij ‘Le Troupe Flora’ zagen met haar ‘tableaux vivants d’après les maîtres célèbres’.²¹² De verschillende tableaux volgden elkaar goed op met behulp van ingenieuze decorsystemen, terwijl ze aaneengepraat werden door een compère en een commère²¹³ en ondersteund werden door muziek en collectieve dansen.²¹⁴ In de revue ‘Gand à Cheval’²¹⁵ uit 1904 staan de commère en compère vermeld tussen de belangrijkste personages op het programma, wat kan wijzen op het feit dat zij enig aanzien genoten.²¹⁶

De revue kon weken en maanden in een stad lopen om daarna de rest van de provincie aan te doen. Om naar plaatselijke actuele gebeurtenissen te kunnen verwijzen, werd naargelang de omstandigheden het stuk regelmatig voor een deel herschreven.²¹⁷ André De Poorter merkte op dat een dergelijke techniek eveneens onder de clowns in het circus werd gebruikt. Vaak gingen zij even voor de voorstelling een pint pakken in een lokaal café waar ze de laatste nieuwtjes van het dorp te horen kregen, om die dan te verwerken in hun show van die avond.²¹⁸

In 1890 duikt het eerste spoor van een revue in Gent op in het Eden-Théâtre, namelijk de lokale revue ‘Tout le Gand y passera en Karel de Zot ook’. [088 op p. 61] Het publiek kreeg boekjes bij het spektakel met de uitgeschreven coupletten. Deze werden geschreven op gekende melodieën of ‘airs’ waardoor de coupletten meezingbaar werden voor het publiek. De coupletten en de dialogen waren zelden van dezelfde hand. De producer zorgde ervoor dat alles één groot geheel

209 X, Opera, ballet, music-hall, Paris, Perrin, s.d., p. 17.

210 FESCHOTTE, Jacques, o.c., p. 76.

211 JACQUES-CHARLES, o.c., p. 76.

212 In: V.B. IC237, 1043.

213 FREJAVILLE, Gustave, o.c., p. 30.

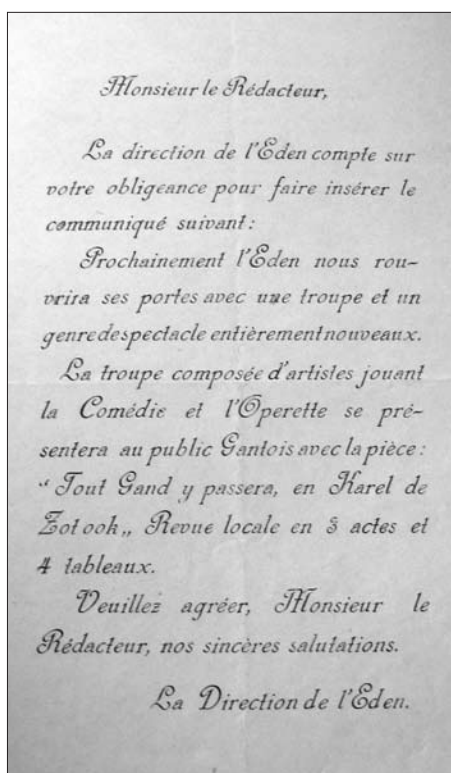
214 FESCHOTTE, Jacques, o.c., p. 77.

215 DEWATTINNE, MM. Eduard, WULFF, Ed., *Gent te Peerde, Gand à Cheval*, door: Circus Wulff, in: Nieuwe Cirkus, 1904.

216 In: V.B. IC237 995.

217 CONVENTS, Guido, o.c., p. 256.

218 Evelien Jonckheere in gesprek met André De Poorter, 30 maart 2007, Zulte.

088

089

090

vormde door het combineren van de dialogen met coupletten, muziek, decors en kostuums.²¹⁹ De programmaboekjes die aan het publiek werden verkocht met de uitgeschreven coupletten zijn een bron aan informatie omtrent de negentiende-eeuwse tijdsgeest. De liederen vertellen ons veel over de mentaliteit, sfeer en gespreksonderwerpen van toen.²²⁰

Het variététheater was wel vaker het gespreksonderwerp van de revuestukken. Zo merken we het onderdeel 'Looping the loop' op in de revue 'Chère Bonne Amie'²²¹. [089–090] Die 'Looping the loop' was een gekende variétéact die ook in het Nieuwe Cirkus te zien was. [084 p.57] Ook een theaterzaal als de Minard profiteerde mee van het stijgende succes van de revues. In 1900 werd de revue 'Gent 't onderste boven'²²² er vertoond.

De populariteit van de revue verdrong wellicht de pantomime. Twee jaar na de eerste revue in de Minard, volgens onze bronnen althans, vond de revue 'Onder de Draeke'²²³ in 1902 plaats in het Nieuwe Cirkus. Misschien was de aanwezigheid van pantomimes een oorzaak voor deze vertraging. Na 1905²²⁴ vonden wij geen sporen meer van pantomimes in het variététheater, terwijl de revues nog een lang leven kenden.²²⁵

219 FREJAVILLE, Gustave, o.c., p. 33.

220 Zie deel 3.

221 SERVAIS, BERGERAC, *Chère Bonne Amie!*..., in: Théâtre Minard, s.d.

222 VAN SEYMORTIER, Hector, *Gent 't Onderste Boven*, in: Minard's Schouwburg, 1900.

223 ANTHEUNIS, J., VAN SEYMORTIER H., *Onder De Draeke*, in: Nieuwe Cirk-Variétés, 1902.

224 Cirque hollandais bracht in 1905 nog de pantomime 'a grand spectacle': 'La Camorra' In: V.B. IC237, 1206 en IC237, 938.

225 In het M.I.A.T. de revue *Zegde gij iets* uit 1929 aangetroffen.

Naast revues in het Eden-Théâtre, het Nieuwe Cirkus en de Minard, werden er ook vertoond in de Lion d'Or. In de Vliegende Bladen vonden we een document van de revue 'Gentschen hutspot'. [026 op p. 24] Eveneens in de in Scala omgedoopte Valentino en in de Hippodroom trof men revuestukken aan. In de Scala werd in 1912 de revue 'Gent-Terneuzen' vertoond, dat de lokale gebeurtenissen behandelde rond het failliet van de spoorlijn Gent-Terneuzen en in 1914 werd in de Hippodroom 'Gent in nesten' gespeeld²²⁶, dat de slechte financiën van de stad aanklaagde na de werldeftentoonstelling van 1913.²²⁷

3.4.2. REVUE SENSUELLE, REVUE À GRAND SPECTACLE, REVUE SATIRIQUE

Jacques-Charles onderscheidt drie soorten revues: de revue sensuelle, de revue satirique en de revue à grand spectacle. De revue à grand spectacle was vooral gericht op een weelderige mise-en-scène van sketches, dansen en chansons, terwijl de revue satirique een aanklacht was van bepaalde maatschappelijke gebeurtenissen. Bij de revue sensuelle kwam het erop aan de toeschouwer te prikkelen met de aanwezigheid van vele 'girls'.²²⁸

3.4.2.1. REVUE SENSUELLE

*“zij gaan al naar de variétés
daar is het zoo goed daar kunnen w'ons amuseeren
t'is de schoonste zale van onze steê
Ook moet g'er u voor niets geneeren
t'is er bij goedkoop ja non de ku
en het publiek van heinde en van verre
die komt naar de nieuwe revue
hé! ... Mie ... steekt een beetse al achter aan
heur kerre”*

²²⁶ RAY, Jean, SERVAIS, Fernand, *Gent in nesten*, in: Hippodroom De Drie Sleutels, 1914.

²²⁷ Zie p. 146.

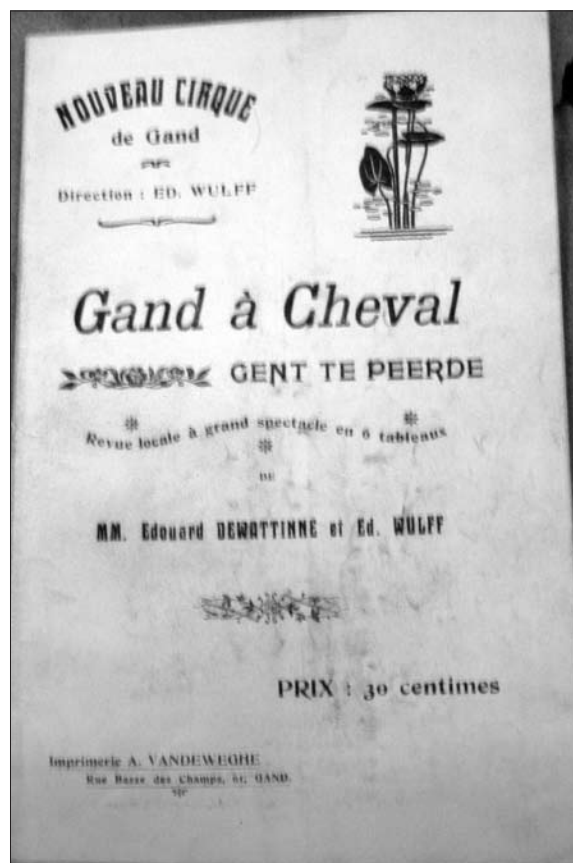
²²⁸ FESCHOTTE, Jacques, o.c., p. 77.

Deze volkse en komische strofe uit de revue ‘Hé...! Mie’²²⁹ uit 1903 verraadt de wulpsheid van de vrouwen in het variététheater en hun populariteit, waar we in het derde deel dieper op ingaan. Dit stuk bevat, afwisselend in het Frans en het Nederlands, schunnige praat over de vrouw en de man. Een dergelijke revue kan eventueel als een ‘revue sensuelle’ omschreven worden.

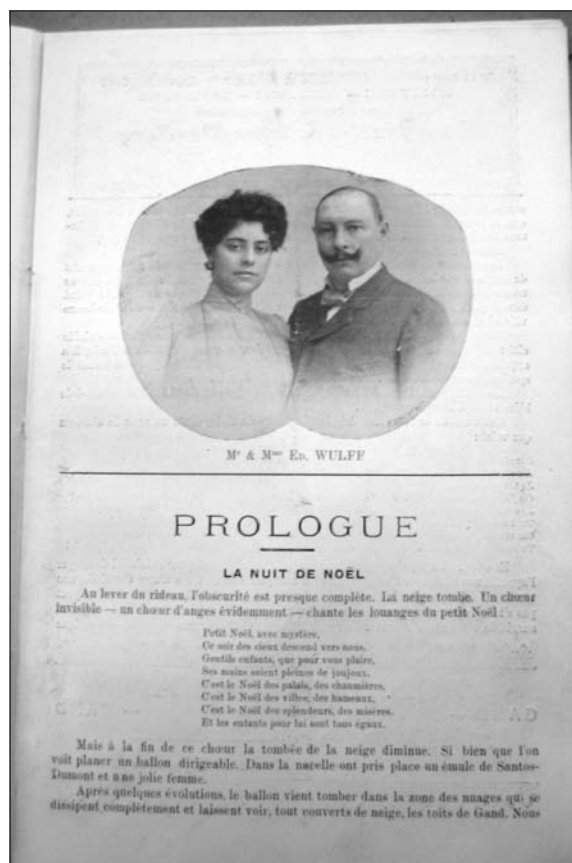
3.4.2.2. REVUE À GRAND SPECTACLE

Minder volks van toon is de revue ‘Gand à Cheval’²³⁰ uit 1904. [091] Het programmaboekje oogt een stuk sjieker dan vele andere liedboekjes en de liederen bevatten geen schunnige praat. Ook uit de titel van de revue kunnen we afleiden dat deze revue eerder een publiek van hogere klasse aansprak. Enkele opvallende tafereelen uit deze lokale revue ‘Gent te Peerde’ waren de verhuis van wilde dieren uit de Gentse dierentuin en de uitbeelding van volksspelen te Gent.²³¹ Deze revue behoorde eerder tot de ‘revue à grand spectacle’, wat we afleiden uit de ontspannende toon en de zin voor effecten. Zo laten aanwijzingen in het programmaboekje ons weten dat er sneeuw op het podium valt. Het stuk speelt zich dan ook af rond de kerstperiode [092].

“Au lever du rideau, l’obscurité est presque complète. La neige tombe. Un chant invisible-un chœur d’anges évidemment-chante les louanges du petit Noël.”

091

092

229 VAN SEYMORTIER, Hector, KINSBERGEN, Sol. J., *Hé...! Mie*, in: Nieuwe Cirk, 1903.

230 DEWATTINNE, MM. Edouard, WULFF, Ed., *Gent te Peerde, Gand à Cheval*, door: Circus Wulff in: Nieuwe Cirkus, 1904.

231 DE POORTER, André, (1992), o.c., p. 103.

3.4.2.3. SATIRISCHE REVUE

Er waren ook heel wat satirische revues te vinden in Gent. Een eerste voorbeeld hiervan was ‘T’es zûu laete!’²³² dat een klacht neerlegde tegen de ‘dreupelbelasting’ of ‘t senuiverwet’.

*“Onz’felle diplomaten
Hen weere wa gedaan,
De kasse was vol gaten
ze moesten ‘monnink’ slaan
deur hilder vieze kure
die zatten z’in de krot
dat en kost nie meer blijve duren
er was niet meer in den pot
en rap haân ze ‘t middelvast
z’hen ons druipelke belast”*

In de Minard lijkt het vooral om satirische revues te gaan, terwijl het Nieuwe Cirkus zich meer leent voor ‘revues à grands spectacles’ of ‘revues sensuelles’. Satirische revues waren doorgaans volkser van toon, terwijl de ‘revues à grand spectacle’ waarschijnlijk een meer elitair publiek bereikten.

²³² ANTHEUNIS, J., L.V.L., *T’es zûu laete!*, in: Minardschouwburg, s.d.

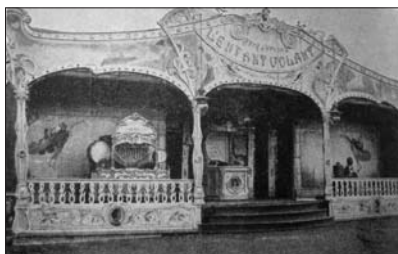
3.5. INVLOED VAN DE FOOR

3.5.1. FOORBARAKKEN

In het eerste deel lieten we reeds vallen dat foor en circus vroeger onafscheidelijk met elkaar verbonden waren²³³. Veel circusdirecteurs begonnen ooit met de exploitatie van een foorthheater.²³⁴ Dat het variététheater nauw verbonden was met het circus, geldt ook voor de foor. De foor zag er op het einde van de negentiende eeuw totaal anders uit dan vandaag. [093] De markt stond gevuld met houten barakken met een dak in zink of zeildoek. De voorgevel bevond zich aan de lange zijde van de barak. Deze werd prachtig versierd met houten sculpturen en schilderwerk. Het volk werd tot bij de barakken gelokt met een parade die vertoond werd op een klein podium, dat vaak nog van een orgeltje voorzien was. Artiesten en muzikanten kwamen er zich aan het publiek voorstellen met een korte expositie van wat men binnen te zien zou krijgen.²³⁵ [094]

Ook hier volgen we weer grotendeels een opdeling van André De Poorter.²³⁶ Achtereenvolgens behandelen we de relatie van het variététheater met het toneeltheater, het erotische theater en het variététheater dat vertoond werd op de foor. Vervolgens komen ook de dierentheaters, atleten- en lutteurstenten, goochel- en illusietheaters, mechanische theaters, cinematheaters en fenomenen aan bod.

093

094

²³³ Zie p. 15.

²³⁴ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 19.

²³⁵ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 98-144.

²³⁶ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 98-155.

3.5.2. TONEELTHEATER²³⁷

Toneeltheaters waren grote en luxueuze mobiele schouwburgen. Ze verwisselden bijna dagelijks van programma of toneelstuk. De succesvolste bleven soms wat langer staan dan de voorperiode. Op het programma stonden ‘kunstwekkende beelden’ of tableaux vivants, zangstukken, kluchten, pantomimes en dansen. De uitbaters wisselden vaak van onderwerp volgens de mode van die tijd.

De toneeltheaters kenden hun grootste bloei van 1870 tot 1890. Ze kenden een grote populariteit omwille van hun volkse karakter. De belangstelling voor toneeltheaters ging achteruit naarmate er een democratisering van de legitieme theaters plaatsvond. De volkse revues in de Minard kunnen als een symptoom beschouwd worden van deze democratiseringstendens.²³⁸ Ook de opkomst van filmzalen en de groei van kijksporten zoals het voetbal en wielrennen waren niet bevorderlijk voor de populariteit van de voor in het algemeen.

Zo werden bijvoorbeeld spektakelstukken vertoond door het ‘Nederlandsch Tooneelgezelschap’ van de stadsschouwburg van Antwerpen in een houten schouwburg. Dat gezelschap speelde in 1896 op de voor in Kortrijk de ‘De Levende Brug’, waarbij één persoon door de vluchtende menigte werd vertrappeld toen het decor vuur vatte. We bespraken reeds dat ‘De Levende Brug’²³⁹ opdook in zowel de Nieuwe Schouwburg, het Nieuwe Cirkus en in de Hippodroom in Gent. [062–064 op p. 47]

3.5.3. STRIPTEASEBARAKKEN²⁴⁰

Namen zoals ‘Le Palais des Merveilles’, ‘Le Moulin Rouge’, ‘Le harem en folie’ enz. sierden de stripteasebarakken. De bezoekers, waarvan het grootste deel mannelijk was, verlieten de tent meestal ontgoocheld omdat ze minder te zien kregen dan beloofd volgens De Poorter. Deze onzedelijke etablissementen werden niet van kritiek gespaard in de pers:

*“De vrouwen welke deze tafereelen vormen, hebben niets aan dan een dun maillot zoodat zij den schijn hebben gansch naakt te zijn. Bovendien ziet men bij sommige dier vrouwen den venusberg en zelfs de scheede goed afgeteekend.”*²⁴¹ [095–097 op p. 68]

De vrouwen uit die barakken lijken niet onmiddellijk aan te sluiten bij het dansaanbod dat we te zien kregen in het variététheater, maar de erotische spanning was zeker aanwezig in de revues en in bepaalde variétéacts. Op die spanning komen we uitvoerig terug in het derde deel.²⁴²

237 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 99-106.

238 Eigen hypothese.

239 Zie p. 67.

240 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 117-119.

241 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 117.

242 Zie p. 153-163.

095

096

097

3.5.4. VARIÉTÉTHEATERS OP DE FOOR²⁴³

Vanaf de jaren 1865 verschenen ook variététheaters op de foor. Ze waren een synthese van verschillende foordisciplines zoals toneel, acrobatie, goochelnummers enz., maar werden ook beïnvloed door de programmatie van het circus. Veelal eindigden de grote avondvertoningen van deze variététheaters met een pantomime waaraan alle artiesten deelnamen. Jules Janin toonde aan in zijn boek over 'l'histoire du théâtre à quatre sous' dat de geboorte van de pantomime zowel op de foor ligt als in het circus.²⁴⁴ Onder de vertoonde pantomimes was vooral het lijdensverhaal van Christus zeer populair. Vanaf 1845 was er geen foor meer te vinden waar die passiespelen ontbraken. Het variétéprogramma bestond meestal uit de acts van een foorgezin met eigen huisnummers en enkele aangeworven artiesten. Het samenstellen van een dergelijk programma was niet goedkoop en bijgevolg werden ze tussen 1865 en 1905 vooral door de rijkere klasse druk bezocht.

Luxueuze buitenlandse ondernemingen zoals die van Casti en Gallici brachten de Belgische uitbaters in de problemen. In de Vliegende Bladen werd van de 'music-hall Gallici-Rancy' een programmaboekje teruggevonden. [098–099 op p. 69] Enkele Belgische uitbaters waren Jean-Baptiste Delhaye, Francois Clepkens, Charles Spriet, Louis Van Caeneghem, Francois Lemeur, Louis Van Dyck en Antonio Wallenda. Een zekere professor Wallenda trad eveneens op in het Nieuwe Cirkus [076 op p. 53] en waarschijnlijk is het toneel 'De Familie Klepkens' naar de Belgische uitbater François Clepkens en diens gezelschap genoemd.²⁴⁵ [100 op p. 69]

De verwevenheid van het variététheater op de foor met de 'stenen variététheaters' is goed zichtbaar in een document van het 'Grand Cirque Variété' op het Sint-Pietersplein in Gent. [101 op p. 69] Zo verliet Heetwinkel Antwerpen in 1895 voor een opdracht van circusbouwer Auguste Bovyn in Gent. Deze huurde Heetwinkel in als orkestleider en als artistiek directeur voor zijn Cirk-Variété op de foor op het Sint-Pietersplein. Heetwinkel verzorgde er een programmatie met variété- en circusnummers.²⁴⁶ Heetwinkel zou de eerste variétédirecteur worden van het Nieuwe Cirkus²⁴⁷ en Auguste Bovyn was naast de bekendste circusbouwer van ons land²⁴⁸ eveneens directeur van de Gentse Hippodroom volgens André De Poorter.²⁴⁹

243 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 140-150.

244 LEGRAND-CHABRIER, *o.c.*, p. 264.

245 Eigen hypothese.

246 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, pp. 80-81.

247 Zie p. 118.

248 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 15.

249 DE POORTER, André, (1992), *o.c.*, p. 72.

098

099

Gros : F. VIBERT, 59, avenue des Capucines, Paris

Crème Simon

Sans rivale pour l'hygiène et les soins de la Peau

Se méfier des nombreuses contrefaçons et imitations
Exiger la Marque J. SIMON

A. BRACQUEIL ADMINISTRATEUR

PROGRAMME DU SPECTACLE

CAMILLE DOLET CHEF D'ORCHESTRE

PREMIÈRE PARTIE

1. Fantaisie . . . . . ORCHESTRE
2. Valse . . . . . ORCHESTRE
3. Jim Miltons, électriciens musicaux comédiens.
4. Rivor, jongleur mondain.
5. Gallici-Rancy, champion manipulateur.
6. Orla et ses chiens équilibristes.
7. Visions d'art, reproduction des chefs d'œuvre de la Peinture et de la Sculpture.

Le Music-Hall GALICI-RANCY est le seul établissement en France possédant une scène tournante, système américain, permettant la suppression des entr'actes entre chaque tableau.

DIX MINUTES D'ENTR'ACTE

DEUXIÈME PARTIE

8. Ouverture . . . . . ORCHESTRE
9. D'Haronville, imitateur des grandes Vedettes parisiennes.
10. Le Miracle de Mahomet, illusion Hindoue, création de Gallici-Rancy.
11. Moto Baby, la merveilleuse poupée électrique, présentée par le Manager Markford.
12. The Drolays, célèbres Pantomimistes Anglais.
13. Gallici-Retratte (Doley) . . . . . ORCHESTRE

En cas d'indisposition d'un des artistes, la Direction se réserve le droit de modifier ce programme.

PIANO de la Maison « BOONE FILS »

AU DESSERT DEMANDEZ UN COINTREAU LIQUEUR TRIPLE-SEC

BENEDICTINE La MEILLEURE de TOUTES les LIQUEURS

Demandez les BISCUITS D'ORLET

pour hommes, jeunes gens et enfants

TELEPHONE 680

NEDERLANDSCH TOONEEL VAN GENT
Bestuur: ARTHUR HENDRIKX.

Zondag 12, Dinsdag 14
en Donderdag 16 Januari
telkens te 7 1/2 uur 's avonds

HET OVERGROOT LACHSUCCEES
DE
Familie Klepkens

Drie tafereelen uit het volksleven door
AUGUST HENDRIKX,
Schryver van Aangebrande Hutspot, Tricomic en C^e, enz.

VERDEELING :

Eerste tafereel: TEVREDENHEID IS GELUK.
Tweede tafereel: A - LA GUERRE COMME A LA GUERRE.
Derde tafereel (2 jaar later): HET GELUK VLIJGT.

Vooraf: **LIVA**

Zangspel in één bedrijf door AIMÉ BOGAERTS,
Muziek van JOZEF VANDER MEULEN.

Zondag 12 Januari 1908
TE 2 1/4 UUR

Tweede Dagvertooning van het Overgroot Succes :
JONG HEIDELBERG

Opereet in drie bedrijven, muziek van CARL MILLOCKER

Gent, druk. V. Hoogers-Van Schooten

Folie 50 centimes

PLAINE ST PIERRE

GRAND CIRQUE VARIÉTÉ

INDUSTRIEL A BOVYN

PROGRAMME

PREMIÈRE PARTIE

1. *Paul Jorin* . . . . . ELISABETH
2. *Enfer au faïen*, valse . . . . . L. DU WERRON
3. *Chantons ensemble* . . . . . O. BARTHOLO
4. *Mlle La baronne de Delfé*, dans ses créations.
5. *Les Cordalis*, gymnastiques, (the singing lady).
6. *Mlle Goswin*, clown musical.
7. *Mlle Artusiel*, Étoile de l'Olympia de Paris.
8. *Les 5 Haricots*, les plus forts acrobates du siècle.
9. *Tender love*, mazurka. . . . . O. METRA.

10. **Chevalier Leopoldi** avec son groom Léo.
Cryoties Fantastiques.

10 minutes d'entr'acte

DEUXIÈME PARTIE

11. *Paule et Pégasse*, ouverture . . . . . SCARF.
12. *Miss Augusta*, new juggling ad on the globe.
13. *Mlle Berthe d'Ables*, gres.
14. **Mlle LEITNER**, l'habile sans rival.
15. *Mlle Artusiel*, chautoune comique.
16. **Les chapeaux volants**.
17. **NINOFF**
LE TÉLÉGRAPHE HUMAIN - LIÈUX DE PENSÉES
18. *A demain*, galop.

CHEF D'ORCHESTRE, ADMINISTRATEUR : J. J. HEETWINKEL

La direction se réserve le droit de changer ou modifier le programme.

Gent, imp. F. & S. Deek, Steen, rue Melchior, (Steinweg), 41.

101

CIRQUE VARIÉTÉ

DIRECTEUR : A. BOVYN

100

CHEF D'ORCHESTRE, ADMINISTRATEUR : J. J. HEETWINKEL

La direction se réserve le droit de changer ou modifier le programme.

101 - details

3.5.5. DIERENTHEATERS, ATLETEN- EN LUTTEURSTENTEN

In diverse barakken werd dressuur van dieren getoond of kon men krachtpatsers, atleten of worstelaars, luttuers in het Frans, aan het werk zien. In het onderdeel circus behandelden we reeds de aanwezigheid van dressuur, acrobaten en krachtpatsers in het variététheater.²⁵⁰ De lutturstenten waren eigen aan de foor, want worstelaars trof men niet aan in het circus. Ook in het variététheater doken geregeld worstelkampioenschappen op. [102] Zelfs voor vrouwen! [103]

Naast worstelkampioenschappen was er ook ruimte voor gymnasten buiten het variétéprogramma. Zo vond in het Nieuwe Cirkus 'une grande soirée sportive' plaats, ten voordele van de 'Gentsche Turnvereniging'. [104] Deze gelegenheid kon eveneens als een talentenjacht voor amateur-gymnasten gezien worden. Nieuw talent voor het circus-, foor- of variételeven kon op deze wijze gevonden worden.

Een andere sportmanifestatie in het variététheater was bijvoorbeeld het 'concours avec plongeurs de la ville'.²⁵¹ We zeen reeds op de aanwezigheid van een waterreservoir in het Nieuwe Cirkus.²⁵² Naar aanleiding van dit kampioenschap stonden wateracts op het variétéprogramma zoals die van 'The Alkers, nageurs et plongeurs, champions du monde' met acts als 'coudre sous l'eau', 'boire et manger sous l'eau', 'une partie de carte sous marin', 'fumer sous l'eau' enz. [105]

102

103

104

105

²⁵⁰ Zie p. 55-57.

²⁵¹ In: V.B. IC237, 1100.

²⁵² Zie p. 46.

3.5.6. GOOCHEL- EN ILLUSIETHEATERS

Begin negentiende eeuw was er veel belangstelling voor wetenschappelijke uitvindingen op de voor. Uitvindingen gebaseerd op hydraulische wetmatigheden, elektromagnetisme en elektriciteit, maar ook op het gebied van fotografie en film kregen er een plaats. Van zodra men een nieuwe uitvinding voorstelde werd men als ‘magicien’ of ‘professeur’ bestempeld. Goochelaars of illusionisten heette men ‘physikers of physiciens’, wanneer hun goochelkunsten gebaseerd waren op demonstraties van apparaten met statische elektriciteit of hydraulische capaciteit.

Op die manier werd het grote publiek in contact gebracht met de wetenschap. We bespraken reeds hun aanwezigheid in het variététheater,²⁵³ maar we vullen dit lijstje aan met Professor Velle die het publiek van de Skating Rink verraste met zijn goochelkunsten, maar eveneens met fotografie en optische effecten. [106] Ook professor Sakarie kon een avondprogramma bieden aan het publiek met ‘magie ancienne et moderne’, waarbij hij gebruik maakte van ‘tableaux agioscopiques’ en ‘spectres impalpable’. Sommige bekende uitbaters omkaderden hun goocheldemonstraties met variéténummers.

106

3.5.7. MECHANISCHE THEATERS, MARIONETTENTHEATERS EN POPPENSPEL²⁵⁴

In mechanische, marionetten- of poppentheaters waren de spelers figuurtjes, marionetten of poppen. Er werden meestal vereenvoudigde stukken van een echt toneel uitgebeeld, maar soms ook bijbelse verhalen of legenden. Figuurtjes speelden een schimmenspel dat voor het eerst in de tweede helft van de achttiende eeuw door de Italianen werd vertoond.

Het poppentheater van ingenieur Morieux uit Parijs bracht een bezoek aan Gent in 1843. Dat was geen gewoon poppentheater want de figuren waren uit gesneden plaatijzer gemaakt. Twee op elkaar wrijvende plaatjes brachten beweging tot stand en intussen ontrolde zich een beschilderd decordoek van rechts naar links, waardoor de toeschouwers als het ware meereidsen van Parijs naar Sint-Petersburg.

²⁵³ Zie p. 55.

²⁵⁴ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 129.

Ook het poppentoneel van John Holden uit Manchester beleefde in onze Belgische steden tussen 1884 en 1890 hoogdagen. Holden bezat een rijke verzameling geklede poppen, uniek in de wereld. John Holden was frequent aanwezig in het Eden-Théâtre en in de Skating Rink. Met zijn 'fantoches' bracht hij stukken als 'La belle et la bête' en 'Robinson Crusoë' en zelfs de pantomime 'Jack the ripper' [107–108].

In 1897 traden 'Les Merveilleuses Marionettes' van M. Willaerts op in het variétéprogramma van het Nieuwe Cirkus.²⁵⁵ Marionetten hadden ook invloed op de dans zoals "The 5 winterburns, imitation of marionets".²⁵⁶ Misschien was 'le ballet électrique'²⁵⁷ eveneens een ballet van poppen of marionetten.

VILLE DE GAND — EDEN THÉÂTRE
Rideau à 8 heures.
Bureaux à 7 1/2 heures.
Tous les soirs à 8 heures
GRANDES REPRÉSENTATIONS
données par la troupe FROM
HOLDENS
avec son Théâtre des
FANTOCHES ANGLAIS
Dimanches et Jendis à 3 heures, Matinée à prix réduits
PROGRAMME:
PREMIÈRE PARTIE.
1. M. & Mme Blondin. 4. Le Squelette magnétique.
2. Le clown sur ses échasses. 5. Le Carnaval chinois.
3. L'Espagnol Frenca. 6. Grand-Turc.
15 Minutes d'entracte.
DEUXIÈME PARTIE.
LES CÉLÈBRES MINSTREL'S
ORCHESTRE NÉGRO-BURLESQUE
15 Minutes d'entracte.
TROISIÈME PARTIE.
La plus grande attraction du jour
ROBINSON CRUSOÉ
PANTOMIME NOUVELLE
Décors nouveaux. — Mise en scène de M. B. PETTEGROVE.
QUATRIÈME PARTIE.
APOTHÉOSE A GRANDES TRANSFORMATIONS
10 changements de décors nouveaux
LA CASCADE MYSTÉRIEUSE.
PRIX DES PLACES :
Premières, 1 fr. — Secondes, 0.80 centimes.
AVIS : Extrait du journal « La Meuse » du 6 Octobre 1891.
Théâtre du Pavillon de Flore à Liège.
A défaut hier sur le scène d'Ortroume une attraction nouvelle, qui de le côté en rien à ses devanciers et mérite, certes, d'être à l'honneur.
Ce sont les Fantochez Holdens, dont on se rappelle le très grand succès, il y a nombre d'années, à Liège, succès qu'il retrouverait bientôt.
Il est, en effet, impossible de s'être fiantoches mieux confectonnées, doués d'un mécanisme plus perfectionné, montés à 77 troupes les mouvements de personnages vivants.
On assiste à une véritable représentation, à un défilé d'artistes de tous genres acrobates, équilibristes, tous des plus curieux et des plus intéressants.
La soirée se termine par une pantomime fort amusante et fort amusante. C'est un spectacle qui intéresse tout le monde, petits et grands y pouvant passer.
Le succès des Fantochez Holdens a été fort considérable.
Gand, imp. P. et H. BEYLA frères. 1891

107

SKATING RINK
18, rue des Augustins 18.
THÉÂTRE CONCERT GANTOIS
DIRECTION ANTIGNAN
Aiguillettes Dimanches 16 Février 1879 et jours suivants
SPECTACLE NOUVEAU
Marionettes Thomas Holden's
DERNIÈRE SEMAINE
M. Holden finit Jeudi sans remise
PROGRAMME.
1. Les deux Blondins sur la corde raide — 2. L'homme ivre sur les échasses — 3. Le grand Turc —
4. L'homme serpent — 5. Les deux nègres. — 6. Le squelette magnétique — 7. Les chinois.
15 MINUTES D'ENTRACTE
2. Partie.
JACK THE GIANT KILLER
Jean le tueur de Géant
Grande Pantomime en 10 tableaux.
SCÈNES PRINCIPALES
L'AQUARIUM SOUS LA MER
L'ANE RÉCALCITRANT
Le Clown photographe
LE TRAIN QUI DÉRAILLE
APOTHÉOSE

108

255 In: V.B., IC237, 1259.

256 In: V.B., IC237, 1334.

257 In: V.B., IC237, 1156.

3.5.8. FENOMENEN

Onder fenomenen kan een heel resem aan ‘bijzondere mensen’ begrepen worden: ‘natuurwonderen’ of mensen met een speciaal talent, mensen met een lichamelijke afwijking zoals dwergen en reuzen, siamese tweelingen, enz. Deze exposeerden hun talent of afwijkingen aan het publiek, soms in de vorm van acrobatische nummertjes.²⁵⁸ Jacques Inaudi was een ‘calculateur’ of een rekenwonder,²⁵⁹ ‘Les Colibris’ waren een troep dwergen die allerlei acts verzorgden, [109] Rannin was getraind in het uitvoeren van allerlei kunstjes op een nagelbed, [111 op p. 74] Miss Rembello was ‘the only sand paintress of the world’²⁶⁰, en ‘Gill’O, l’homme artificiel’ tekende in 3 minuten ‘le protrait d’un spectateur’. [110 op p. 74]

Laat ons toe eveneens de transformisten hierbij te vermelden, hoewel deze noch bij het circus, foor of legitiem theater te zien waren en dus eigen zijn aan het variététheater. Transformisten waren artiesten die in een mum van tijd verwisselden van gedaante: het ene moment waren ze clown, het andere danser, dan weer zanger, dan weer man, dan weer vrouw, dan prima donna, muzikant, buispreker, enz. De internationale transformistster was Frégoli.²⁶¹ In Gent traden tal van transformisten op. Ghezzi kreeg zelfs de eer vergeleken te worden met Frégoli. [112 op p. 74] Andere transformisten waren bijvoorbeeld ‘Colombino’²⁶² en ‘Les Henriot-Giraldas, duettistes-excentriques à transformations’.²⁶³

109

258 DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 150.

259 In: V.B., IC237, 949.

260 In: V.B., IC237, 1195.

261 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 257.

262 In: V.B., IC239, 259.

263 In: V.B., IC237, 1253.

L'HOMME ARTIFICIEL Gillo
DERNIERE MERVEILLE DU MONDE

GILLO
La dernière merveille du monde.
l'Homme artificiel dessinant en 3 minutes le portrait d'un spectateur.

NOUVEAU CIRQUE
Théâtre des Familles — Cirque des Variétés
Direction : J. J. HEETWINKEL.

Samedi 17, Dimanche 18 et Lundi 19 Février 1900
3 DERNIERES REPRESENTATIONS 3
Rentrée triomphale de
H. Kleye's Elite-Ensemble EXCELSIOR
Toujours sur la brèche pour montrer au public Gantois les dernières nouveautés.
La direction vient à des grands sacrifices d'engager le
Cyngalais RANNIN
- L'HOMME A LA PEAU DE FER -
qui produira ses merveilleux et étonnants exercices pour la première fois à Gand.

RANNIN est une énigme pour la science, sa peau, tout en étant souple, ne peut être percée; les différents travaux auxquels il se livre en sont une preuve flagrante et les suivants sont des plus étonnants.

RANNIN monte sur une double échelle qui a pour échelons des lames de sabres aiguisées, cela les yeux bandés, et en balançant sur sa tête une lampe. *Travail exécuté les pieds nus.*

RANNIN valse sur un plancher garni de 10,000 pointes avec 3 hommes sur ses épaules.

RANNIN se couche sur le même plancher et supporte sur son corps 5 hommes.

RANNIN se met dans un tonneau hérissé de pointes de toutes parts et se laisse rouler.

RANNIN franchit un cercle entouré de sabres et poignards à lames tranchantes éprouvés à l'avance et de 2 mètres de hauteur, arrive sur son plancher garni de pointes de fortes dimensions.

RANNIN qui semble jeter un défi à la nature, offre au public de le visiter avant et après ses exercices, ainsi que ses appareils, qui ne sont nullement préparés.

RANNIN est l'homme le plus extraordinaire; ses exercices, non préparés, peuvent rappeler aux spectateurs ces êtres étranges dont l'Inde a la spécialité et qui passent pour être les disciples mystérieux du dieu hindou BRAHMA.

Dimanche 18 février, à 3 heures précises
DERNIERE MATINÉE de la Saison
Lundi 19 février à 8 heures précises
GRANDE SOIRÉE DE GALA
en l'honneur du Directeur
M. J. J. HEETWINKEL
PROGRAMME SPÉCIAL POUR CETTE SOIRÉE
Le bureau de location est ouvert depuis 10 heures jusqu'à 5 h. du soir

© ad. impr. F. et R. Buyck frères, rue St-Georges, 45. — 15-100-10000 B.

GHEZZI
le Seul Emule de FREGOLI dans sa Comédie
UN SCANDALE AU RESTAURANT

Frolegus : : : : : Panpaguletti, provincial : Dorotta, sa Femme : : : Jean, Garçon de Café : : Fanny, demi-Mondaine : :	}	GHEZZI	}	Girolamo, Chantour Italien : : Professeur Redamés, Prestidigitateur : : : : : Thérésine, Chanteuse Italienne : Stéphanetti, Artiste Ambulant : : Un : : : : :	}	GHEZZI
---	---	---------------	---	--	---	---------------

3.5.9. CINEMATHEATERS²⁶⁴

“In een tijd waarin slechts weinig bekend was over de wereld buiten onze directe omgeving, had het grote publiek veel belangstelling voor plaatjes, prenten, geschilderde taferelen en andere afbeeldingen waarop belangrijke gebeurtenissen aanschouwelijk werden voorgesteld, of waarop bekende plaatsen of personen te zien waren. Vanaf ongeveer 1860 begon de fotografie daarbij een steeds grotere rol te spelen en vanaf 1896 ook de film. De foor was de plaats waar dit allemaal te bewonderen was.”²⁶⁵

Vanaf 1896 doken de eerste cinemabarakken op de foorpleinen op. Vaak speelde er een orkest of een pianist en was er een animator of presentator die het geheel aan elkaar praatte. Ook de voorlopers van de film waren al geruime tijd op de foor te bezichtigen. Zo waren er diverse barakken met voorstellingen van de camera obscura, cosmorama, diorama, panorama, enz. Aan de hand van een goede belichting en een goede technische kennis kon men toen reeds beweging suggereren met statische beelden.

Het ‘Grand Diorama Mouvant’ van de Gentenaar Emile Van Der Meulen, toonde diverse taferelen aan de mensen, waaronder een ‘tour du monde en 60 minutes’. Het programma waarschuwde dat nerveuze mensen en bange kinderen niet toegelaten werden, daar de zaal volledig donker was en er in het laatste deel ‘fantômes’ tevoorschijn kwamen. [113 op p. 76]

Vanaf haar opkomst tot 1910 was de cinematograaf het dominante spektakel op de foor. Er waren opvallend veel ondernemers bij van Duitse afkomst. Dan denken we bijvoorbeeld aan Grünkorn en Krüger. Grünkorn had eind 1896 de nodige filmapparatuur aangeschaft en met de tent van zijn vroegere mechanische theater ‘De wereld in ’t klein’ ging hij op pad. In 1899 vestigde hij zich in Gent en in 1901 verkocht hij zijn onderneming aan Krüger. Zowel van Grünkorn’s ‘Elektrische Cinematograaf’ als van Krüger’s ‘Cinematographe Electrique’ zijn sporen terug te vinden in de Vliegende Bladen. [114–115 op p. 77]

De naam Charles Busch klinkt misschien Amerikaans, maar was een vervorming van de Vlaamse naam Charles Van Den Bussche. Deze foorkramer vertoonde reeds in 1848 op de grote Europese kermessen geschilderde taferelen gecombineerd met toverlantaarnprojecties die ook als ‘dissolving views’ bekend stonden.²⁶⁶ Het kiezen voor de cinematograaf lag dus in de lijn van de bestaande activiteiten.²⁶⁷ Charles Busch had eveneens een ‘Théâtre des Variétés’ op de foor, maar dook vanaf 1900 op met de ‘Royal Biomatograph’ en daarna met de ‘Electro Cinématographe’. [116 op p. 77]

Naast de foor speelde ook het variététheater een belangrijke rol in de opkomst van de film. Laat ons toe hier een apart onderdeel aan te wijden, waaruit ook de invloed van de foor op de filmvertoningen in het variététheater duidelijk zal worden.

²⁶⁴ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, pp. 144-117.

²⁶⁵ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 144.

²⁶⁶ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 144.

²⁶⁷ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 165.

LE PLUS GRAND SUCCÈS DU JOUR !!

GRAND DIORAMA MOUVANT
Direction de M. E. VAN DER MEULEN.

PROGRAMME DES ATTRACTIONS NOUVELLES

LE TOUR DU MONDE
EN 60 MINUTES

Tableaux représentant les sites pittoresques les plus remarquables du Globe.

LE MUSÉE DU LOUVRE
Ses galeries, ses statues et ses curiosités. Cette splendide collection, résume tous les chefs-d'œuvre de la sculpture ancienne et moderne.

<p style="text-align: center;">BEAUX-ARTS Groupes et statues célèbres des principaux musées de l'Europe.</p> <p style="text-align: center;">SUJETS MYTHOLOGIQUES LE SALON DE PARIS Tableaux historiques. — Tableaux Militaires. Tableaux de Genre.</p>	<p style="text-align: center;">L'EMPIRE DES ONDES LE MONDE DES INSECTES RÉVÉLÉS PAR LE MISCROSCOPE GÉANT Nombreuses reproductions d'Animaux vivants. — Insectes aquatiques. — Parasites. Teignes, etc.</p>
---	---

TABLEAUX AGIOSCOPIQUES
Le château des Fantômes. Le Vésuve en éruption. La fontaine merveilleuse. Cimetière vu de nuit, spectres sortant des tombeaux, apparitions, etc.

Grande galerie historique pour rire. Sujets Comiques les plus désopilants
Excentricités Anglaises.

BOUQUET

N. B. — Les personnes trop nerveuses et les enfants peureux feront bien de ne pas assister à cette séance de physique amusante, à cause de l'obscurité complète dans laquelle la salle sera plongée et des fantômes que l'on fera apparaître dans la troisième partie.

Le Directeur,
EMILE VAN DER MEULEN.
rue Courte du Marais, 11, Gand.

GRUNKORN'S CINEMATOOGRAAF
Oude standplaats tegenover de Kazerne.

HEDEN IN IEDERE VOORSTELLING

ASSCHPOESTER

Het grootste Succèsnummer te Parijs.
 830 VOET LANG.

CINÉMATOGAPHE GRUNKORN
Emplacement en face de la Caserne.

AUJOURD'HUI A CHAQUE SÉANCE

CENDRILLON

Le plus grand succès actuel à Paris.
 830 PIEDS DE LONGUEUR.

Goud, Imp. PAUWELS frères, rue aux Beus, 116.

114

Cinématographe Electrique

W. KRUGER

Carte de Famille

Propriétaire
W. KRUGER.

115

CINEMATOGRAPH Busch
 geplaatst tusschen de St-Pietersnieuwstraat en de Kerk

Groot succes - Laatste nieuwigheden

Alle dagen zal er voorgesteld worden

10 Vrouwen voor één Man
 met vele andere **KOMIEKE TABLEAUX.**

Boordrukkerij, Alex. LEORON-MERTENS, Kerkstraat, 118, Ledberg-Goud.

116

Hoofdstuk 4: DE FILM IN HET VARIÉTÉTHEATER: EEN ONTROUWE MINAAR

Film, het resultaat van talrijke experimenten op het gebied van de weergave van bewegende beelden in de loop der eeuwen, kent een bijzondere relatie met het variététheater. Het variététheater speelde een belangrijke rol in de evolutie van het medium film, maar omgekeerd liet ook de film haar sporen na op het variététheater. Zowel op inhoudelijk als op structureel vlak vond er een kruisbestuiving plaats van de film en het variététheater. Welke gevolgen deze ontmoeting hadden bespreken we in dit hoofdstuk.

4.1. KRUISBESTUIVING VAN HET VARIÉTÉTHEATER EN DE FILM OP INHOUDELIJK VLAK

4.1.1. INVLOED VAN HET VARIÉTÉTHEATER OP DE FILM

4.1.1.1. FILMPRODUCTIE: TRANSCRIPTIE VAN VARIÉTÉACTS

Rond de eeuwwisseling inspireerden films zich inhoudelijk voornamelijk op variéténummers uit het circus, de foer en het variététheater. Het variététheater was op vele vlakken een voedingsbodem voor de vroegste filmproductie,²⁶⁸ vele van de vroegste films waren dan ook transcripties van variétéacts. Zo waren er in juni 1907 in de Antwerpse Scala filmbeelden van de komische zanger Sus Van Aerschot te zien, waarbij het publiek hem synchroon met behulp van een grammofoon op het witte doek kon horen zingen. De producent was de ons reeds bekende foorkramer Willem Krüger²⁶⁹ met zijn Imperial Bio.²⁷⁰

Zelfs pantomimes en revues werden verfilmd. Doordat de pantomime een vorm van acteren was zonder woorden, leende dit spektakel zich uitstekend tot verfilming. In de *Vliegende Bladen* vonden we een folder terug van 'Het Gebarenspeel De Verloren Zoon In Lichtbeeld' van het 'Théâtre des Variétés'.²⁷¹ [117 op p. 79] Ook op het filmprogramma van 'Le Biomatoscope' in 1899 kwamen geregeld pantomimes voor. [118 op p. 80] Krüger zette eveneens de revue, 'Bruxelles-Scie-Némas' van Pierre Kok op film, met bekende Belgische acteurs zoals Jeanne Villy, Albert Beauvalle en Fernand Crommelynck. Het publiek vond het een interessant experiment, maar men meende wel dat het daarbij moest blijven, want ze misten het live-effect van de acteurs.²⁷²

²⁶⁸ ANTHONY, Barry, "Music Hall", in: ABEL, Richard (ed.), *Encyclopedia of early cinema*, London, Routledge, 2004, p. 460.

²⁶⁹ Zie p. 75.

²⁷⁰ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 259.

²⁷¹ Het is onduidelijk over welk 'Théâtre des Variétés' het hier gaat. Waarschijnlijk gaat het niet om het Gentse 'Théâtre de Variétés' dat een andere schrijfwijze kent: Théâtre 'de' Variétés in Gent.

²⁷² CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 259.

Verschillende factoren werkten deze transcriptie in de hand. De exploitatie van zowel film als variététheater speelde zich af in een rondreizend circuit en de beperkte lengte van de pellicule leende zich goed voor het opnemen van korte scènes die vertoond werden op een variétépodium. Bovendien vroegen dergelijke podiumacts geen aanpassingen voor de kadrering van het filmbeeld²⁷³ en was het een goedkoop alternatief voor de steeds duurder wordende variétéacts.²⁷⁴

Variétéartiesten lieten zichzelf graag op pellicule zetten, daar dit als een vorm van extra publiciteit voor hun act werd gezien. Hun voorliefde voor karikaturen zorgde ervoor dat ze sneller dan theateracteurs overstapten naar de cinema. Expressieve typetjes sloten beter aan bij het karakter van de korte stille films. De acteerstijl van de eerste films lag volledig in dezelfde lijn als deze van de pantomime. Pas met de komst van de 'film d'art' ontwikkelden zich vanaf 1908 meer poses eigen aan de film.²⁷⁵ Sommige variétéperformers richtten zelfs hun eigen productiebedrijfje op.²⁷⁶

Stille films werden begeleid door muziek. Mogelijk viel deze taak op de schouders van het huisorkest van het variététheater, tot gesynchroniseerde geluidsfilms op de markt verschenen vanaf 1907. Achter het filmscherm werden geluidseffecten nagebootst zoals regen of donder,²⁷⁷ wat ook reeds op het toneel gebeurde bij diverse spektakelstukken in de negentiende eeuw.²⁷⁸

273 MEVIS, Jacques, *De Beeldcultuur in de negentiende eeuw: de socio-culturele antecedenten*, KUL, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1989, p. 117.

274 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* 1, p. 260.

275 BREWSTER, Ben, "Acting Styles" in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 2-4.

276 ANTHONY, Barry, "o.c.", in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, p. 460.

277 ABEL, Richard, "Musical Accompaniment" in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 461-463.

278 BOOTH, Michael R., "Nineteenth-Century Theatre", in: BROWN, J.R. (ed.), *The Oxford Illustrated History of Theatre*, Oxford, Oxford University Press, 1995.

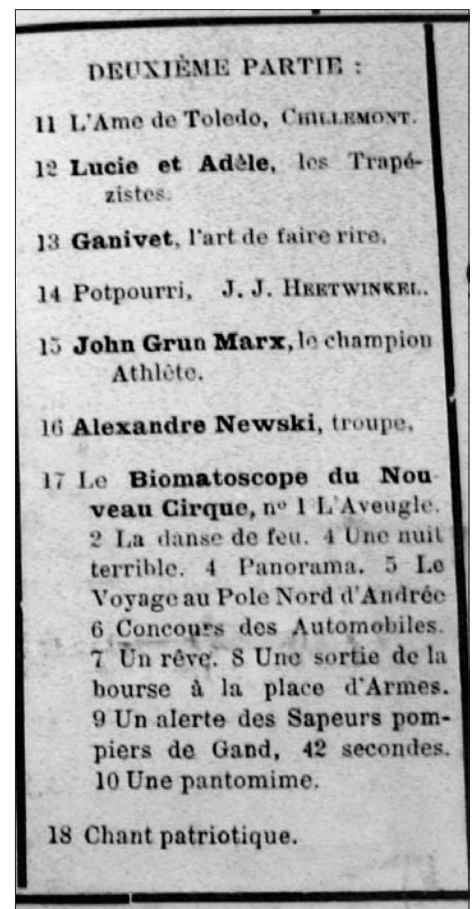
Revue's werden meestal door een commère of compère begeleid.²⁷⁹ Deze taak zien we getransponeerd naar de commentator van de stille films. Eveneens bij shows met een lanterna magica, de voorloper van de filmvoorstelling, zorgde de commentator voor bijkomende informatie en amusement. De commentator las eveneens de ondertitels van de films voor, want nog lang niet iedereen kon lezen. Bij reizende exploitanten was de commentator vaak tegelijkertijd de projectionist.²⁸⁰

4.1.1.2. VERSCHILLENDE GENRES IN HET FILMPROGRAMMA VAN HET VARIÉTÉTHEATER

Een programma met 'Le Biomatoscope' uit 1899 vertoonde achtereenvolgens [118]:

1. *L'aveugle*,
2. *La danse de feu*
3. *Une nuit terrible*
4. *Panorama*
5. *Le voyage au Pole Nord d'Andrée*
6. *Concours des automobiles*
7. *Un rêve*
8. *Une sortie de la bourse à la place d'Armes*
9. *Un alerte des sapeurs pompiers de Gand, 42 secondes*
10. *Une pantomime*.

Net zoals het variétéprogramma, werden ook de verschillende films opgedeeld in verschillende 'numéro's' in het filmprogramma. De verschillende filmgenres die erin verschijnen ontlenen vaak hun herkomst aan variétéacts die opgenomen werden in één shot. Zoals reeds vermeld, werden pantomimes verfilmd (nummer 10), maar ook dansen (nummer 2), komische acts (misschien nummer 1 en 3), melodrama's, feeëriekke spektakels of spektakelstukken, goochelnummers, acrobatie enz.²⁸¹

118

Daarnaast werden ook 'actualiteiten' vertoond. Dit waren diverse non-fictiebeelden. Een 'actualité' staat voor een 'recente gebeurtenis'. Actualiteiten waren dan ook nieuwtjes zoals de kroning van een koning, verslagen over de Spaans-Amerikaanse oorlog, de Boerenoorlog of de Dreyfusaffaire enz., maar het konden ook filmpjes van de lokale bevolking zijn, die recent waren opgenomen.²⁸² In bovenstaand voorbeeld zien we bijv. een reisverslag (nummer 5), maar ook lokale opnames

²⁷⁹ Dit maken we op uit de talrijke liedboekjes van diverse revue's in het M.I.A.T.

²⁸⁰ GAUDREAU, André, "Lecturer" in: ABEL, Richard (ed.), o.c., pp. 379-380.

²⁸¹ Dergelijk nummers merkten we op in diverse filmprogrammaties van 'le biomatoscope' in het Nieuwe Cirkus.

²⁸² KESSLER, Frank, "Actualités" in: ABEL, Richard (ed.), o.c., pp. 5-6.

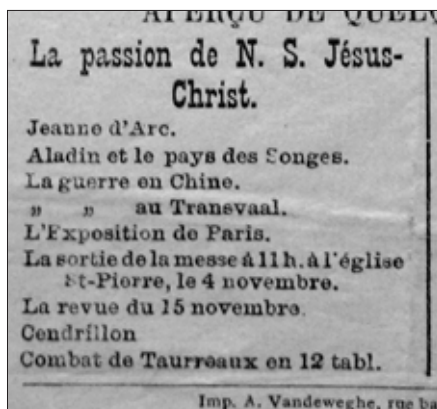

zoals ‘La sortie de la bourse à la place d’Armes’ (nummer 8) en een actie van de Gentse brandweerman (nummer 9). Deze actualiteiten waren vaak geïnspireerd op Franse voorbeelden. De titel van de film ‘Sortie de la fabrique La Lys’, [119] lijkt sprekend op die van een gekende film de gebroeders Lumière, namelijk ‘Sortie des usines de Lumières’. Het was een Gentse tegenhanger van de Franse film, daar ‘La Lys’ een Gentse vlasfabriek was.²⁸³ De ‘Sortie de la bourse à la place d’Armes’ is eveneens op dit model gebaseerd. Het ‘Palais des Cinématographes Électrique’, waarvan we de uitbater niet kennen,²⁸⁴ vertoonde eveneens op de Gentse voor de projectie ‘La sortie de la messe à 11h à l’église St. Pierre le 4 novembre’. [120] De herkenbaarheid bij dergelijke ‘sortiefilms’ was voor de Gentenaars waarschijnlijk een hele sensatie. De invloed van de Franse Lumièrefilms kan verklaard worden door het feit dat de eerste getoonde films vooral van hen afkomstig waren.

119–detail

119

120–detail

120

283 Zie p. 81.

284 Misschien is dit 'Palais des cinématographes électriques', gelijk aan de 'Electro Cinématographe' van Charles Busch, zie p. 75.

4.1.1.3. CINEMA OF ATTRACTIONS

Het eerste filmprogramma kon als een ‘cinema of attractions’ omschreven worden. Die benaming ontleent ze aan de visuele verrassingen in de eerste films en hun feeëriek en groteske karakter. Kenmerken die we ook één voor één in het variététheater herkennen.²⁸⁵

Dynamiek zorgde voor heel wat visuele verrukkingen en speelde een zeer grote rol in de eerste films. Zo was dans een geliefd onderwerp in de vroegste films. Edison filmde vele dansers en beschreef zijn kinetoscop dan ook als ‘een machine die de afzonderlijke beelden doet dansen’. Bij de opkomst van de films werden ze graag gebruikt omdat ze het mechanisme van ‘bewegende beelden’ zo mooi illustreerden zoals het geval was bij de danse de feu (nummer 2).²⁸⁶ Na 1904 werden de dansfilms iets minder talrijk. Ook de films met acrobatische acts konden beantwoorden aan de fascinatie voor dynamiek, net zoals nummers als ‘Concours des automobiles’ (nummer 6) en ‘Alerte des sapeurs pompiers de Gand’ (nummer 9), die getuigen van diezelfde fascinatie voor beweging.

Die fascinatie voor beweging bracht zelfs een eigen filmgenre met zich mee, namelijk de ‘chasefilm’. Hierbij liep een hele groep mannen of vrouwen één persoon achterna. Vooral in de Verenigde Staten was dit filmgenre zeer populair van 1903 tot 1906. De dynamiek getuigde van een fascinatie voor biomechanica. Een voorbeeld van een dergelijke chase film is ‘10 femmes pour un marie’ van Pathé.²⁸⁷ Verschillende malen werd deze film vertoond in Gent, zowel op de foer²⁸⁸ als in vaste zalen,²⁸⁹ wat bewijst dat dergelijke ‘chasefilms’ ook in Gent populair waren.

Tot ‘cinema of attractions’ kan men ook verfilmde illusionistische acts en fantasierijke spektakelstukken rekenen die zorgden voor de nodige verrassing. Jacques Deslandes schrijft dat de trucages uit de fantastische films van Georges Méliès weinig meer waren dan een overzetting van illusionistische trucs naar het scherm.²⁹⁰ Zijn fantastische verhaaltjes van reizen naar de maan, afdalingen naar de hel enz., waren volgens Deslandes slechts een inkleding voor zijn goocheltrucs. Bovendien was zijn filmstudio in Montreuil bijna een exacte kopie van de scène waarop hij als goochelaar zijn kunsten aan het Parijse publiek vertoonde in het ‘Théâtre Houdini’.²⁹¹

Méliès kreeg herhaaldelijk opdrachten van theaters in Parijs om cinematografische interludes in diverse spektakelstukken te verzorgen. Deze theaterproducties herwerkte Méliès vervolgens om ze als onafhankelijke films uit te brengen. In 1906 creëerde Méliès de film ‘Les 400 cents coups de diable’ gebaseerd op het gelijknamige theaterstuk uit 1905. Zo maakte Méliès ook diverse verfilmingen²⁹² van het populaire sensatiestuk ‘Voyage dans la lune.’²⁹³ Spektakelstukken met

285 GUNNING, Tom, “Cinema of Attractions” in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 124-126.

286 GUNNING, Tom, “Dance films” in ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 163-164.

287 BIRCHARD, Robert S., “Chase films” in ABEL, Richard (ed.), *o.c.* pp. 228-230.

288 In: V.B. IC236, 725.

289 In: V.B. IIC7, 87.

290 DESLANDES, Jacques, *Le Boulevard du cinéma à l'époque de Georges Méliès*, Paris, éd. Du Cerf, p. 30.

291 DESLANDES, *o.c.*, p. 94.

292 KESSLER, Frank, “Féeries or Fairy Plays” in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 231-234.

293 Gespeeld in het ‘Théâtre de la Gaité’ in Parijs in 1875, in: Deslandes, *o.c.*, p. 94.

thema's als de maan en reizen rond de wereld waren zeer populair in die tijd.²⁹⁴ Zo werd in Gent ook de 'revue féerie' 'réveil de la lune' gespeeld. [121] Dergelijke feeëriekke spektakels waren zeer populair en werden met graagte verfilmd.²⁹⁵ De films van Méliès kenden dan ook in Gent een grote populariteit.²⁹⁶

121

²⁹⁴ Zie p.110.

²⁹⁵ KESSLER, Frank, "Féeries or Fairy Plays" in: ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 231-234.

²⁹⁶ In: V.B. IC239, 211 en IIC30, 153.

4.1.1.4. OPKOMST VAN DE NARRATIE

Fee  rieke films die spektakelstukken, revues of pantomimes weergaven waren niet enkel zeer attractief, maar wonnen ook aan narratie, in vergelijking met de fragmentarische variétéacts, waar de narratie zeer miniem was. Films moesten geleidelijk aan niet meer enkel ‘tonen’, maar ook ‘vertellen’.²⁹⁷ Dit werd nog duidelijker in de vele verfilmde melodrama’s en de ‘films d’art’ of ‘kunstfilms’.

In het verfilmde melodrama namen hoofdpersonages het op tegen levensbedreigende natuurkrachten of onmenselijke technologische krachten. Het was de voorganger van wat we vandaag de thriller noemen. De onderliggende dynamiek van het verhaal was zeer simpel: een gevecht van goed tegen kwaad. Hoewel de narratie in dergelijke films sterk toenam, was het spektakelgehalte toch nog steeds belangrijker dan de narratieve continuïteit.²⁹⁸ Het aanbod van verfilmde melodrama’s nam sterk toe wanneer filmprogramma’s een hele avond gingen vullen, zoals in de zomermaanden in het variététheater het geval was.²⁹⁹

Om te beantwoorden aan de eisen van een meer literair en elitair publiek uit de hogere klasse, besloot men meer films te produceren waarvan de inhoud dichter aanleunde bij de literatuur en het legitieme theater. Zo werden er vanaf 1907 ‘kunstfilms’ gemaakt. Vaak waren het adaptaties van klassieke en hedendaagse theaterstukken met beroemde theateracteurs.³⁰⁰ Men hoopte op deze manier de film een meer artistieke waarde toe te kennen. Dit genre stak de kop op wanneer filmprogrammaties een volledige avond in beslag namen, zoals de ‘kunstfilm Magda’, een film van 3000 meter, goed voor drie en een half uur film.³⁰¹ Geleidelijk aan zullen zij het grootste aandeel in het filmaanbod veroveren en zullen ze zich door de opkomst van de bioscopen nog beter kunnen ontplooiën en op nog meer appreciatie kunnen rekenen.

4.1.2. INVLOED VAN DE FILM OP HET VARIÉTÉTHEATER

Cinema was niet enkel een geliefd onderwerp in de revue, zoals het couplet ‘les plaisirs du cinéma’ uit de revue ‘Es’t niet dan naarste?’ uit 1908 laat blijken³⁰², maar ook cinematografische interventies op het theater, zoals die van Méliès, waren het variététheater niet vreemd. Malpertuis, directeur van de Alcazar in Brussel, verweefde al in 1896 filmbeelden van de Frans-Russische feesten in de revue ‘Bruxelles Kermesse’. Het verweven van filmfragmenten in de revues werd een geliefde praktijk. Zo bevatte ook de revue ‘En chair et en nocces’ filmbeelden uit het proces van Zola in het kader van de Dreyfusaffaire. Na de eeuwisseling ontstonden uit dergelijke experimenten de ‘cinémato-revue’.³⁰³

297 GUNNING, Tom, “Cinema of Attractions” in ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 124-126.

298 SINGER, Ben, “Sensational Melodrama”, in ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 423-427.

299 Zie p. 94.

300 SIROIS-TRAHAN, Jean-Pierre, “Film d’Art”, in ABEL, Richard (ed.), *o.c.*, pp. 236-237.

301 In: V.B. IIC30, 85 en IIC30, 86.

302 ANTHEUNIS, Jules, SERVAIS, Fernand, LEBRUN, Theo, *Es’t niet dan naarste?*, Nieuwe Cirkus, 18 april 1908.

303 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 256.

Voor een 'cinémato-revue' werden filmopnames gemaakt in functie van de revue. Een interessant voorbeeld hiervan was de revue 'L'Exposition' die in 1910 in de Brusselse Scala werd opgevoerd. In het tweede bedrijf werd een film vertoond waarin één van de hoofdrolspelers de zaal uitliep. Het publiek in de zaal zag vervolgens op het witte doek hoe hij achterna gezeten werd door een menigte die door de straten van Brussel liep. In de dolle achtervolging verscheen ook de directeur van de Brusselse Scala en een pas overleden beheerder.³⁰⁴ De invloed van de chase film is hierin duidelijk zichtbaar.

Het gebeurde eveneens steeds vaker dat men filmopnames ging vertonen tussen twee variéténummers door, tussen twee bedrijven van een revue of tijdens de pauzes van het variétéprogramma. In Doornik werden zo tijdens de pauze beelden vertoond aan het publiek van de artiesten in hun loges.³⁰⁵

Film kon ook de act van een artiest ondersteunen. De transformist Frégoli, die we al eventjes kort behandelden,³⁰⁶ kwam in 1897 in contact met Lumières' cinematograaf. Een jaar later dook hij op in de Londense Alhambra met een 'Fregoligraaf', waarmee filmpjes vertoond werden die een onderdeel waren van zijn act. In 1904 was hij te gast in de Brusselse Galeries, waar hij naast gewone transformatienummers twee grappige filmpjes vertoonde waarin hij de spot dreef met zijn eigen imago. Men betitelde zijn optreden dan ook als een soort 'revue cinématographique'.³⁰⁷ Een andere transformist, Bernardi, trad in navolging van de 'Fregoligraaf' op met de 'Bernadiograaf'. In 1909 trad hij op in het Nieuwe Cirkus.³⁰⁸

---

304 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 259.

305 CONVENTS, Guido (2000), *o.c.*, p. 259.

306 Zie p. 86.

307 "Revue cinématographique" in: *Le Petit Bleu*, 22 septembre 1904.

308 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 257.

4.2. KRUISBESTUIVING VAN HET VARIÉTÉTHATER EN DE FILM OP STRUCTUREEL VLAK

4.2.1. REIZENDE FILMEXPLOITANTEN

4.2.1.1. DE EERSTE FILMPROJECTIES IN GENT

Nadat de cinematograaf van de gebroeders Lumière werd voorgesteld aan een select publiek als wetenschappelijk apparaat op 22 maart 1895, vond de eerste publieke voorstelling van de cinematograaf plaats op 28 december in de ‘Salle Indien’ van het ‘Grand Café’ op de Boulevard des Capucines in Parijs.³⁰⁹ Vervolgens plaatsten in Parijs vele café-concerten en variététheaters hun eerste projecties op de affiches. In vele landen vonden de eerste publieke projecties plaats in variététheaters. In Groot-Brittannië werd de operateur van de gebroeders Lumière, enkele dagen na een filmvoorstelling in wetenschappelijke kringen, uitgenodigd in de ‘Empire Music-Hall’ in London en in de Verenigde Staten had de eerste publieke filmprojectie met de ‘Edison Vitascoop’ plaats in het vaudevilletheater ‘Koster and Bial’s’ in New York.³¹⁰ Het is niet duidelijk wanneer in België voor het eerst een filmprojectie in het variététheater plaatsvond.³¹¹ Waarschijnlijk gebeurde dat pas in het voorjaar van 1897. Begin dat jaar programmeerden directeur Louis Heye en zijn beheerder F. Knettendorf de ‘Lumièrecinematograaf’ in de Antwerpse Scala.³¹²

Wanneer voor het eerst films vertoond werden in de Gentse variététheaters is onduidelijk. Nochtans zijn diverse strooibriefjes van de ‘Cinematographe de A. & L. Lumière’ in het Nieuwe Cirkus te vinden. De alombekende projecties zoals ‘l’arroseur arrosé’, ‘le repas du bébé’, ‘les joueurs de cartes’ enz., die eveneens te zien waren bij de allereerste projecties van Lumière in Parijs,³¹³ kreeg het Gentse publiek daar te zien. Jaar, noch maand werden gedrukt op de briefjes. Het jaartal 1897 dat in potlood op één van de strooibriefjes geschreven staat is een eerste spoor. [122 op p. 87] Een tweede spoor is een strooibriefje met volgend opschrift ‘A la demande générale: retour du cinématographe, grande attraction’. Op dat strooibriefje staat de datum 12 december vermeld. [123 op p. 87] Die ‘retour générale’ slaat mogelijk op de filmprojectie van het vorige strooibriefje. Het feit dat er een reductie werd gegeven aan ‘collèges, lycées, institutions et sociétés’, wijst erop dat het medium nog steeds als een wetenschappelijk fenomeen beschouwd werd en nog los stond van het variétéprogramma.

De oudste volledige datum van een filmprojectie in Gent krijgen we te zien op een strooibriefje van ‘Le Vrai Cinématographe’ in de Grootte Schouwburg, waar films als ‘bewegende foto’s’ werden omschreven [124 op p. 87]. Deze ‘photographies animées’ werden vertoond op 20, 21 en 22 maart 1897. Hier kreeg men een uitgebreider programma te zien dan in het Nieuwe Cirkus. Bepaalde films werden zelfs hernomen ‘à l’envers’, wat als een soort ‘special effect’ beschouwd werd.

309 VAN DER HAM, *Op het spoor van de cinema*, Den Haag, Leopold, 1978, p. 80.

310 CHANAN, Michael, *The dream that kicks: the prehistory years of cinema in Britain*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980, pp. 130-131.

311 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 226.

312 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 226.

313 SADOUL, Georges, *Histoire Générale du cinéma, L’invention du cinéma 1834-1897*, I, Paris, Denoël, 1948, p. 413.

122

La Photographie animée
PAR LE
CINÉMATOGAPHE
DE
MM. A. & L. LUMIÈRE
RUE NEUVE St PIERRE
dans la maison du nouveau Cirque
GAND.

Le Cinématographe est le dernier perfectionnement apporté aux reproductions par la photographie; cet appareil, inventé par MM. Auguste et Louis Lumière, de Lyon, permet de recueillir, par des séries d'épreuves instantanées, tous les mouvements qui, pendant un temps donné, se sont succédés devant l'objectif, et de reproduire ensuite ces mouvements en projetant, grandeur naturelle, devant une salle entière, leurs images sur un écran.

Ce n'est pas une reproduction, c'est la scène elle-même dans ses moindres détails, avec son animation, sa vie, que le spectateur voit défiler devant lui.

**AUJOURD'HUI
CHANGEMENT DE TABLEAUX**

1. L'arroseur.
2. Les enfants.
3. La bataille de fleurs à Nice.
4. La partie d'écarté.
5. La discussion.
6. La sortie des usines Lumière.
7. Les démolisseurs.
8. La baignade en mer.

ENTRÉE : 1 FRANC.
Séances aux heures et aux demies, de 2 à 6 et de 7 1/2 h. à minuit.

La direction se réserve le droit de modifier le programme, en cas de force majeure.

Gand, imp. F. & H. BUYCK frères, rue St-Georges, 45.

123

VILLE DE GAND
CAFÉ DU NOUVEAU CIRQUE, Rue Neuve St. Pierre, 7
SALON AU 1^r ÉTAGE

A LA DEMANDE GÉNÉRALE
DE LA VILLE DE GAND
CINÉMATOGAPHE
PHOTOGRAPHIES ANIMÉES

Qui a obtenu un si grand succès dans cette ville il y a un mois
A partir d'aujourd'hui **SAMEDI 12 DECEMBRE**
pour quelques jours seulement
DONNERA TOUS LES JOURS

DEUX SÉANCES à 4 heures
à 8 heures
à 9 heures
à 10 heures
à 10 heures

Le Jeudi à partir de 9, 8, 4, 5, 6, 8, 9 à 10 du Soir.
Le dimanche à 11 heures du matin, à midi et à 1 heure

ON COMMENCERA PAR :

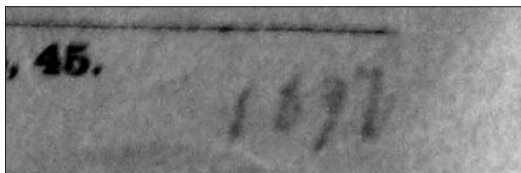
**LE PLONGEON DES SOUDANAIS
MENUET LOUIS XV**
La place de la Madeleine à Paris
UNE DISPUTE AVEC UN COCHER
LE GRAND CORTÈGE DU TSAR A PARIS
Arrivée de M. le Président de la République française à l'Ambassade Russe
Départ de l'Empereur pour Veranille

Grande Attraction : LE COCHER DE LA MERINE
Scène mimée à l'Olympia de Paris par Mlle VILLY.

ENTRÉE : 50 CENTIMES
Prix réduits pour Collèges, Lycées, Institutions et Sociétés

Gand, imp. F. & H. BUYCK frères, rue St. Georges, 45.

122-detail

124

GRAND THÉÂTRE DE GAND
LE VRAI CINÉMATOGAPHE
A. et L. LUMIÈRE
donnera les Samedi 20, Dimanche 21 et Lundi 22 Mars 1897
4 GRANDES SOIRÉES
DE PHOTOGRAPHIES ANIMÉES
MATINÉE DIMANCHE 21 MARS A 2 HEURES

Chaque soirée comprendra 3 séances de 12 vues chacune, toutes aussi variées que réussies et commencera à 8 h. du soir.

PROGRAMME DES SÉANCES

1 ^{re} SÉRIE	2 ^e SÉRIE	3 ^e SÉRIE
Les Fêtes Franco-Russes — Les souverains Russes et le président de la République sur le pont de la Concorde. Cortège de chasseurs à cheval et Spahis. Défilé de Turcos à Paris. Baignade de Congois. Sujet précédent à l'envers !! LONDRES. — Les pélicans au Jardin Zoologique. ALGER. — Les ânes. Déchargement sur le port. TLEMCCEN. — Rue Mascara. Lutte Javanaise. Démolition d'un mur. Sujet précédent à l'envers !!	Le saut à la couverture. Sujet précédent à l'envers !! Les châteaux du Rhin à Schaffouse. BERLIN. — Place de la gare. Sortie de la Cathédrale de Cologne VENISE. — Pigeons. — Place St. Marc. VENISE. — Panorama. Vue prise d'un bateau en marche. Manœuvres de trains à New-York Dragons traversant une rivière à la nage. Le dentiste. Arrivée d'un train en gare. Sujet précédent à l'envers !!	Querelle enfantine. Une course au sac. MARSEILLE. — Marché aux poissons. Bains de Diane à Milan. Sujet précédent à l'envers !! L'arroseur et les joueurs de cartes.

Baignade au lac de Venissieux.
Sujet précédent à l'envers !!
Panorama des inondations de Macon (France). Vue prise d'un train.
Danse enfantine. — La badolse.
MOSCOU. — Danse sur scène.
Perspective-Newki.
ROME. — Place Termini.

Prix des places comme pour les matinées du Grand Théâtre
SÉANCES DE 2 H. A 4 H. ET DE 8 H. A 10 H. DU SOIR
Après chaque série du cinématographe des projections lumineuses de vues intéressantes.

Gand, imp. F. & H. BUYCK frères, rue St. Georges, 45. — 18/97

VILLE DE GAND
Pour la première fois en cette ville
LE KINÉTOGAPHE
OU
LA PHOTOGRAPHIE VIVANTE

Le Kinétographe a fait faire un grand pas à la photographie, au moyen d'un appareil automatique on est parvenu à reproduire sur une toile, les mouvements et les évolutions fait par des êtres, par des objets au moment où ils furent photographiés.

Ainsi par exemple, vous pourrez voir une rue en pleine animation avec ses passants, ses voitures, ses tramways; une scène de théâtre avec ses acteurs remplissant leur rôle, des danseuses dans la chorégraphie.

Puis de 2000 photographies sont reproduites à chaque représentation.

Projections par le professeur JACOBS

PROGRAMME DES VUES

Place de l'opéra de Paris. Danse espagnole au théâtre Olympia de Paris. Le photographe. Sortie des Halles à Paris. Danse serpentine.	Chasse en chambre. Couronnement du tsar à Moscou. Russe de St. Flor. Une rue à Moscou. Les deux lutteurs.
--	---

Ouverture le 5 Octobre
Rue Savaen, au local de la « Société royale des Mélomanes »
Tous les jours de 2 à 11 heures du soir
LE SPECTACLE RECOMMENCE TOUTES LES DEMI-HEURES
PRIX D'ENTRÉE :
50 centimes — Les enfants paient demi-place
L'AGENT DE PUBLICITÉ : **ARNOLDINI.**

Gand, imp. Van Doosselaere, boulevard Hornasse, 23.

125

De benaming ‘Le Vrai Cinématographe’ wijst op het feit dat er veel ‘namaak-cinematografen’ in omloop waren. Dit was waarschijnlijk het geval bij ‘Le Kinétographe’. Deze ‘Kinétographe’ werd op maandag 5 oktober in de zaal van ‘La Société Royale des Mélomanes’ in de ‘Savaenstraat 42’ door professor Jacobs voorgesteld. Volgens het strooibriefje werd met de ‘Kinétographe’ de ‘photographie vivante’ voor de eerste maal in de stad Gent vertoond. [125 op p. 88]

Volgende hypothese is niet gebaseerd op harde feiten, daar slechts weinig data gekend zijn. Wanneer we het strooibriefje van de ‘Kinétographe’ daadwerkelijk moeten geloven, introduceerde dit projectietoestel de film in Gent in oktober. De opmerking op het programma van het Grand Théâtre kan verwijzen naar de ‘Kinétographe’, dat een namaaktoestel van de ‘Cinématographe’ van Lumière kon zijn. Indien de bewering van de Melomanen klopt, kunnen we de expositie van professor Jacobs in oktober 1896 plaatsnemen. Dan volgden hierna de eerste vertoningen met de echte ‘Cinématographe Lumière’ plaats in de Grote Schouwburg in maart 1897. Wanneer we het opschrift in potlood mogen geloven vond de eerste filmprojectie in het Nieuwe Cirkus ook in 1897 plaats. Het betreft waarschijnlijk het najaar van 1897, aangezien op aanvraag van het publiek de cinématographe in december 1897 terugkeerde. Dat de volgende cinematografische act, ‘The American Bioscope’,³¹⁴ op 2 februari 1898 in het Nieuwe Cirkus plaats vond, zet deze hypothese kracht bij.

De eerste filmprojecties waren reizende attracties die de nieuwste wetenschappelijke evolutie, namelijk ‘des photographies animées’, aan het publiek voorstelden. De eerste voorstellingen waren aanvankelijk voor een select publiek, zoals de ‘Société Royale des Mélomanes’. Al gauw verschenen foorkramers met namaaktoestellen op de markt. Zo bereikte het medium de massa. De Poorter liet ons weten dat men de eerste filmexploitanten reeds in 1896 op de voor aantreft.³¹⁵ Wat later treffen we de reizende filmexploitanten aan in het variététheater ...

---

³¹⁴ Zie p. 89.

³¹⁵ DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 114.

4.2.1.2. THE AMERICAN BIOSCOPE EN LE BIBLIOGRAPHE

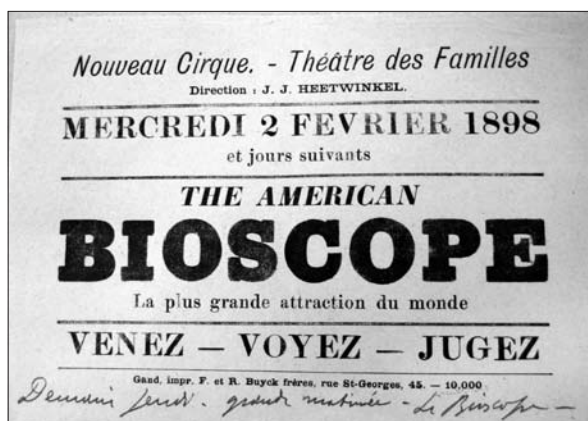
Vanaf 1898 vinden we regelmatig filmexploitanten terug in het Nieuwe Cirkus. Het wetenschappelijke karakter van de nieuwe uitvinding staat er nog steeds centraal, wat we afleiden uit de aandacht voor het projectietoestel, dat belangrijker werd geacht dan de inhoud van de getoonde films. Deze toestellen kregen dan ook stevast spectaculaire namen,³¹⁶ zoals ‘The American Bioscope’ en ‘The Bibliographe’.

‘The American Bioscope’ was in het Nieuwe Cirkus te zien op 2 februari 1898 ‘et jours suivants’. [126] Guido Convents laat ons weten dat dit toestel een verbeterde versie was van Lumières cinématograaf van Charles Urban, een Amerikaans kinoscoopexploitant. Via Engeland zou het toestel naar België gekomen zijn. In februari 1898 was het toestel eveneens aanwezig in de Brusselse Scala.³¹⁷ In 1905 verdween ‘The American Bioscope’ weer uit de Belgische variétéwereld.³¹⁸

‘Le Bibliographe’ was de naam van het projectietoestel dat taferelen uit het leven van Jezus Christus projecteerde op 18 mei 1898 en volgende dagen in het Nieuwe Cirkus. [127] Zoals we reeds zagen bij toneelbarakken op de voor waren taferelen uit het leven van Jezus Christus en het passieverhaal geliefde onderwerpen in die tijd. Vele postkaarten van toen beelden dan ook vaak dergelijke scènes af. [128]

127

126

128

316 CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 228.

317 CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 237.

318 CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 239.

4.2.2. FILM ALS VASTE ATTRACTIE IN HET VARIÉTÉPROGRAMMA

Na een tijdje bekeek men de films niet langer als een nieuw wetenschappelijk wonder en werd de inhoud van het vertoonde belangrijker.³¹⁹ Films kregen vlug een vaste plaats tussen de grote diversiteit aan andere attracties in het variététheater. Ongeveer een kwartier lang werden een aantal korte films van ongeveer één minuut op een groot scherm geprojecteerd. Oorspronkelijk werden hiervoor professionele operateurs ingehuurd die zelf een projector in hun bezit hadden. Die operateurs stonden op hetzelfde niveau als de andere variétéartiesten.³²⁰ Vanaf 1906 vonden variétédirecteurs de film zo belangrijk dat sommigen een eigen projectietoestel aanschafte, zodat men niet langer van reizende exploitanten afhankelijk was.³²¹

129

ze het einde van de voorstelling aankondigden. De films waren er een hulpmiddel om de toeschouwers uit de zaal 'te jagen' en zo plaats vrij te maken voor een volgende groep, want dagelijks vonden er verschillende variétéprogramma's plaats.³²³

Filmprojecties kwamen eveneens voor ter vervanging van het pantomimenummer, dat vaak de apotheose van de avond moest voorstellen. De pantomimenummers waren grootse en peperdure spektakels terwijl de film een gelijkaardige populariteit kende en vandaar een evenwaardig en veel goedkoper alternatief was. In 1903 legde een Belgische music-hall duidelijk het verband tussen de pantomime en de film:

319 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 112.

320 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 111.

321 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 255.

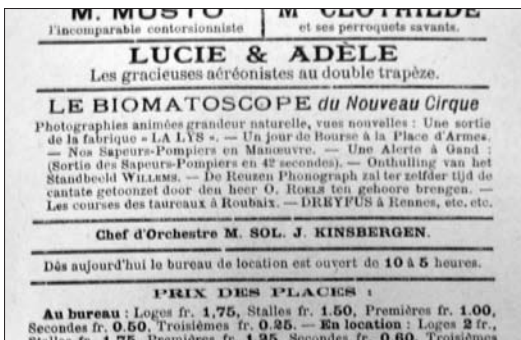
322 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 222.

323 ALLEN, Robert C., "Contra the Chaser Theorie" in: Fell, John L., *Film before Griffith*, Berkeley, University Press California, 1983, pp. 105-115.

“pour clôturer la représentation, le kosmographe Mester projette sur l'écran une pantomime, ‘Barbe-bleue’, qui équivaut par sa durée, le nombre de ses personnages et sa mise en scène, à une petite représentation théâtrale.”³²⁴

In het Nieuwe Cirkus verscheen er een waslijst aan projectietoestellen die op het programma van het variététheater terecht kwamen. Dit toestel stond geprogrammeerd als één van de vele nummertjes en gaf een korte voorstelling van verschillende filmpjes. We hebben het hier chronologisch over ‘Le Biomatoscope’, ‘The American Bio-Tableaux’, ‘The Royal Bioscope’, ‘De Cinematograaf’ en ‘Le Biographe du Nouveau Cirque’.

4.2.2.1. LE BIOMATOSCOPE

130

Tal van programma's van 1899 [130] tot 1900 [045 op p. 39] wijzen op de aanwezigheid van ‘Le Biomatoscope’ in het Gentse Nieuwe Cirkus. De herkomst van ‘Le Biomatoscope’ blijft ons onbekend. Waarschijnlijk werd dit toestel door Heetwinkel aangekocht daar hij in maart 1900 een aanvraag deed om met ‘Le Biomatoscope’ naar de Leuvense kermis te gaan.³²⁵ ‘Le Biomatoscope’ stond stevast als voorlaatste nummer geprogrammeerd, voor het afsluitende ‘Chant Patriotique’.

4.2.2.2. THE AMERIKAN BIO-TABLEAUX

Het variéténummer ‘The Amerikan Bio-Tableaux’, duikt nu en dan op in de programmatie van het Nieuwe Cirkus in 1905. [129 op p. 90] Deze films zijn waarschijnlijk afkomstig van de Gentse foorkramersfamilie ‘Grünkorn-Fortuin’. Grünkorn en Fortuin waren twee Gentse foorkramersfamilies die na een tijdje fuseerden.³²⁶

4.2.2.3. THE ROYAL BIOSCOPE

131

In 1906 verscheen ‘The Royal Bioscope’ in het Nieuwe Cirkus in Gent. [131] Léon Van Velsen opende al in 1904 een bioscoop in de Noordlaan te Brussel, de ‘The Royal Bioscope’ genaamd. Van Velsen bouwde zijn bioscoop goed uit en had een neus voor exploitatie. In 1907 was ‘The Royal Bioscope’ in handen van een heuse firma, uitgebouwd door Van Velsen en enkele medewerkers.³²⁷

³²⁴ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 223.

³²⁵ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 248.

³²⁶ Zie p. 75 en CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 183.

³²⁷ CONVENTS, Guido, *o.c.*, pp. 311-310.

4.2.2.4. LE CINÉMATOGAPHE

In een programmaboekje van 1907 [132] stond ‘Le Cinématographe’ geprogrammeerd vòòr de laatste act, de ‘Au Revoir’, in het Nieuwe Cirkus. Een strooibriefje maakte een galavoorstelling van ‘Le Cinématographe’ bekend. [133] Hieruit kunnen we afleiden dat ‘Le Cinématographe’ het eigendom was van een filmexploitant die gedurende een beperkte periode de voorstellingen verzorgde. Bij deze galavoorstelling stonden drie dagen lang vertoningen van 20u. tot 23u. ‘s avonds op het programma. Dit is een eerste teken van een wijziging in de filmprogrammatie van het variététheater, namelijk de overgang van film als variétéact naar een volwaardig avondvullend filmprogramma. Mogelijk was deze projector afkomstig van Charles Van Den Bussche of Charles Busch die we reeds besproken bij de cinematheaters in het foorkramersmilieu.³²⁸ Die toverde de schouwburgzaal van het Grand Hôtel tijdens de winter in 1906 om tot ‘Volks cinema Charles Busch’.³²⁹ Hierbij hanteerde hij de ‘Groote Electro Sprekende Cinematograaf Albert Busch’, [134 op p. 93] die ook wel met de eenvoudige benaming ‘Cinématographe’ vermeld werd.³³⁰

132

133

4.2.2.5. LE CINÉMA DU NOUVEAU CIRQUE

De ‘Cinéma du Nouveau Cirque’ vindt men terug in het seizoen 1910-1911. [135 op p. 94] Misschien was dit het eerste projectie-apparaat dat eigendom was van het Nieuwe Cirkus, aangezien het de ‘Cinéma du Nouveau Cirque’ werd genoemd. Opmerkelijk staat hier het filmnummer voor de eerste maal op de laatste plaats, wat kan wijzen op een andere functie van de filmvertoning. De films werden misschien niet langer als spectaculaire apotheose geprogrammeerd, maar veeleer als afsluiter, terwijl de mensen reeds aanstalten maakten om te vertrekken.

³²⁸ Zie p. 75.

³²⁹ DE POORTER, André, (2005), o.c., p. 115.

³³⁰ In: V.B. IIC31, 124.

EEN GESPREK OM ELF UREN EN HALF S'AVONDS LANGS DE VLAANDERSTRAAT

JAN -- Wel! Wel! Van waar komt al dat volk?

POL -- Zeker uit de zaal van het GRAND HOTEL op den hoek der Kuiperskaai, JA, JA, de Vertooning is gedaan van de welgekende

Volks Cinéma CH. BUSCH

JAN -- Hoe is het mogelijk dat er alle dagen zooveel volk naar het GRAND HOTEL zich begeeft?

POL -- Ha! Ja maar het Gentsch publiek stelt belang in den CINÉMA CH. BUSCH, want er is altijd nieuws daarbij alle 3 dagen is het programma gansch veranderd en de tafereelen zijn zoo klaar als eene zon en er is hoegenaamd geen beving.

JAN -- Dat moet ik bekennen, ik heb verleden week naar eene avond vertooning geweest en ik heb er mij goed en deftig vermaakt met mijne Vrouw en kinderen.

**Alle avonden om 8 1/2 ure stipt GROOTE VOORSTELLINGEN
3 uren Vertooning**

ZONDAGS om 3, 4, 5, 6, en 7 ure Vertooningen aan verminderen prijzen

ALLE DONDERDAGEN VAN 3 TOT 5 UREN MATINEE VAN FAMILIËN ALSOOK ALLE
ZATERDAGEN OM 4 UREN NAMIDDAGS VOORSTELLING VOOR DE SCHOOLKINDE-
REN MET EEN NUTTIG PROGRAMMA AAN 0,10 CENTIMEN

ALLE VRIJDAGEN GALA VERTOONING

De zaal is goed verwarmd

Kaarten op voorhand te bekomen in het GRAND HOTEL zonder verhooging van prijs

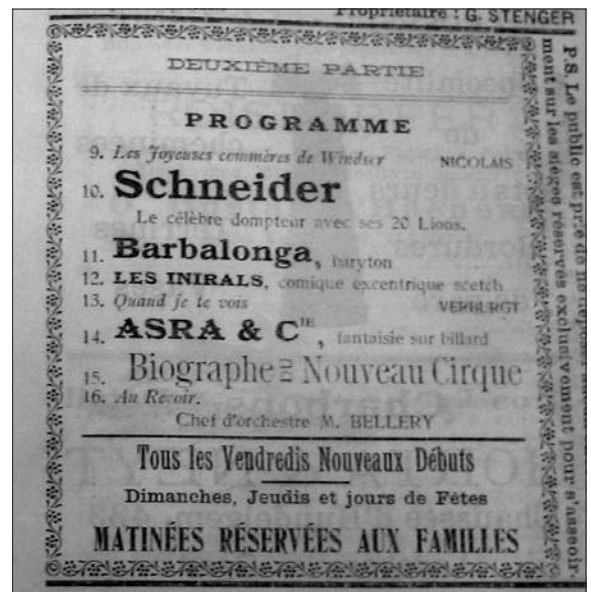
EINDVERANTWOORDELIJKE: VERDAMMEN & CH. DENYS Gant

4.2.2.6. Le Biographe du Nouveau Cirque

In de programmaboekjes van het seizoen 1911-1912 vinden we ‘Le Biographe du Nouveau Cirque’ terug. [136] Hier is het filmnummer zijn afsluitende plaats terug verloren en bevindt het zich alweer voor de ‘Au Revoir’ op het programma. Misschien gaat het hier om de ‘Amerikaanse Biograaf’ waarmee, volgens Guido Convents, meerdere exploitateurs in België aan het werk waren.³³¹ Zo zijn er ook sporen van de Amerikaanse Biograaf in Brussel en Bergen terug te vinden.³³²

135

136

4.2.3. FILM TER VERVANGING VAN EEN VOLLEDIG VARIÉTÉPROGRAMMA

Vanaf 1905 zag men een nieuwe vorm van filmprogrammatische. Filmexploitanten brachten twee à drie uur durende programma's die een volledige avond konden vullen. In 1906 werden in de Brusselse Olympia de dode momenten in het zomer- en winterseizoen opgevuld met dergelijke filmvoorstellingen. Zo brachten deze momenten nog wat extra inkomsten op. Geleidelijk aan vulden ze het zomerprogramma volledig op. Zo programmeerde de Olympia al vanaf midden mei tot eind september 1907 dergelijke filmvoorstellingen.³³³

In het Nieuwe Cirkus zagen we een gelijkaardige tendens en vanaf 1905 kwamen volgende film-exploitanten aan bod met een volledig filmprogramma: 'De Pioneer Spreekende Cinematograaf', 'Eden Cinema', 'Cinéma Américain' en 'Cinéma Géant'. In de Valentino vonden we eveneens de 'Cinéma Géant' terug, net zoals de 'Amerikaansche Cinema', de 'Variété-Cinéma Américain'. In de Skating Rink en de Hippodroom kwam de 'Imperial Bio' van Krüger op bezoek.

³³¹ CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 247.

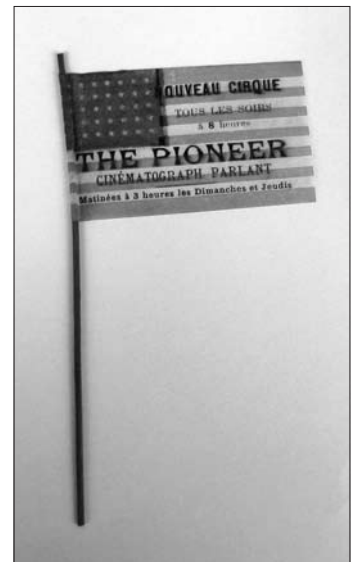
³³² CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 248.

³³³ CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 255.

4.2.3.1. DE PIONEER SPREKENDE CINEMATOGRAAF

‘De Pioneer’ bracht een zomerprogramma van het Nieuwe Cirkus in de maand juni van 1905. ‘De Pioneer Spreekende Cinematograaf’ dook voor het eerst op in januari 1905 in de Gentse zaal van de Société Royale des Mélomanes’ in de Savaanstraat, waar eerder de Kinétographe te gast was. ‘De Pioneer’ was bijzonder omwille van zijn synchrone geluid, vandaar ‘spreekende cinematograaf’ genoemd. [137] Het werd een voorstelling van tweeënhalf uur die om en bij de dertig verschillende films telde, waaronder een zogenaamde ‘sortiefilm’ van Gentse kerkgangers die de Sint-Annakerk verlieten. De onderneming profileerde zich als Amerikaans,³³⁴ wat duidelijk zichtbaar was aan het Amerikaanse vlaggetje waarmee ze publiciteit maakten. [138]

137

139

138

140

4.2.3.2. L'EDEN-CINÉMA EN LE CINÉMA AMÉRICAIN

In de zomermaanden kreeg het Nieuwe Cirkus ook 'Le Cinéma Américain' [139 op p. 95] en 'L'Eden-Cinéma' [140 op p. 95] over de vloer. In juli 1909 kreeg het Nieuwe Cirkus 'Le Cinéma Américain' over de vloer. Aan deze NV 'Cinéma Américain' waren meer dan 30 zalen verbonden. De directie van de 'Cinéma Américain' verhuurde films via pasklare programma's of verkocht ze. Het jaar waarin de 'Eden-Cinema' in het Nieuwe Cirkus neerstreek is ons onbekend. Wel gebeurde dit in het zomerseizoen, meerbepaald in juni. Waarschijnlijk was deze Edenprogrammatie van de hand van Van Goitsenhoven, die sinds 1907 de eigenaar van het 'Eden Theater' in Brussel was en van 1907 tot 1909 programmeur was van films in verschillende variététheaters in Brussel was volgens Guido Convents.³³⁵

4.2.3.3. LE CINÉMA GÉANT

Ook buiten het zomerseizoen kreeg men af toe avondvullende filmprogramma's te zien in het Nieuwe Cirkus. Zo was op 31 mei 1907 de 'Cinéma Géant' in de Gentse Nieuwe Cirkus aanwezig. [141] De eigenaar van de 'Cinéma Géant' heette Van Loo was afkomstig uit Gent.³³⁶ De 'Cinéma Géant' verbleef in 1908 in Brussel waarmee ze in de Vlaamse Schouwburg en in de Scala één van de opvallendste films van het ogenblik vertoonde: 'Les Opérations du Docteur Doyen'. De Vliegende Bladen vertellen ons dat deze operatiebeelden eveneens te zien waren in de Gentse Scala.

141

"Het zijn beelden van allerlei operaties zoals de spectaculaire scheiding van een Siamese tweeling, die de dokter Eugène-Louis Doyen voor de camera uitvoert. De Franse chirurg is internationaal vermaard. De aantrekkingskracht van zijn films is vergelijkbaar met die van de grote rondreizende anatomische musea uit de negentiende eeuw, het Spitzner Museum."³³⁷ [142]

142

335 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 313.

336 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 280.

337 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 281.

4.2.3.4. DE AMERIKAANSCHÉ CINÉMA

Ook in de Valentino kreeg men avondvullende filmprogramma's te zien. In december 1907 dook de 'Cinéma Géant Américain' op in de Valentino met 'Le Nouveau Cinéma Géant Américain'. [143] Mogelijk had deze exploitateur banden met de eigenaar van de 'Cinéma Géant' uit Gent. Van 6 tot 8 juli 1909 werden 'Les régates de Henley, prises par les opérateurs du Cinéma Américain' geprojecteerd in de Valentino.[145] Bovenaan deze strooibrief lezen we 'Variété-Cinéma Américain'. Mogelijk is dus de exploitateur van zowel de 'Cinéma Géant Américain', 'Amerikaansche Cinema', [144] 'Cinéma Américain' en 'Variété-Cinéma Américain' één en dezelfde persoon. De 'Variété-Cinéma Américain' bleef tot in april 1911 in de Valentino werkzaam.³³⁸ [146] Wie weet is de exploitateur van de 'Variété-Cinéma' ook wel niet dezelfde als die van de 'Cinéma-Variétés' of 'Cinéma-Vermakelijkheden' in het Nieuwe Cirkus. [147]

143

TOUS AU
Nouveau Cinéma Géant Américain
PALAIS DU VALENTINO
OUVERTURE OFFICIELLE
Lundi 2 Décembre
à 8 heures du soir
Tous les jours sauf le Dimanche
GRANDE REPRÉSENTATION VARIÉE
Tout nouveau matériel - breveté - perfectionné
Plus de danger possible
La toute première installation en Belgique
GARANTIE PLUS DE TRÉPIDATIONS
PRIX DES PLACES:
Premières 0,50 - Secondes 0,30 - Galeries 0,25
Places réservées numérotées 1 fr.

GANT, IMP. BRUCKER-DUCAYU & FILS

144

Amerikaansche Cinema
PALAIS VALENTINO
BELANGRIJK BERICHT
Te rekenen van Vrijdag toekomende 23 April
(alle Vrijdagen)
Groote Galavertooning
AAN HET PROGRAMMA
DE PASSIE
en het gansche leven van Jezus-Christus
De nieuwe teekening, de kunstrijke en de meest hartroerend die tot heden
zijn uitgevoerd geweest.

BESCHRIJVING DER ZICHTEN

1. Aankomst te Bethleem.	14. Jezus voor Pilatus.
2. Christus geboren.	15. De Ganselag.
3. De slag van Jeroen.	16. Loco-Homo.
4. De Samaritanen.	17. Lading van het kruis.
5. Mirakel der dochter van Jairo.	18. Jezus valt voor de eerste maal.
6. Maria-Magdalena.	19. H. Veronica.
7. De Palmen.	20. Het optrekken van Galgatha.
8. Laatste avondmaal.	21. De kruisdraging.
9. In den Olijftel.	22. De doodstrijd.
10. Het wakken.	23. De kruisafneming.
11. Het vervoer na de nabehouding.	24. De begraving.
12. Jezus voor Calphe.	25. De verrijding.
13. De verlossing van St-Pieter.	

Drukkerij: Bruck-Ducay & Zoon, Gent, 19, 1908.

145

ATTENTION
Variété Cinéma Américain
Palais Valentino
Ce soir et jours suivants
LES RÉGATES
DE HENLEY
Splendide triomphe des Gantois
Les véritables et uniques vues de cinéma prises
par les opérateurs du Cinéma Américain les 6-7-8
Juillet 1909.
Pendant cette représentation des nouvelles
splendides vues de
NAPOLÉON
ÉGALEMENT
Numéros Variétés 1er rang et inédit pour Gand

AMERIKAANSCHÉ VARIÉTÉ CINÉMA
PALAIS VALENTINO
DONDERDAG 13 APRIL 1911
van 3 tot 5 en van 5 tot 7 uren
BUITENGEWONE
GALA DAGVERTOONING
MET
VARIÉTÉNUMMERS
en gansch het leven van O. H. Jezus Christus
Deze film duurt een uur en is gansch nieuw voor Gent.
Uitnodigingskaart voor Schoolkinderen
OPLEG FR. 0,20
Gent, druk. & snoeck-Ducay & Zoon

146

PROGRAMME
Deuxième partie (suite).
14. OTÉRITA,
Danseuse Espagnole.
15. Les Dalis, Acrobates.
16. O'Kill, ventriloque.
17. Cinéma-Variétés.
AVIS.
La direction se réserve le
droit d'apporter des modifications au programme.

CHAUD OU FROID
DINER à prix fixe et à la carte.

Choix immense et de toute confiance

147

4.2.3.5. THE IMPERIAL BIO EN GRAND CINÉMATOGAPHE

We lieten de naam van Krüger³³⁹ reeds vallen in het foormilieu, maar vanaf 1906³⁴⁰ breidde hij zijn activiteiten uit naar het variétémilieu. In maart 1908 gaf hij op hetzelfde ogenblik op ongeveer twaalf plaatsen vertoningen in Antwerpen, Luik, Elsene, Verviers, Bergen, Leuven, Brugge en in de Hippodroom in Gent.³⁴¹ [148] Uit het archiefmateriaal blijkt dat Krüger niet enkel in de Hippodroom in Gent te gast was, maar eveneens in de Skating Rink. En dit reeds in 1907. [149]

148

149

4.2.4. OVERGANG NAAR DE 'CAFÉ-CINÉ' EN DE EERSTE BIOSCOPEN

In 1905 duikt voor het eerst de 'café-ciné' op, waarbij films op café vertoond werden. Café-uitbaters hoefden hun bestaande zaak, die meestal uit één grote ruimte bestond, slechts van filmprojectieapparatuur te voorzien en verder niet veel aan te passen. De films werden vaak in een gelagzaal vertoond.³⁴² Steeds vaker werden ook variététheaters verbouwd tot café-ciné's of bioscoopzalen. Zo werd in 1908 het Luikse variététheater 'Walhalla' verbouwd tot een 'concert-brasserie-cinéma'.

Waar tot 1900 het Eden-Théâtre was ondergebracht, werd de 'Brouwerij-Concerts-Le Carillon' ingericht in 1912. Na een kort intermezzo als autogarage heropende de Wolweverskapel in dat jaar zijn deuren. Er werden films vertoond 'met onuitgegeven zichten, variëteiten met groote nieuwigheden en echte duitse bieren'³⁴³. Een jaar voordien was de NV Carillon voor de exploitatie van films opgericht.³⁴⁴

339 Zie p. 75.

340 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 275.

341 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 279.

342 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 321.

343 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 164.

344 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 164.

Nadat Heetwinkel, gewezen directeur van het Nieuwe Cirkus op 5 maart 1901 failliet ging met de variétéprogrammatie van de Lion d'Or³⁴⁵, besloot men waarschijnlijk ook hier over te stappen op het vertonen van filmprojecties, wat een veel goedkoper alternatief was. In het archief werd in ieder geval een document van de 'Cinema Het Goede Zaad' uit 1912 gevonden. [025 op p. 24]

4.2.5. EVOLUTIE NAAR DE PERMANENTE BIOSCOOP

4.2.5.1. HET PATHÉ-IMPERIUM

In het prille bioscoopmilieu kan men de firma 'Pathé-Frères' niet onvermeld laten. In 1907 werden de 'laatste nieuwigheden van het huis Pathé van Parijs' vertoond in de 'Indian Cinéma' in het Grand Hôtel. [150 op p. 100]

In België richtte Pathé met Franse en Belgische aandeelhouders de naamloze vennootschap 'La Belge Cinéma' op om zowel de distributie als exploitatie van hun films te controleren.³⁴⁶ 'La Belge Cinéma' was vanaf 1908 zowel de verkoper van films en filmapparatuur, als bioscoopexploitant van Pathéfilms in België.³⁴⁷ [151 op p. 100] Een van haar strategieën was de uitbouw van een netwerk van zalen, waaraan ze op exclusieve basis films verhuurden. Vanaf 1908 lieten de vertegenwoordigers van deze Belgische onderneming ook diverse theaters niet ongemoeid.³⁴⁸

Eind juli 1908 dook 'La Belge Cinéma' voor het eerst op in het Nieuwe Cirkus. Er werd voor de plaatselijke autoriteiten en de pers een gala-avond georganiseerd. [152 op p. 100] Speciale voorstellingen voor plaatselijke verenigingen, prijsverminderingen voor kinderen en steeds nieuwe programma's zorgden dagelijks voor een gevulde zaal. Vanaf vijftien centiem, een erg lage toegangsprijs,³⁴⁹ bracht de 'Cinéma Pathé-Frères' in de zomer een gevarieerd programma, dat zowel in het Frans als in het Nederlands werd bekendgemaakt.³⁵⁰ Toch ruilden deze filmvoorstellingen in september opnieuw hun plaats in voor variétévoorstellingen. Dit betekende echter niet dat 'La Belge Cinéma' de stad verliet...

We vinden de Belgische vertegenwoordigers eveneens terug in zaal Flora in 1909 en 1910,³⁵¹ in de Minard in 1910 [153 op p. 100] en in 'brouwerij-café-cinéma Oud-Gend' in 1911.³⁵² In de Vlaanderenstraat 63 was reeds in 1910 sprake van een 'Cinéma Pathé'. [154 op p. 100] Nochtans stelt Guido Convents dat het tot 1911 zou duren voordat in Gent een echte Pathé-bioscoop de deuren zou openen. Vervolgens werd er ook een 'Cinéma Pathé' in de Noordstraat 16 gevestigd.³⁵³

345 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* p. 235.

346 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* p. 271.

347 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* p. 331.

348 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* p. 271.

349 CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.* p. 337.

350 In: V.B. IIC30, 46.

351 In: V.B. IIC30, 195 .

352 In: V.B. IIC7, 103.

353 In: V.B. IIC7, 102.

150

THE INDIAN CINEMA
 GRAND HOTEL, Hoek der Drabandam en Kuiperskaat

BON

IEDER KIND drager van dit briefje zal een der dagvertooningen van heden mogen bijwonen aan den geringen prijs van **10 centlemen.**
HET BESTUUR

Heden namiddag om 4, 5 en 6 uren dagvertooningen met de laatste nieuwheden van het huis *** PATHÉ *** te Parijs.
Geldig den Donderdag en Zaterdag

Druk. A. VANDRUGHE, Nieuwstraat, 61, Gent.

152

Palais du Cinéma
 Théâtre des Nouveautés
 RUE DE FLANDRE, 63,
 * Gand *

 AMUSEZ-VOUS

SPÉCIALITÉ
 PHONOGRAPHES
 ROULEAUX & DISQUES
 DE LA
 Maison **PATHE** de Paris

GAND, IMPR. W. DE WITTE, RUE DES BOURGEOIS 57-PERAK, 125

151

NOUVEAU CIRQUE
Belge Cinéma
 Société anonyme au capital de 1000,000 frs.
 CONCESSIONNAIRE EXCLUSIF DU CINÉMATOGRAPHE

PATHÉ FRÈRES.

MARQUE DÉPOSÉE

Tous les Dimanches, Jedis et Fêtes
GRANDE MATINÉE A 3 H.

Imprimerie Belge Cinéma, Bruxelles

 MINARD SCHOUWBURG
CINEMA PATHÉ
 THEATRE MINARD
 SOCIÉTÉ ANONYME

Volkswagenkaart
 Geldig ieder werkdag

Mits een oplet van 20 centiem

1910 1910 7

Druk. EDOUARD MEYER, GENT, TEL. 1018

153

Cinéma PATHÉ
 Rue de Flandre, 63, GAND

Du 8 au 15 avril 1910
LE MOULIN MAUDIT
 Cinématographié à EVERGEM
 avec M. PITJE AMBREVILLE, Mme SAIMIÈRE
 et tout le corps de ballet de l'Alhambra.

Cinéma PATHÉ
 Vlaanderenstraat, 63, GENT

Van 8 tot 15 April 1910
DE VERVLOEKTE MOLEN
 Gecinematographié te EVERGEM
 met M. PITJE AMBREVILLE, Mme SAIMIÈRE
 en geheel het ballet corps van den Alhambra van Brussel.

Gand, Imp. P. & R. Buyck frères, rue St-Georges, 55 — 42125-25 000

154

4.2.5.2. GAUMONT

De grote concurrent van Pathé was Gaumont. Deze probeerde de concurrentiestrijd aan te gaan met de talrijke Path  cinema's en huurde in 1911 het Grand Hôtel af. [155] In 1912 opende het Grand Hôtel aan het Rond Punt haar deuren als 'Variété-Cinéma-Foyer'. In 1913 wijzigde de naam van de filmzaal van het Grand Hôtel opnieuw, ditmaal in Music-Hall-Cinéma Kursaal.³⁵⁴

Gaumont huurde ook de 'Brouwerij-Concerts-Le Carillon' af in 1912, met het oog op de wereldtentoonstelling van Gent in 1913. Gaumont zou op deze wereldtentoonstelling diverse beelden maken, waarvan eentje te zien is in de documentaire 'Entracte'.³⁵⁵ De Wolweverskapel onderging hiervoor een metamorfose:

*"De wijziging schaadt niet aan haar decoratief geheel, de heer Gaumont te groot kunstenaar zijnde om er het zoo bij de bouwtrant der oude weverskapel passende kunstkarakter niet van te begrijpen. Het belfort, dat den achtergrond van de zaal vormde, werd vervangen door een decoratieven gevel in gotischen stijl, die het projectiedoek omringt."*³⁵⁶

155

354 DESEYN, Guido, (1984), o.c., pp. 186-187.

355 SCHLICH, Patrick, *Gent in beeld stelt voor: Entracte*, s.d.

356 DESEYN, Guido, (1984), o.c., p. 164.

DEEL 2: CONCLUSIE

In dit deel gingen we op zoek naar het inhoudelijke karakter van het variététheater, wat een smeltkroes van diverse amusementsvormen bleek te zijn. Het variététheater speelde leentjebuurt bij de foor, het circus, het reguliere theater, het café-chantant, het café-concert en danspaleizen. *“Le Music-Hall est une façon de synthèse et d’encyclopédie de tous les arts du spectacle.”*³⁵⁷

De invloed van het café-chantant, café-concert en danspaleizen liet zich gelden in het belangrijke aandeel van muziek, lyriek en dans in het variétéprogramma. Zowel moderne als klassieke dans en muziek vond een plaatsje op het podium. Naast de grote diversiteit werden de liederen, dansen en muziek gekenmerkt door een sterk interactief en sensationeel karakter.

Dit karakter herkent men ook in de luchtige zang- en gesproken stukken die het variétéprogramma aanvulden. Met de programmatie van operettes, vaudevilles, melodrama’s en spektakelstukken zat men vaak in het vaarwater van schouwburgen als de Minard, de Nieuwe Schouwburg en de Groote Schouwburg.

In zalen als de Hippodroom en het Nieuwe Cirkus kreeg men eveneens geregeld circussen over de vloer. Deze aanwezigheid liet eveneens zijn sporen na op het variétéprogramma. Acrobatie, handigheidsartiesten, menagerie, illusionisten en dergelijke meer zochten steeds meer verwondering en gevaar op.

Het variététheater lijkt wel een samengebalde kloon van de foor. Haar diversiteit aan barakken met toneel, erotiek, fenomenen, acrobaten, illusionisten, dieren, film enz. kenmerkte eveneens het variététheater. Het toppunt van die gelijkennis was de aanwezigheid van variététheaters op de foor, de rechtstreekse voorlopers van de ‘stenen’ variététheaters. Niet toevallig waren relaties tussen het variététheater en de foor niet ver te zoeken. Denk maar aan Bovyn en Van Der Meulen.

Pogingen om kenmerken te plakken op het variététheater zijn gedoemd om te mislukken, want zoals Fréjaville reeds in de inleiding van dit deel citeerde wordt het variététheater net door haar vluchtigheid en grenzeloosheid gekenmerkt. Als we dan toch het variététheater moeten brandmerken, laten we dan voor een oneindige zucht naar sensatie, verrassing, fantasie, ontroering, ontspanning en vernieuwing kiezen.

Geleidelijk aan maakte deze zin voor attractie, met haar losse fragmentarische structuur plaats voor een drang naar narratie. Dit zagen we voor het eerst in de pantomime, dat een geliefd onderdeel was van het variététheater, wat bleek uit haar afsluitende plaats in het programma. Uit de pantomime ontwikkelde het variététheater haar eigen genre: de revue. Toch was ‘het

---

³⁵⁷ LEGRAND-CHABRIER, *o.c.*, p. 255.

verhaal' in de pantomime of revue nog steeds ondergeschikt aan talloze effecten en kende het nog grotendeels een fragmentarisch karakter.

Ook bij de films die vertoond werden in het variététheater merkten we een gelijkaardige evolutie op. De eerste films hadden dan ook heel wat te danken aan het variététheater en waren er aanvankelijk een mooie aanvulling van. De gelijkaardige acteerstijl, becommentariëring, technische gegevens en exploitatie werkten de verfilming van diverse variétéacts in de hand. Films waren bovendien ook een goedkoop alternatief voor de steeds duurder wordende variétéacts. Naast verfilmde variétéacts werden ook verfilmde spektakelstukken en 'actualités' vertoond in het variététheater. Ook diverse multimediale experimenten, zoals cinéματο-revues of variétéacts zoals die van Frégoli, zagen het licht.

De eerste films kenden een attractief karakter. Dansfilms en chasefilms waren uitingen van de fascinatie voor dynamiek, maar ook illusionistische spektakelfilms zoals die van Méliès illustreerden mooi de 'cinema of attractions' met haar zin voor visuele verrukking, verrassing, exotisme en het groteske. We zagen bijvoorbeeld hoe Méliès balanceerde op de rand van attractie en narratie, maar de attractie nog steeds het narratieve domineerde. De eerste narratie was door verfilmde pantomimes, revues, spektakelstukken en melodrama's wel een feit geworden.

Naarmate de film een groter aandeel kreeg in het variététheater, kreeg de narratie uiteindelijk de bovenhand op de attractie bij de 'kunstfilms'. Het projecteren van 'kunstfilms' was enkel mogelijk geworden dankzij de veranderde exploitatiestructuren en -technieken, waarbij de film een groter aandeel kreeg in het variétéprogramma en uiteindelijk volledige variétéprogramma's ging vervangen. De film die groot werd gebracht door het variététheater tekende echter na verloop van tijd het doodsvonnis van vele variététheaters.

De film bleek een ontrouwe minnaar te zijn: filmproducenten kochten diverse variététheaters op om ze om te bouwen tot bioscopen. Gentse voorbeelden hiervan waren de Lion d'Or en de Carillon, maar ook in zalen als het Nieuwe Cirkus en de Valentino nam het aandeel van de film fors toe. De grote diversiteit aan rondreizende projectionisten en filmproducenten, werden geleidelijk aan vervangen door monopoliehouders, waarvan Pathé, dat dankzij haar nieuwe distributiesysteem geleidelijk aan alle concurrenten van tafel veegde, het ultieme voorbeeld was.

**DEEL 3:
REFLECTIE VAN
DE NEGENTIENDE-EEUWSE
TIJDSGEEST IN HET
VARIÉTÉTHEATER**

INLEIDING DEEL 3

In dit laatste onderdeel onderzoeken we de relatie tussen het variététheater en de negentiende-eeuwse tijdsgeest. We hebben in dit onderdeel dan ook oog voor de exploitatie en randactiviteiten van het Gentse variététheater die samen met de programmatie de economische, politieke en sociale verschuivingen van 1880 tot 1914 in Gent reflecteren. De negentiende eeuw wordt vaak omschreven als een eeuw vol vooruitgang, utopische idealen en plannen voor de toekomst. In het eerste hoofdstuk gaan we dan ook dieper in op die vooruitgang en hoe die weerspiegeld wordt in het variététheater.

Het citaat van Blanqui dat Benjamin aanhaalt in 'Paris, Capitale du XIXe siècle' kondigt de centrale vraag van het tweede hoofdstuk in dit onderdeel aan: Is de negentiende-eeuwse vooruitgang geen fantasmorgie?

“Het universum herhaalt zich eindeloos en trappelt zonder van zijn plaats te komen. De eeuwigheid vertoont onverstoorbaar tot in het oneindige dezelfde voorstellingen.”³⁵⁸

Aan de hand van een sociaal-historisch onderzoek van het negentiende-eeuwse Parijs legde Walter Benjamin de barsten van de negentiende-eeuwse moderne stad bloot, die aan de basis lagen van de emotionele ontredding van de nieuwe stadsmens. Wij transponeren de Parijse symptomen van deze negentiende-eeuwse welvaartsziekte naar het laatnegentiende-eeuwse Gent, om vervolgens de diagnose toe te passen op het Gentse variététheater. Het spreekt voor zich dat Gent geen wereldstad was zoals Parijs, maar toch merken we wel de onderhuidse ambities van de stad Gent op in de aanwezigheid van de Parijse symptomen, maar dan op kleinere schaal.

“Het Parijs van Baudelaire, het Parijs van het midden van de negentiende eeuw met zijn netwerk van overdekte winkelgalerijen, zijn nieuwe warenhuizen en wereldtentoonstellingen, zijn hoeren en flaneurs. Parijs als de gestolde droom van de bourgeoisie, waar de dichter Baudelaire de shock van het moderne leven bezingt op het moment dat het mes van Haussman de stad in nieuwe stukken snijdt.”³⁵⁹

De negentiende-eeuwse flaneur, het symbool van de negentiende-eeuwse stedeling, leidt ons doorheen fenomenen als de negentiende-eeuwse herstructurering van de stad, de gasverlichting, de passage, reproducties, de wereldtentoonstelling, het exotisme en het veranderende vrouwbeeld. Met behulp van dergelijke fenomenen leggen we het fantasmatische karakter bloot van de laatnegentiende-eeuwse samenleving in Gent, die gekenmerkt wordt door een crisis van de blik, een enorme kijklust en de dominantie van het kapitalisme, het Westen en de man.

³⁵⁸ BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan (ed.), VAN DER BURG, Ineke (transl.), *Walter Benjamin, Kleine filosofie van het flaneren, Passages, Parijs, Baudelaire*, Amsterdam, Sua, 1992, p.26.

³⁵⁹ VAN HEEMST, Jan (ed.), VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p.154.

Dat fantasmatische karakter weerspiegelt zich mooi in het variététheater. De schijnwereld van het variététheater wordt dan ook doorheen de bovenstaande Gentse negentiende-eeuwse fantasmatische symptomen verweven.

Tot slot leggen we de paradoxale toestand bloot van het variététheater, dat balanceert tussen een innerlijke en een uiterlijke wereld, tussen een passie voor de schijn en een passie voor het reële. In deze nabeschuiving verzoenen we Walter Benjamin met de Sloveense filosoof Slavoj Žižek en slaan we een brug tussen het laatnegentiende-eeuwse variététheater en onze tijdloze verlangens en angsten.

Hoofdstuk 5: VOORUITGANG?

5.1. NEGENTIENDE-EEUWSE UITVINDINGEN

De negentiende eeuw was de 'Gouden Eeuw' van de uitvinder.³⁶⁰ Er ontstonden tal van uitvindingen die een grote impact hadden op het dagelijkse leven. Denk maar aan uitvindingen als de trein, de stoomboot, de telegraaf, elektriciteit en de gloeilamp. Deze zorgden voor een explosie aan communicatie- en transportmiddelen. Hierdoor werd de mens in staat om zijn wereld te manipuleren, te controleren en uit te breiden. Via pers, fotografie en cinema kwamen stukjes van voorheen onbekende werelden plots binnen handbereik.

Ook uitvindingen als de trein wekten de illusie dat de wereld kleiner werd. De trein maakte het reizen gemakkelijker, wat immers ook een onontbeerlijk onderdeel was van het leven van de variétéartiesten en hun programmatoren. Dankzij het sterk ontwikkelde transportnet, dat sinds de negentiende eeuw uitgebouwd werd, konden de artiesten zich gemakkelijker verplaatsen met trein of boot en verliep de communicatie stukken vlotter via telefoon en telegraaf. Dit maakte het voor de impresario's gemakkelijker om met internationale artiesten te werken, zowel met artiesten uit het eigen continent als met artiesten uit Noord- en Zuid-Amerika.³⁶¹ Ook bepaalde directeurs als Heetwinkel³⁶² reisden het continent af op zoek naar artiesten. Heetwinkel, directeur van het Nieuwe Cirkus van 1897 tot 1900,³⁶³ was afkomstig uit Rotterdam waar hij lange tijd uitbater was van een speelgoedwinkel. Na het faillissement van zijn zaak vertrok hij naar Antwerpen waar hij als leraar muziek aan de slag ging. Hij was er eveneens orkestleider in het café-concert Palais d'Indien, tot hij door de circusbouwer Bovyn naar Gent gehaald werd in 1895. In 1900 werd hij directeur van de Lion d'Or, waar hij in 1901 al failliet ging, waarna geruchten de ronde deden dat hij naar Duitsland zou vertrekken.³⁶⁴ De levensloop van Heetwinkel toont mooi de mobiliteit van de negentiende-eeuwse burger aan.

Ook de pers wekte de indruk dat de wereld kleiner geworden was. Dankzij uitvindingen als de trein, de telegraaf en de telefoon kon men het wereldnieuws sneller verspreiden. De pers kwam ook de variété-exploitatie ten goede. Zo werden internationale dagbladen voor variétéartiesten opgericht, veelal vanuit Groot-Brittannië. In de Universiteitsbibliotheek van Leuven waren diverse music-halldagbladen te vinden, zoals 'The Music-Hall and Theatre Review' [156–157 op p. 109], 'The Encore' [158 op p. 109], 'Music-Hall Revue' [159 op p. 109], enz. Die boden advertentieruimte voor variétéartiesten aan en bevatten recensies van verschillende acts. Ook 'Der Artist' was een gekend informatieblad met betrekking tot het variététheater op het continent. Bovendien konden zich duizenden artiesten aansluiten bij organisaties als de 'Société des Artistes Lyriques et de Music-Hall', dankzij de nieuwe communicatiemiddelen. In 1908 waren bij deze vereniging zo'n 15000 internationale artiesten aangesloten.³⁶⁵

³⁶⁰ MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 10.

³⁶¹ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 222.

³⁶² Zie p. 118.

³⁶³ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 235.

³⁶⁴ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 235.

³⁶⁵ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 225.

Inhoudelijk had het variététheater ook steevast een neus voor het laatste nieuwe. Er werd geëxperimenteerd met diverse effecten van het nieuwe elektrische licht in vele acts. Denk maar aan de diverse serpentinedansen of troepen zoals 'Les   toiles électriques'. [160 op p. 111] Ook werden nieuwe perceptietheorie  n verwerkt in acts van diverse professoren die een uiteenzetting brachten van de nieuwste wetenschappelijke apparaten en hun spectaculaire effecten. Zo bracht Professor Holms de kinderen op de hoogte van de nieuwste 'elektrische automaten'. [161 op p. 111] Mr. Henrius Novelus presenteerde aan het publiek een 'tour du monde à la lumière hydroxique', een kaleidoscope, een chromophotorama enz. [162 op p. 111]

Het variététheater bood onderdak aan de allernieuwste optische uitvindingen, gaande van panorama's en diorama's tot fotografie en film. Een panorama was een reusachtig schilderij van 360   dat door de toeschouwer werd bewonderd vanop een platform te midden van het schilderij met perspectivistische verhoudingen. Vaak werd de toeschouwer via een donkere gang en een wenteltrap naar het platform geleid, zodat er een geleidelijke overgang was van realiteit naar illusoire werkelijkheid. De illusie werd vaak versterkt door het opvullen van de ruimte tussen het platform en het schilderij met 3D-voorwerpen in het thema van het schilderij, zodat een breukloze overgang werd gemaakt van 3D naar 2D.³⁶⁶ In het variététheater werd dit meestal vertaald naar een reuzengroot bewegend decordoek, zoals het panorama bij het spektakelstuk 'Michel Strogoff'³⁶⁷ in het Nieuwe Cirkus. [163 op p. 111] Een diorama was een tweede soort ultrarealistisch spektakel. Een groot doek werd hierbij aan beide zijden beschilderd, waarop beweging werd gesuggereerd door verschillende vormen van belichting.³⁶⁸ Zeer populair was het 'tour du monde'-panorama of -diorama's waarin alle continenten werden samengebracht. Een voorbeeld van een diorama met een 'tour du monde' zagen we op de foor bij Van Der Meulen. [113 op p. 76]

Ook de film was een optische uitvinding die snel ingang vond in het variététheater. De eerste film werd gezien als een uitbreiding van de foto. Een foto kon omschreven worden als een toevallige, accidentele en anekdotische realiteit. Net dit vluchtige en fragmentarische karakter herkennen we ook in het variététheater.³⁶⁹ De eerste films hadden ook dit vluchtige en fragmentarische karakter, wat we bij de 'cinema of attractions' reeds aanhaalden.³⁷⁰ Fotografie en film wakkerden net zoals vele andere uitvindingen een fascinatie voor reizen, exotisme en vreemde culturen aan. Niet toevallig schreef Jules Vernes in de negentiende eeuw zijn mythische reisromans met thema's als de reis om de wereld, reis naar de bodem van de oceaan, reis naar de maan enz.³⁷¹ Die romans van Jules Verne werden in grootse spektakelstukken opgevoerd in diverse variététheaters zoals het Nieuwe Cirkus. [164 op p. 112] De fascinatie voor vreemde culturen in het variététheater komt verder in dit deel uitvoerig ter sprake.³⁷²

366 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 66.

367 VERNE, Jules, DENNERY, *Michel Strogoff*, in: Nieuwe Cirkus, 3 tot 12 februari.

368 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 67.

369 Zie p. 102.

370 Zie p. 82.

371 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 17.

372 Zie p. 146.

NOUVEAU CIRQUE
 Rue Neuve St-Pierre GAND REF de l'Agence
 Cirque des Variétés — Théâtre des familles
 Boulevard J. J. BASTIEN
 Toujours mieux — Toujours du nouveau.
 Samedi 22 Octobre 1898 et jours suivants
 débuts de :

LES GARGANY'S
 acrobatic excentric act.

THE BROS O'BRIEN
 Les rois des triples barres fixes.

Mr VALLAH-DUK
 Clown musical dans ses créations.

LES PICCOLO'S
 Les nains chanteurs, boxeurs et acrobates de force; 70 cent. d'honneur.

M. RITTER Les **RAPOLDTS**
 With his wonderful trained dogs. Cyclistes comiques et acrobatisques

Les Grags
 La perche inf' enne.

Succès ! Succès ! Succès !

★ **Le trio SERENADA** ★
 dans leur scène "Une nuit dans la Baie de Naples"

Mr CONSCHAS **LES STAPPEN**
 Jongleur de force. Duo franco-belge.

Les Etoiles Electriques
 Dernières inventions lumineuses
 Le bureau de location est ouvert de 10 à 6 heures.

Dimanche à 3 heures. GRANDE MATINÉE
 A PRIX RÉDUITS

LUNDI 24 OCTOBRE à 8 heures très précises
TROISIEME SOIRÉE DE GALA
 Tous les débuts assisteront à cette représentation.
 Après les spectacles Trainers dans toutes les directions.
 Ticket, sup. F. & J. HUTGE, Friens, rue St-Georges, 42. — 12,70

STAD GENT.
NIEUWE CIRQUE
 St. Pietersnieuwstraat en Lammerstraat.

DONDERDAG 30 MEI van 5 tot 6 12 ure namiddag
GROOT SCHITTEREND
KINDERFEEST
 te geven door den alom gekenden Feest-Bestaander
PROFESSOR HOLMS

EERSTE GEDEELTE :
Opzienwekkende Physikalische Origineele Demonstratien

Groote Patriotische Pot-pourri
 GEZANG VAN DE KINDEREN : « BRABANÇONNE » enz., enz., enz.

Men wordt bijzonder opmerkzaam gemaakt op : 1. De electricische Automaten. 2. Murf in duizend angsten. 3. De sonderlinge electriche stroom. 4. Pneumotechniek. 5. Een verhaal uit « Duizend en een nacht » enz.

De Kindervoorstellingen van Prof. HOLMS, werden met het grootste succes gekroond en zijn door de eerste paedagogische autoriteiten als hoogst leerzaam en vermakelijk erkend en door talrijke diploma's bevestigd geworden.

TOT SLOT
Gratis uitreiking van prachtige cadeaux
 AAN DE KINDEREN
 Na het eerste gedeelte 10 minuten poos
 IN WELKE EEN
Groote Bonbonregen
 en ook vele andere verrassingen plaats hebben.

Ingang : Logen 1 fr.; Stallen 0,50 Cts.; Eerste rangen 0,30 Cts.; Tweede rangen 0,15 Cts.

Kaarten zijn op voorhand te verkrijgen op het bureel van den Nieuwen Cirque, Lammerstraat, zonder verhooring van prijs, op Woensdag 29 Mei van 4 tot 6 uren namiddag. — Ouders en begeleiders betalen dezelfde ingang.

EDEN THEATRE DE GAND
 Mardi 30 Mars et jours suivants
SOIRÉES EXTRAORDINAIRES
 dédiées aux Familles
22 FEUX GRANS SUCCÈS DU FEUX !!
 1re PARTIE

LE TOUR DU MONDE
 Toutes les principales villes de l'Europe. Monuments éclairés à la lumière oxy-hydrrique et mouvementés.
 PRÉSENTÉ PAR
M. Henrius NOVELUS
 de Paris.

VOYAGES, EXCURSIONS A TRAVERS LE MONDE
 Naufrages. — Incendies. — Eruptions de Volcans. — Glémies de fer en marche. — Fêtes et Illuminations vénitienes. — Bombardemens. — Neiges et Effets de jour et de Nuit.

2me PARTIE :
LES ÉTÉRÉS
LE SUPPLICE DE LA CANGUE
 Expérience des plus extraordinaires et entièrement nouvelle, avec changements de costumes Japonais, Chinois et Français, présentée par le professeur NOVELUS et exécutée par le Japonais HANG-HE.
 Toutes les personnes qui lient le journal Le Figaro ont dû y voir, il y a huit ans, l'histoire de Chinois et Japonais résidant à Paris et, entre autres, celle du Japonais HANG-HE. Celui-ci avait été, à la Cour de son pays, leur les yeux sur sa Souverain. Il fut condamné pour ce crime au Supplice de la Cangue; il fut lâché après avoir subi cette torture; puis il écrivit son histoire, s'empara de ses habits et prit la fuite. Sur la route, il rencontra un capitaine de navire marchand, qui l'emmena en France.

3me PARTIE :
L'EMPIRE DES INSECTES
LE MONDE DES INSECTES
 reproduction d'animaux vivants.

LES INVISIBLES ET LES INFINIMENT PETITS
 dont M. NOVELUS est l'inventeur, le SEUL et UNIQUE dans son genre et qui possède la plus grande collection de tableaux qui voyage en Europe.

LES CHEFS-D'OEUVRE
 DE LA STATUAIRE
REPRODUCTION DE MARBRES
 de nos plus grands musés.
 Le Kaléidoscope géant et Tableaux comiques
 PAR LE
CHROMO-PHOTORAMA
DE M. H. NOVELUS.

Le piano sera tenu par M. ...

NOTA. — MM. les Instituteurs, Professeurs et Directeurs d'Écoles, Pensions, Institutions, sont invités à faire assister leurs élèves à ces intéressantes et instructives soirées.

Entrée : 50 CENTIMES.

Le professeur NOVELUS se tient à la disposition des personnes qui désireraient donner des représentations privées.

Gand, imp. imp. de VERHULST-DAESE, Petite rue de la Station, 3.

éclairés à la lumière oxy-hydrrique et mouvementés.
 ÉS PAR

LES CHEFS-D'OEUVRE
 DE LA STATUAIRE
REPRODUCTION DE MARBRES
 de nos plus grands musés.
Le Kaléidoscope géant et Tableaux comiques
 PAR LE
CHROMO-PHOTORAMA
DE M. H. NOVELUS.

NIEUWE CIRKUS-GENT

Duurt open Onwedderdags slechts 10 dagen Sept. 1 tot 11 Oct. met Zaterdag 12 en Zondag 13 Februari

Met Miss Baderman, - Stevens, - J. Coppeters, - Mr Eng. Durajin, - J. Wichele, - F. Van der Nuppen, - P. Van Overbergh, - F. De Mey, - H. Van Daele, - A. De Pauw, - L. Putwij, - Van Dierden, - A. Puters en Mocris in

MICHEL STROGOFF

Groot sensationeel in 5 bedrijven. 10 bedrijven naar het stuk van Demory en J. Verne. Met 40 ACTEURS. — 2000 STUKKEN. — 16 Nieuwe Decors — 400 Nieuwe Kostuums. — Elektrische Licht-palingen.

3 GROOTE BALLETTEN
 1ste woensd. classerée Mej. DINAH MASURE
 2de woensd. classerée Mej. SIMON

KOLOSSAALE TOONEELSCHIKKING
150 Personen op 't Tooneel - 6 Paarden.

1ste BALLETT — De Conar te Wenen in 't jaar 1812
 2de BALLETT — DE FAKKELTOCHT '89 HONGARISCH BALLETT
 3de BALLETT — Het kamp van de Troje
 4de BALLETT — De koning van de Troje
 5de BALLETT — De koning van de Troje

HET TARTAARSCH FEEST
 1ste BALLETT — Het kamp van de Troje
 2de BALLETT — Het kamp van de Troje
 3de BALLETT — Het kamp van de Troje
 4de BALLETT — Het kamp van de Troje
 5de BALLETT — Het kamp van de Troje

GROOT TARTAARSCH BALLETT
 1ste BALLETT — Het kamp van de Troje
 2de BALLETT — Het kamp van de Troje
 3de BALLETT — Het kamp van de Troje
 4de BALLETT — Het kamp van de Troje
 5de BALLETT — Het kamp van de Troje

GROOT BEWEGEND PANORAMA
 1ste BALLETT — Het kamp van de Troje
 2de BALLETT — Het kamp van de Troje
 3de BALLETT — Het kamp van de Troje
 4de BALLETT — Het kamp van de Troje
 5de BALLETT — Het kamp van de Troje

Valledig Orkest-Ensemble op 't tooneel Orkestmeester THEO LE BRUN
 Zondag 4, Donderdag 8 en Zondag 11 Februari
DAOVERTOONINGEN om 2 ure deure om 11 12 ure
 Prijzen der Plaatjes en Spect. en voor plaatsen
 Abonnementen en Vrijkaarten streng afgekeurd

GROOT BEWEGEND PANORAMA
 11 tooneel op de wanden van de Angers
 Vrijdags 10 ure
 Het paleis van den Groovertiering

Nieuwe Cirkus

1906
jan.

Geïllustreerd officieel

PROGRAMMA

DER

REIS OM DE WERELD
in 80 dagen

NAAR HET FRANSCH VAN

JULES VERNE & DENNERY

Uitleg van het stuk

Prijs fr. 0,20

*Alle Zondagen
en Donderdagen dagvertooning*

Gent, drukk. H. MAES-BAJEART.

Verboden nadruk

5.2. BLOEI VAN HET KAPITALISME

In de achttiende eeuw zorgde een uitvinding als de stoommachine ervoor dat ambachtelijke werkplaatsen omgevormd werden tot grote fabrieken. Hierdoor daalde de prijs van diverse producten zodat meer mensen die konden veroorloven. De Industriële Revolutie was aangebroken, een kapitalistisch tijdperk trad aan.

Gent was reeds vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een belangrijke speler in de textielindustrie. De film, 'La sortie de la fabrique de La Lys', die met de biomatoscoop van het Nieuwe Cirkus werd vertoond,³⁷³ bracht de arbeiders van deze Gentse textiel fabriek La Lys in beeld. De Gentse vlasspinnerij, genoemd naar de rivier La Lys of de Leie die door Gent stroomt, werd in 1838 opgericht in de gebouwen van een voormalige katoendrukkerij.³⁷⁴ De fabriek kende een snelle ontwikkeling.³⁷⁵ Depressiefasen in de conjunctuur, zoals die van 1873 tot 1895 brachten heel wat rationalisering, technische en wetenschappelijke vernieuwingen met zich mee, wat een nieuwe boost aan uitvindingen verklaart aan het einde van de negentiende eeuw. In deze periode was er dan ook sprake van een tweede Industriële Revolutie. Van 1895 tot aan de Eerste Wereldoorlog kende de Belgische economie opnieuw een voorspoedige periode, mede dankzij de kolonialistische politiek van de Belgen.³⁷⁶ De economie ging gepaard met een commerciële uitbating, waar innovatie van groot belang was. Nood aan dergelijke innovatieve en commerciële exploitatie was eveneens in het variététheater van toepassing.

5.2.1. FINANCIËEL KADER

Dankzij vele sponsors, een systeem met aandeelhouders, abonnementshouders en veel spitsvondige publiciteit, kon het variététheater zonder extra financiële steun van het stadsbestuur een spectaculair programma op de scène brengen. De aanwezigheid van sponsors vindt men overvloedig op de programmablaadjes terug. [165 op p. 114] Vaak zijn deze sponsors kleding- of speelgoedzaken, maar ook restaurants of cafés uit de buurt waar men na de voorstelling een hapje kon eten of drinken. [166 op p. 114] Abonnementshouders werden elk seizoen aangeschreven en konden rekenen op bepaalde privileges zoals een 'Grand Bal de Gala, Offert à Messieurs et Dames Les Abonnés'. [168 op p.114] Publiciteit was er in luxueuze vormen als Nieuwjaarskaarten [170 – 171 op p. 115] of kartonnen portefeuilles [172 op p. 115]. Er werden tal van reducties [173 op p. 116] verspreid om het volk naar het theater te lokken. Ook de pers werd nauw betrokken en werd steevast uitgenodigd voor het nieuwste spektakel. [175 – 176 op p. 116] Een bijkomende bron van inkomsten werd gehaald uit drankconsumptie en een maaltijd. De plannen van de Valentino wijzen op een aparte ruimte voor bier en wijn en er bevond zich

³⁷³ Zie p. 81.

³⁷⁴ "Uit de kranten van 1838" in: *Ghendtsche Tydinghen*, jrg. 11, nr. 2, 1973, p. 216: nieuwe vlasmaatschappij 'Der Leie' in de oude katoenfabriek der heren de Buck-Van Der Waere en Constant De Vos aan de oude Brugse Poort.

³⁷⁵ DESEYN, Guido, *o.c.* (1984), p. 399 : Sterke ontwikkeling: in 1841 10000 spinnen, in 1872 al 50000.

³⁷⁶ BALHAZAR, Herman, "Groei tot industriële grootstad", in: DECAVELE, Johan (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad: geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1989, pp. 161–164.

een keuken, café en restaurant naast de zaal. [034-035 op p. 30] In het Nieuwe Cirkus kon men terecht voor een drankje en een buffet, na de voorstelling weliswaar. [177 op p. 116] De eerste variétéprogramma's van het Nieuwe Cirkus uit 1896 vermelden reeds een 'buffet froid'. [178 op p. 116] Een programma uit 1897 laat ons weten dat men in de foyer bij de loges terecht kon voor een 'Buffet des Familles' en in de gang voor een buffet met degustatie. [179 op p. 116] Naar aanleiding van het optreden van de 'Troupe des Dames Viennoises' werden Duitse bieren, likeuren en wijnen geschonken. [050 op p. 43] We wezen reeds in het eerste deel op de populariteit van de Duitse bieren in diverse variététheaters.³⁷⁷

165

<p>CAVE DE MUSICH Tenue par HENRI KLAUS DE LA SALLE 8, Lambracht DE LA SALLE 8, Lambracht DE LA SALLE 8, Lambracht</p>	<p>VINS & LIQEURS CHAMPAGNE ET VINS BUFFET FROID TELEPHONE 500</p>	<p>Reparations de tous systèmes de machines à coudre.</p> <p>J. J. VANSILFHOUT de GAND</p>	<p>ACHAT ET ECHANGE de machines à coudre.</p>	<p>RUE DE LA VEAU, 1 AU TIMBRE POSTE PLACE LAURENT, 17</p>
<p>ORSET ELEGANT Lundi 30 Novembre Grande Soirée de gala extraordinaire 7 déjeûs</p>	<p>Programme de la Soirée 1er PARTIS:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Polka 2. Polka 3. Zouk 4. Tredé et Lily 5. M. Rachel Roger 6. Fratini Quill 7. H. Klay 8. Costello 9. Ch. Eke 	<p>FABRICATION REPARATIONS LOCATION LECONS</p> <p>St. Nicolas - Jouets - Noël NOVEMBRE-DECEMBRE Grand choix - Prix très bas Demandez catalogue illustré.</p>	<p>2e PARTIS:</p> <ol style="list-style-type: none"> 10. Les Héroïdes 11. M. Apollon 12. Les Frères Agnès 13. Héroïdes 14. Les Héroïdes 15. Héroïdes 16. Chant Patriotique 	<p>CHATEAUX DE MOUS & DE MARIAGE Bouteilles évadées Attraction spéciale d'illuminations pour podium, café, et banquettes à des prix défiant toute concurrence</p>
<p>À PROVIDENCE Rue des Champs, 49</p>	<p>ENGLISH TAILOR, rue des Champs, 2, GAND</p>	<p>OSCAR DE MULDER Rue de Fagnou, 1 & 3, GAND</p>	<p>OSCAR VAN DEN POEL Rue de Fagnou, 1 & 3, GAND</p>	<p>LIQUIDATION Par suite d'agrandissement la MAISON E. AKRTS-STENHA RUE DE FLANDRE, 6 est en vente avec grande perte sur ses livres et glaces avec un rabais de 20 à 30 % dans la maison sera transférée même lieu n° 26, en</p>

166

Le seul vin... Monopole pour les Flandres... Les hats Scott & Co. V. Vic

CINTRA WINE
VINS d'Espagne et de Portugal
SALLE DE DEGUSTATION
Avenue d. l. Place d'Armes, 11
GAND

AU CIRQUE
au Foyer près des Loges
BUFFET DE FAMILLE
Dans le Couloir
Buffet de dégustation

LES SUCCES
100.000 CHEMISES pour la coupe, la solidité et l'élegance de ses chemises, cols, manchettes, cravates, etc. et de plus sont vendus 20% meilleur marché qu'ailleurs.

DEUX
11 Marche
12 Le trié
13 Susann
14 Joannit
15 Les Tr
16 Les Tr
17 Le Bi
18 Chant
19 Merc
20 MATI
21 GRAND

167

NOUVEAU CIRQUE
DIRECTION
J. J. HRETWINKEL
GAND.
Telephone N° 208.

97.

J'ai l'honneur de vous prévenir que l'ouverture de la Quatrième campagne théâtrale aura lieu le **SAMEDI 1 OCTOBRE** prochain.

La vogue dont jouit mon établissement prouve que les Familles de la Ville de Gand aiment, de plus en plus, à fréquenter le CIRQUE des VARIETES.

Comme par le passé tous mes efforts ont tendu à composer un programme digne de la confiance dont jouit mon établissement. Dans le choix des artistes j'ai tout spécialement tenu compte des différents désirs exprimés par le public lequel qui honore de sa présence mes représentations.

Fidèle à ma devise « **Toujours mieux, toujours du nouveau** » je me suis ouvert à engager des artistes de grande valeur dont les exercices aussi variés que nouveaux, constitueront de belles attractions.

Persuadé, M. J. J. HRETWINKEL, que vous continuerez à fréquenter le Cirque des Variétés, je vous prie d'agréer l'assurance de ma haute considération.

J. J. HRETWINKEL.

Ouverture : Samedi 1er Octobre
à 8 heures précises.

	Prix des places:	En location	Au bureau	Matinées
Loges	Fr. 2,00	1,75	1,25	
Stalles	1,25	1,50	1,00	
Premières		1,25	1,00	0,50
		0,50	0,25	0,25

ABONNEMENTS VALABLES TOUS LES JOURS.
(y compris les jours de Dimanches, Galas et Benefices).

PAR MOIS	Loges	Fr. 20,00
	Stalles	15,00
	Premières	10,00

Les abonnements sont personnels.

CARNETS DE FAMILLE.

De 10 Cartes	Loges	Fr. 12,50
	Stalles	10,00
	Premières	7,50

Ces cartes ne sont pas personnelles. Elles ne sont pas valables les dimanches et les jours de gala.

Tous les dimanches et jeudis **MATINÉES à 3 heures.**
Le bureau est ouvert pour les abonnements, renseignements etc. tous les jours de 10 h. du matin à 2 h. de l'après midi (sauf le jour de la Neuve St-Pierre).

Gand, le 27. P. & R. D'EXCELSIOR, 2964-1023

CARNAVAL 1899
DANS LES SALLES RÉUNIES DU
Nouveau Cirque
TRANSFORMÉ EN
PALAIS DE FÊTES FÉRIQUES

6 GRANDS BALS
PARÉS, MASQUÉS & TRAVESTIS.

Samedi 11 Février à 9 h. OUVERTURE DES BALS
GRAND BAL DE GALA
offert à messieurs et dames les abonnés
Fontaines lumineuses, Grottes fantastiques, illumination générale des salles. — L'Orchestre composé de 60 musiciens, jouera les dernières nouveautés de la danse.

DISPOSITION SPÉCIALE POUR CE BAL : Les dames travesties ou non devront être masquées pour prendre part aux danses.
Pour les cavaliers non déguisés le vêtement noir est de rigueur.
PRIX D'ENTRÉE : Cavalier 5 fr. — Dame 3 fr.

DIMANCHE 12 FÉVRIER A 8 HEURES
BAL DES SURPRISES
PRIX D'ENTRÉE : Cavalier 2 fr. — Dame 1 fr.

LUNDI 13 FÉVRIER A 8 HEURES
Grand Bal des Attractions
PRIX D'ENTRÉE : Cavalier 3 fr. — Dame 2 fr.

MARDI 14 FÉVRIER A 9 HEURES
Bal du Mardi Gras

168

377 Zie p. 29.

169

EDEN-THEATRE
 Rue Courte du Jour, Gand.

JEUDI 30 DECEMBRE 1886,
 Abonnements et entrées de faveurs généralement suspendus

Représentation Extraordinaire
 DONNÉE AU
BÉNÉFICE ET POUR LES ADIEUX
 DE
Mme HELEEN PASCAL

170

171

Gand, 1 Janvier 1897.

Les plus sincères
 souhaits
 à l'occasion
 de la nouvelle année
 de votre dévoué
J. J. Heetswinkel
 DIRECTEUR DU
 Cirque des Variétés.

Grand. imp. F. et R. Dierckx-Dierckx.

172

NOUVEAU CIRQUE
Rue neuve St. Pierre et rue de l'Agneau.
THÉÂTRE DE VARIÉTÉ
Direction : J. J. HEETWINGKEL.

CARTE DE FAVEUR

Chaque personne porteur de la présente a droit :
Sur la place de 1.00 fr. à 0,75 fr.
))) 1.50) à 1.00)

N. B. — Cette carte est valable tous les jours les Dimanches et jours de fêtes exceptés.

Gand, imp. F. et R. BUYCK frères, rue St. Georges, 45.

Carte d'Invitation pour
M. Garette van Gent

RÉPÉTITION GÉNÉRALE de la Revue
"Gent Jubilé .."

Vendredi 5 Mai 1905 à 7 1/2 heures du soir au Nouveau Cirque (entrée par la rue de l'Agneau).

P.S. Cette carte est rigoureusement personnelle

La Direction.
J. Anthuniz

Nieuwe Cirkus
Tombola

Alle avonden om 10 uur

Lijst der bezoekers welke aan den Tombola in deze laatste dagen een prijs hebben gewonnen.

Obligato : Joseph Callens, Statiestraat, 38, Gent
> De Boever Cyriel, Blomstraat, 12, Ledenberg.

Mansuurwerk : De Roo Albin, Holmstraat, 36, Gent
> Edmond Ot, Kreckelberg 36, Gent.
> Meerschaert Louis, Meerstraat, 280, Gent.
> De Ridder Joseph, Notelaarstraat, 20, Gent.
> Machelyn Theod. Groenstraat, Gent.

Vrouwuurwerk : De Vogelaere Elvire, Ossenstr. 93, Gent.

Koffieservies : Aimé Tolbeek, Vreezehelmik, 9, Gent.

Tafelgarnituur : Marie Vanmarcke, Scheldekaat, 23, Gentbrugge.
> Destercke Desiré, Gontrodestr. 265, Gent.
> Baptiste Bauwens, Zaaimanstr. 66, Gent.

Omdraaien en verder lezen als 't u belieft!

Gent, drukk. Edouard Meyer, Nieuwbrugkaat, 5. — Tel. 1618.

Quai des Moines, 50, Gand
Téléphone 1241

Demander le prix-courant général

CAFÉ DU NOUVEAU CIRQUE
Tous les soirs Concert artistique de famille par la troupe de dames viennoises

ATTILA
sous la direction de M. HANS RAUSSCHER

BIÈRES ALLEMANDES
Buffet froid et chaud après le spectacle

ÉLECTRO SÉLECT PALACE CARROUSEL SALON
AU DESSUS DES ESCALIERS

THÉÂTRE DES VARIÉTÉS
NOUVEAU CIRQUE
GAND

Le Directeur du Théâtre des Variétés prie Monsieur Van Boerde, Président de la Société des Artistes, de lui faire l'honneur d'assister à la Réunion intime qui se tiendra au Nouveau Cirque, vendredi prochain, 23 septembre, à 8 heures précises du soir.

Gand, le 20 septembre 1904.

La Régisseur-Général,
E. VANDER MEULEN.

Le Directeur Artistique,
W. BOESNACH.

GAND, Typ. F. MEYER-VAN LOG

BUFFET FROID AU CIRQUE.

Chef d'orchestre : M. R. CRAS.

La Direction se réserve le droit de modifier le programme.

Toutes les SEMAINES DES NOUVEAUX DÉBUTS

choix

Cintra Wine Co

VINS
d'Espagne et de Portugal

SALLE DE DÉGUSTATION

Avenue de la Place d'Armes, 11
GAND

Succursale à Ostende — Dépôt à Bruges

AU CIRQUE
au Foyer près des Loges

BUFFET DES FAMILLES

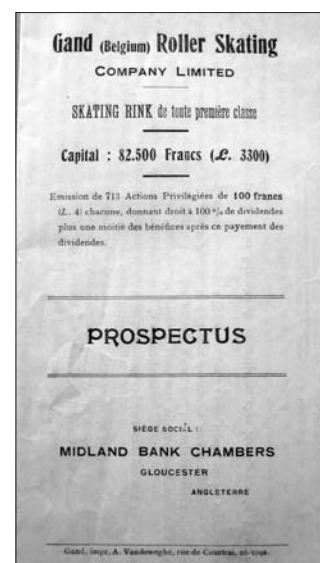
Dans le Couloir

Buffet et dégustation

ALPH. ALBRE

5.2.2. BESTUUR

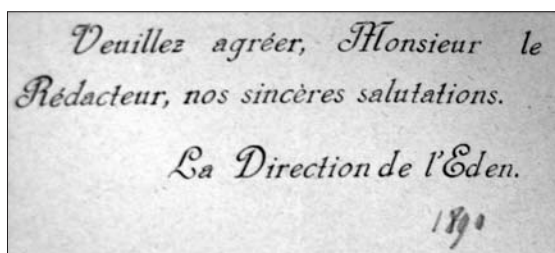
Het bestuur van de variététheaters bestond meestal uit een vereniging die de aandeelhouders vertegenwoordigden. Dit leiden we af uit de brieven en strooibriefjes die vaak ondertekend werden met 'het bestuur' of 'le syndicat'. [029 op p. 25] Van de Skating Rink werd een document gevonden dat wijst op de aanwezigheid van aandeelhouders [180] en we vermeldden reeds dat het Nieuwe Cirkus in handen was van de Cercle Équestre tot 1900,³⁷⁸ een kapitaalkrachtige Gentse ruiterskring. De Valentino kende waarschijnlijk geen dergelijk bestuur van aandeelhouders. Brieven en bouwaanvragen werden er stevast ondertekend door één persoon, namelijk Jeanette Schavlieghe, de eigenares van de Valentino.³⁷⁹ [039 op p. 31]

180

Het bestuur hield zich niet noodzakelijk bezig met de programmering van de acts. Net zoals circussen het gebouw in de foorperiode konden pachten, werd ook vaak een directeur voor de variétéprogrammatie aangesteld door het bestuur om het gebouw gedurende één of enkele seizoenen te pachten. Het was dan ook telkens de naam van de directeur die vermeld werd op het programma, de affiches en de strooibriefjes van het variétéprogramma. [181] Ook hierop was de Valentino wellicht weer een uitzondering, net als de Hippodroom in de periode onder de leiding van Sam Lockhart, die er toen zowel 'propriétaire' als 'directeur' was. [182] Op de programma's van de Valentino trof men nooit de naam van een directeur aan. De studie van de verschillende directeurs in de Gentse variététheaters leverde enkele bijzondere verbanden op tussen het circus-, foorleven en het variététheater, maar ook verbanden tussen variététheaters onderling.

181

182

378 VERAVERBEKE, Els (ed.), *Gentse Feestpaleizen*, Gent, Huis Van Alijn, onuitgegeven bundel, s.d.

379 Zie p. 28.

Convents laat ons weten dat Heetwinkel een aangesteld directeur was. Vanaf 1897 pachtte hij in Gent voor 49000 fr. per jaar het Théâtre des Variétés van het Nieuwe Cirkus aan de Cercle Équestre. In 1895 verliet hij Antwerpen voor een opdracht van August Bovyn in Gent, zoals we eerder lieten vallen.³⁸⁰ Deze opdracht bestond erin een variétéprogramma samen te stellen in het tijdelijke circusgebouw op het Sint-Pietersplein, dat circusbouwer August Bovyn opgesteld had naar aanleiding van de Halfvastenfoor van 1895. Bovyn kreeg zijn tijdelijke circus op het Sint-Pietersplein niet ingevuld met circustroepen, omwille van de sterke concurrentie van de Hippodroom en het pas uit de grond gerezen Nieuwe Cirkus. In allerijl besloot hij daarom zelf een programma samen te stellen en schakelde hiervoor de hulp van Heetwinkel in.³⁸¹ [101 op p. 69] Het 'Cirque Variété'-programma werd blijkbaar gesmaakt in Gent, want Heetwinkel werd in 1897 aangesteld als directeur door de Cercle Équestre om de variétéprogrammatie van het Nieuwe Cirkus te verzorgen. In 1900 dook hij als variétédirecteur van de Gentse Lion d'Or op.³⁸²

Ook over Bovyn valt nog het een en ander te vertellen. De Poorter laat ons weten dat Bovyn niet enkel constructies op de foor bouwde, zowel in Brussel, Antwerpen, Namen, Rotterdam als Orléans, maar ook de bouwer was van het stenen 'Cirque des Variétés' in Charleroi³⁸³ en in 1893 directeur werd van de Gentse Hippodroom.³⁸⁴ Wij merkten Bovyn eveneens op als allereerste directeur in het Eden-Théâtre. [183] Waarschijnlijk gaf August Bovyn op gegeven moment de fakkel door aan een familielid, want ook 'Fr. Bovyn' verscheen enkele keren als directeur van het Eden-Théâtre.³⁸⁵ [184] Dat een opvolging als directeur vaak binnen de familie bleef, bewijst ook een naam als 'M.Delaux, Fils'. [185]

380 Zie p. 68.

381 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 235.

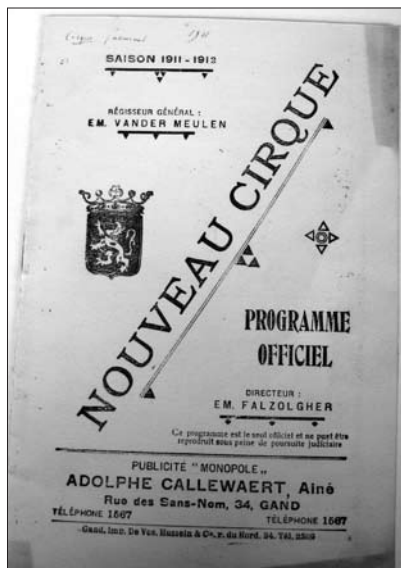
382 CONVENTS, Guido (2000), o.c., p. 235.

383 DE POORTER, André (1992), o.c., p. 59.

384 DE POORTER, André (1992), o.c., p. 72.

385 In: V.B. IE15, 292, 296 en 351.

186

186–detail

'Em. Vander Meulen' was van 1903 tot 1912 actief als 'régisseur générale' in het Nieuwe Cirkus, wat we kunnen opmaken uit diverse programmaboekjes. [186] Waarschijnlijk is deze persoon dezelfde als Emile Van Der Meulen die met zijn 'Grand Diorama Mouvant' op de foor in Gent stond.³⁸⁶ 'Vander Meulen' werd bij het strooibriefje van de foorkramer echter wel als 'Van Der Meulen' ondertekend, maar het is de vraag of die afwijkende schrijfwijze op een andere persoon wijst. [113 op p. 76]

F. D'Aoust was net als Bovyn en Heetwinkel in verschillende Gentse variétézalen actief. De Poorter laat ons weten dat F. D'Aoust directeur was van de Hippodroom, wat we door het archiefmateriaal bevestigd zagen. In 1883 dook hij namelijk op als directeur op een strooibriefje bij de aankondiging van het feest van de Cercle Équestre in de Hippodroom. [188 op p. 120] In 1894 vonden we zijn naam terug in een artikel in de 'Gazette van Gend'³⁸⁷ waar hij vermeld wordt als oprichter van het Nieuwe Cirkus.

“De heer D'Aoust, die er grootelijks de ziel van is, zal naast de heeren De Weerd en Guillemijn fier mogen zijn over den Nieuwen Cirk, den schoonsten wellicht, den best ingerichten zeker van heel Europa.”

Een ander verband tussen verschillende variétézalen zien we bij de directeur Henri Verstraete, die in de archiefdocumenten van 1901 [187 op p. 120] tot 1904 [190 op p. 120] opdook als directeur van het Nieuwe Cirkus in Gent. Convents vermeldt op zijn beurt Henri Verstraete als directeur van de Nouveau Cirque in Charleroi.³⁸⁸ We legden ook reeds het verband tussen het Nieuwe Cirkus en de Valentino aan de hand van een brief van Jeanette Schavlieghe.³⁸⁹ Misschien kunnen we de naamsverandering van Valentino naar Scala in 1911 als een aanwijzing beschouwen van een samenwerkingsverband met andere Scala's in België vanaf dat moment³⁹⁰.

Directeurs waren hoogstwaarschijnlijk charismatische figuren die het publiek geregeld toespraken. Dit leiden we af uit de rede van Heetwinkel op zijn 'Soirée d'Adieu', waar hij afsluit met zijn leuze 'Ghent for ever'. [193–194 op p. 121 en 122] Ook directeur Delaux van het Eden-Théâtre had zo zijn slogan: 'Honnêteté, Moralité'. [189 op p. 120] Naast de directeur verscheen ook de orkestleider en de regisseur geregeld op het programmablaadje. [191–192 op p. 120]

³⁸⁶ Zie p. 75.

³⁸⁷ In: *Gazette van Gend*, 3 december 1894.

³⁸⁸ CONVENTS, Guido, (2000), *o.c.*, p. 231.

³⁸⁹ Zie p. 28.

³⁹⁰ Eigen hypothese.

HIPPODROME GANTOIS
RUE S' AMAND (S' PIERRE).

LE 24 NOVEMBRE 1883, A 8 HEURES DU SOIR
Avec l'autorisation des Autorités

GRANDE FÊTE ÉQUESTRE

DONNÉE PAR DES AMATEURS SOUS LA DIRECTION DE M. D'AOÛST
avec le concours de la Musique du 4° Régiment de Ligne
du Club Gymnastique « à CHACUN SON DROIT » &.

AU PROFIT
DES PAUVRES DE LA VILLE DE GAND.

Stalle (gauche) N°17
PRIX: 5 FRANCS.

48 1115

JOURS DE FÊTE DIMANCHES & JEUDIS
GRANDE MATINÉE à 3 heures

THÉÂTRE DES VARIÉTÉS GAND

TOUS LES SOIRS BRILLANTE REPRÉSENTATION à 8 h.

DIRECTION H. VERSTRAETE

GAND CHRONOM. ART. F. & R. BUYCK F^m

S Direction :
H. VERSTRAETE.

190-detail

VILLE DE GAND.
Saison Théâtrale 1903-1904

Théâtre des Variétés
PROGRAMME OFFICIEL
N. VERSTRAETE
Nouveau Cirque

AU COIN DE RUE
Maison Zeppenfeld & Debeck
GAND, 27-29-31, Rue des Champs (Coin de la rue des Vanniers)
La plus importante Maison des plus Flandres

Choix considérable en costumes noirs pour cérémonies et deuil
RAYON SPÉCIAL DE VÊTEMENTS INOUDABLES
Vêtements confectionnés pour hommes
JEUNES GENS & ENFANTS
VÊTEMENTS SUR MESURE EN 8 HEURES
TÉLÉPHONE 500

Bureau à 7 H. 1/2

EDEN-THÉÂTRE

Rideau à 8 H. 1/4

TRANSFORMÉ EN THÉÂTRE DES FAMILLES
Direction de **M. DELAUX, Fils**
La réputation de la troupe la dispense de toute réclame.

MESDAMES ET MESSIEURS,

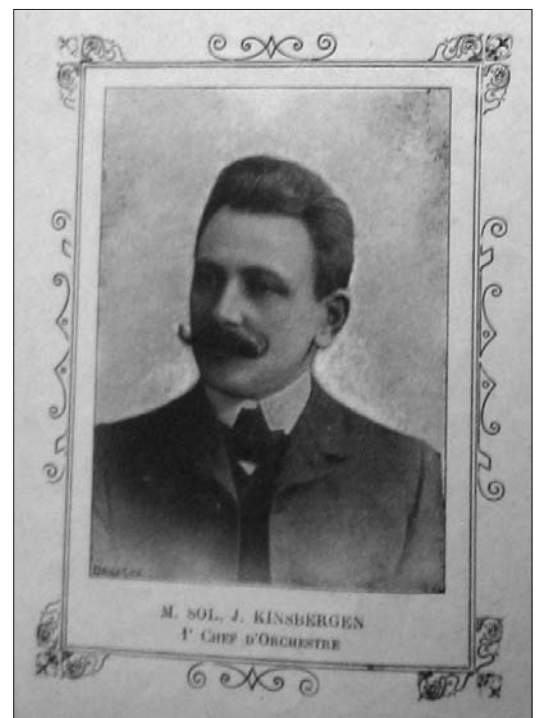
J'ai l'honneur de vous informer que je viens passer quelques temps parmi vous. Je n'ai reculé devant aucun sacrifice pour mériter votre gracieux accueil. Comme noblesse, succès oblige. J'aurai l'avantage de soumettre à votre appréciation un répertoire, choisie avec soin. Nos spectacles seront toujours composés des drames des meilleurs auteurs et des comédies du grand répertoire. De ces pièces l'on ne conservera qu'un excellent souvenir se réunissant en deux mots : **HONNÉTÉTÉ, MORALITÉ**; telle est la devise que nous adoptons pour le choix de nos représentations. En attendant votre bonne visite, je vous prie de me croire, Mesdames et Messieurs, votre serviteur très respectueux.

DELAUX, FILS, Directeur.

190

191

192

CIRQUE
DES
VARIÉTÉS

1897

N
C

SOIRÉE
M. D'ADIEU au bénéfice de
J. H. BETWINKEL
Directeur.

IMP. P. R. BUCKLEY

This is a vintage poster for the 'CIRQUE DES VARIÉTÉS'. The central focus is a profile portrait of a man with a mustache, wearing a dark suit and a white shirt with a bow tie. The portrait is enclosed in an ornate, oval-shaped frame. Above the portrait, the text 'CIRQUE DES VARIÉTÉS' is written in a large, stylized, teal-colored font. To the left of the portrait, the word 'N' is written in a large, decorative font, and to the right, the word 'C' is written in a similar style. Below the portrait, the text 'SOIRÉE' is written in a decorative font, followed by 'M. D'ADIEU au bénéfice de' and 'J. H. BETWINKEL' in a large, stylized font. Below that, the word 'Directeur.' is written in a simple font. In the bottom left corner, there is a small, faint stamp that reads 'IMP. P. R. BUCKLEY'. The entire poster is framed by a decorative border with intricate scrollwork and floral patterns.

Le Directeur des Variétés
J. J. Heetwinkel, remercie sincèrement
l'honorable public Gantois d'avoir bien voulu
coopérer à la réussite de son entreprise et espère
pouvoir compter sur le même bon accueil à
l'ouverture de la saison prochaine.

Locataire pour un terme de 9 ans, je
m'efforcerais de donner à la ville de Gand la
primeur de tout ce qui concerne l'entreprise
de Variétés et de Cirques

Ma devise sera GHENT FOR EVER.

Recevez, Mesdames et Messieurs, avec
mes meilleurs remerciements, l'assurance de mon
plus profond respect.

J. J. Heetwinkel,

DIRECTEUR DE NOUVEAU CIRQUE.

5.2.3. PROGRAMMATIE VAN DE ACTS

Directeurs hadden de keuze om zelf een programma samen te stellen of om hiervoor een beroep te doen op een impresario. De impresario was de tussenpersoon tussen de variétéartiest en de directeur van een variététheater. Heetwinkel deed geen beroep op een impresario maar ging zelf naar de voornaamste variététheaters in Londen, Berlijn, Hannover en andere steden om er persoonlijk de artiesten aan het werk te zien en hen vervolgens een contract aan te bieden³⁹¹. Convents laat ons weten dat impresario O'Donnell variéténummers leverde aan Henri Verstraete voor het Nouveau Cirque in Charleroi. Archiefdocumenten wijzen aan dat Verstraete eveneens voor de Gentse programmatie op hem een beroep deed. [195] Impresario O'Donnell werkte sinds 1881 internationaal. Rond de eeuwwisseling bemiddelde hij eveneens variéténummers voor de Antwerpse Hippodroom en zalen in Brussel en Luik. Hij beschikte eveneens over tal van variétéfilmnummers.³⁹²

195

Samenwerkingsverbanden tussen verschillende theaters waren interessant omdat men zo aan een troep meerdere optredens kon aanbieden gedurende een bepaalde periode. Dat gaf de artiesten meer werkzekerheid, wat meteen het netwerk van relaties verklaart tussen verschillende variététheaters onderling, maar eveneens tussen verschillende amusementsvormen, zoals het circus en de foor die hierboven werden aangehaald, waar variétéartiesten eveneens konden optreden.

Onder de artiesten zelf heerste er een hiërarchie, die zich niet enkel uitte in de grootte van de vermelding van de naam op de strooibriefjes of in de volgorde van verschijning, maar ook in de uitbetaling. De bekendste artiesten konden op driehonderd frank rekenen, terwijl andere bekende variétézangers tot honderdvijftig frank verdienden voor een show van tien minuten. Artiesten van het betere niveau verdienden tussen de zestig en de tachtig frank, terwijl een artiest voor een middelmatig nummer tussen de twintig en dertig frank kreeg. Dierennummers, acrobaten en illusionisten kostten doorgaans meer. Verder hield een variétédirecteur voor de gage rekening met de complexiteit van het nummer en het materiaal van de artiest.³⁹³

391 In: *La Flandre Libérale*, 30 september en 3 oktober 1899.

392 CONVENTS, Guido (2000), *o.c.*, p. 231.

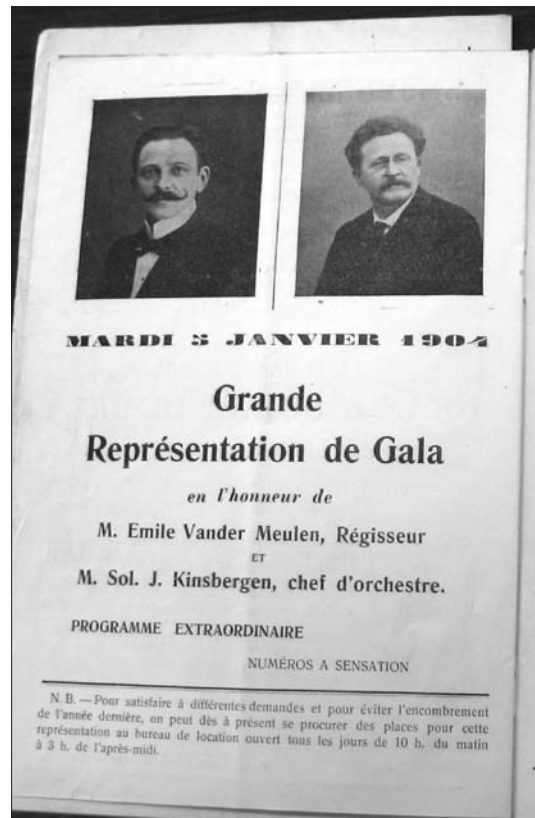
393 CONVENTS, Guido (2000), *o.c.*, p. 260.

Wanneer een artiest, directeur, regisseur of orkestmeester verdienstelijk werk had verricht werd wel eens een benefietvoorstelling ingericht. De opbrengst van die avond ging dan voor het grootste deel naar de gevierde persoon. Zo vond een voorstelling in het Nieuwe Cirkus plaats 'Au Bénéfice du Clown Robert Pinta'. [077 op p. 54] Vele van de benefieten in het Nieuwe Cirkus werden gehouden 'Au Bénéfice de M. Heetwinkel'. [193 op p. 121] In de Nieuwe Schouwburg vonden eveneens het systeem van benefietvoorstellingen terug waarbij de belangrijkste acteurs, toneelmeesters en regisseurs een vertoning in het teken van hun talent mochten stellen. De winsten van de voorstelling werden gezien als een extra bron van inkomsten voor de gevierde persoon. Het publiek overstelpte zijn favorieten op het einde van de voorstelling met geschenken, kransen, bloemen, meubelen en zelfs huisraad.³⁹⁴ In 1899 werden de benefieten verboden bij artikel 38 van het nieuwe lastenboek omdat ze neerkwamen op een uitbuiting van de acteurs door de bestuurders. Een belangrijk deel van de winst kwam namelijk steeds in de kas van de directeur terecht.³⁹⁵ Toch zien we in het Nieuwe Cirkus nog in 1904 tal van galavoorstellingen ter ere van de orkestleider Kinsbergen en regisseur Vander Meulen opduiken. [196–197] Zelfs in 1907 werd er nog een gala 'Au Bénéfice de M. Théo Lebrun' georganiseerd. [198 op p. 125]

De benefieten gingen vaak gepaard met een 'Soirée d'Adieu', die plaats vond bij het vertrek van een verdienstelijke troep³⁹⁶, een verdienstelijk circus, [199 op p. 125] bij het vertrek van de directeur of op het einde van het variétéseizoen. [193 op p. 121] Een soirée d'ouverture of een 'réouverture', opende op haar beurt het nieuwe variétéseizoen. [200–202 op p. 125]

196

197

394 VAN SCHOOR, Jacques, o.c., p. 99.
 395 VAN SCHOOR, Jacques, o.c., p. 100.
 396 Bijv. in: V.B. IC237, 1227.

NOUVEAU CIRQUE DE GAND
 Direction : ED. WULFF
 Rue Neuve St. Pierre & Rue de l'Agneau.

Aujourd'hui Jeudi 11 Avril 1895
 à 3 heures et à 8 heures

2 GRANDES ET DERNIERES REPRESENTATIONS
 A la représentation de 3 heures
 Le public sera admis à moitié prix à toutes les places.
 Loges 1.50 — Stalles 1.25 — Premières 1 fr.
 Secondes 0.50 — Galeries 0.25

Le Soir à 8 heures
GRANDE REPRESENTATION D'ADIEUX.
 PRIX ORDINAIRE DES PLACES

En annonçant mon départ, qu'il me soit permis d'adresser au public gantois mes meilleurs remerciements pour le bienveillant accueil qu'il m'a réservé et dont je garderai toujours un bon souvenir.

ED. WULFF.
 Directeur-Propriétaire.

Après la Représentation départ de la troupe pour Liège par train spécial.

Les billets ne sont valables que pour les jours qu'on les a délivrés.

PRIX DES PLACES :
 Loges 3 fr., Stalles 2.50, Premières 2 fr.,
 Secondes 1 fr., Galeries 50 centimes.
 EN LOCATION — Pour les loges et les Stalles 250 c. supplément.
 Les Premières 225 c. supplément. Les Secondes et Galeries 100 c. supplément.

Gand, imp. F. & R. BUYCK Frères, rue St-Georges, 42.

NOUVEAU CIRQUE — GAND
MARDI 22 JANVIER 1907
 Représentation extraordinaire de Gala en l'honneur et au bénéfice de **M. Théo LEBRUN, chef d'orchestre.**
 A cette occasion le Programme ordinaire de la soirée sera rehaussé par le concours gracieux de :

Mlle JEANNE LEBRUN, pianiste.
 M^{rs} DE MUYNCK, 1er violon solo.
 » BOECKMEYER, violoncelliste.
 » CÉSAR MICHIELS, flute solo au Théâtre Flamand.

ET LE
QUATUOR VOCAL GANTOIS
 (Nouveau Début)

Gand, imp. Alb. Hulpiau.

EDEN THEATRE DE GAND

RÉOUVERTURE
Jeudi 30 Octobre à 8 heures du soir
et jours suivants

SPECTACLE VARIÉ
 Tous les Vendredis **MATINÉE** à 4 1/2 heures de l'après-midi.

Entrée Libre.

Gand, imp. A. Vandeweghe, coin de la rue Sassez

ROLLER SKATING RINK,
 21, RUE DES BAGUETTES, 21, GAND.

M. R. Schoorman

Nous vous prions vous et votre famille d'assister à la

❖ **GRANDE OUVERTURE** ❖

du **Roller Skating Rink**, le **MERCREDI SOIR**,
20 OCTOBRE 1909, à 8 heures.

LE SYNDICAT DES SKATING RINKS CONTINENTAL.

GAND. — IMP. F. & R. BUYCK FRÈRES.

NOUVEAU CIRQUE
 Direction : J. J. HESTWINKEL
 Rue Neuve St-Pierre GAND Rue de l'Agneau

SAMEDI 1 OCTOBRE
 à 8 heures précises

SOIRÉE D'OUVERTURE
 Par une troupe d'élite et n'ayant jamais paru à Gand.

LA TROUPE JAPONAISE
Torakitchi & Mekitchi
 Equilibristes, fantaisistes et fil invisible.

V. JEAN DE HENAU
 Peintre expert à l'huile, musicien et tireur sans bras.
 BELGE : EX-ELEVE DE L'ACADEMIE DES BEAUX-ARTS de Bruxelles.

Le Trio Walden
 DU: LES ETOILES DU NORD. — Chanteuses et danseuses Viennoises

ABDULLAH
 La chute du Niagara sur une corde oblique de 27 mètres de hauteur.
 SENSATIONNEL

MISS ALMA
 The electric flying wonder.

La Prestidigitation céleste
 Par MAIKISCHIL

la troupe AMONDA LUPINO
 Pantomimistes des Folies Bergères de Paris et de l'Empire de Londres, 1er pantomime « the White Dandy »

LES GABRIELS
 Duo Franco Espagnol.

Les Frères KULPER The Gætanos Ollms
 Acrobates musiciens virtuoses Veritable comic acrobatic act.
 Chef d'orchestre : M. Sol. J. KINSBERGEN.

Le bureau de location est ouvert de 10 à 6 heures.

PRIX DES PLACES :
 AU BUREAU : Loges, fr. 1.75. Stalles, fr. 1.50. Premières, fr. 1.00.
 Secondes, fr. 0.50. Troisièmes, fr. 0.25.
 EN LOCATION : Loges, fr. 2.00. Stalles, fr. 1.75. Premières, fr. 1.25.
 Secondes, fr. 0.60. Troisièmes, fr. 0.30.
 CARNET DE FAMILLE DE 10 CARTES : Loges, fr. 12.50. Stalles fr. 10.00.
 Premières, fr. 7.50.
 ABONNEMENTS PAR MOIS (Personnel) : Loge fr. 20.00. Stalle fr. 15.00.
 Première fr. 10.00.

DIMANCHE 9 OCTOBRE à 3 heures.
PREMIERE GRANDE MATINEE
 POUR LES MATINEES : Loges 1.30, Stalles 1.00 Premières 0.50

Gand, imp. F. & R. BUYCK Frères, rue St-Georges, 42. — 1910

5.3. SOCIALE EN POLITIEKE VERSCHUIVINGEN

De negentiende-eeuwse uitvindingen en economische herstructurering hadden tal van gevolgen op sociaal en politiek vlak. Macht werd niet langer bepaald door afkomst, maar door kapitaal. Gesloten maatschappijstructuren werden hierdoor opengebroken. Er ontstonden dan ook twee nieuwe sociale klassen. Enerzijds was er de opkomst van de industriële burgerij en anderzijds die van een zeer grote arbeidersklasse. De burgerij onderscheidde zich door fortuin, sociaal prestige en de Franse taal en ging zich meten met de aristocratie. Er werd dan ook een jonge democratie geïnstalleerd.³⁹⁷ Deze sociale verschuivingen reflecteren zich in het variététheater. Zo komt het spektakel open te staan voor diverse klassen, weliswaar met gescheiden ingangen en zitplaatsen.

De burgerij, inrichters van decadente galafeesten die talrijk plaatsvonden in diverse variétézalen, konden hun geweten sussen met het schenken van de opbrengst van die feesten naar 'het goede doel'. Zo hield de Cercle Équestre haar 'Grand Fête Équestre' 'au profit des pauvres de la ville', [180 op p. 120] werd er een galafeest ingericht ten voordele van een schooleetmaal in Gent [203] en een galafeest 'ten voordele der armen en het turnonderwijs in de maatschappij'. Het strooibriefje van dit laatstgenoemde galafeest werd opgesmukt met de leuze 'Werken is nooit verloren'. [204 op p. 127] Naast deze liefdadigheidsfeesten werden wel ook tal van 'soirées des sociétés' en andere exclusieve feestjes gegeven.³⁹⁸ De politieke voorkeur van een plaats als het Nieuwe Cirkus was duidelijk uitgesproken. Zo vond er een 'Grand Fête Politique Libérale' plaats en werd de redacteur van 'La Flandre Libérale' steevast op alle exclusieve feestjes en vertoningen uitgenodigd. [174 op p. 119] De Valentino was politiek neutraler, want daar vonden zowel socialistische als antisocialistische meetings plaats.³⁹⁹

203

397 VAN WEVERKE, Hans, *Gand Equisse d'histoire sociale*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1946, pp. 114-115.

398 Zie p. 113.

399 Zie p. 28.

NIEUWE CIRK
S. Pietersnieuw
& Lammerstraat GENT

NOUVEAU CIRQUE
RUE NEUVE S' PIERRE &
RUE DE L'AGNEAU GAND

ZONDAG

5 Mei 1907 ten 6½ uur s'avonds

DIMANCHE

5 Mai 1907 à 6½ heures du soir

GROOT

LIEFDADIGHEIDSFEEST

GRANDE

FÊTE DE CHARITÉ

ingericht door de organisee par la

GYMNASTISCHE

VOIKSMAATSCHAPPIJ

Ten voordeele der armen
en het Turnonderwijs
in de Maatschappij

Au profit des pauvres
et de l'enseignement
de la Gymnastique
dans la Société

WERKEN IS NOOIT
VERLOREN

PROGRAMMA

10 C

De burgerij, die de macht in handen had, was grotendeels aanhanger van een liberale politiek. We zien dan ook in de periode van 1880 tot 1914 enkel liberale burgemeesters in Gent. Van 1881 tot 1895 betrof dit Hippolyte Lippens en van 1895 tot 1921 Emile Braun. Wel werd de meerderheid van de liberalen verbroken met de eerste gemeenteraadsverkiezingen onder het stelsel van algemeen meervoudig stemrecht in 1895. In dat jaar werden de socialisten de grootste partij en zochten de liberalen de steun op van de katholieken. Vanaf 1911 dienden de liberalen met de socialisten het eerste antiklerikale kartel te vormen om aan de macht te blijven.⁴⁰⁰

Reeds vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw begonnen de Gentse arbeiders zich te verenigen en op te komen voor hun rechten. Associaties van textielarbeiders die streven voor betere lonen werden opgericht. In 1880 werd de coöperatieve Vooruit gesticht. Er was een coöperatieve bakkerij, maar ook drukkerijen, volkshuizen, apotheken, kledingszaken enz. Met hun overwinning van de verkiezingen in 1895 konden ze heel wat sociale maatregelen doorvoeren. Gent speelde een voortrekkersrol voor het socialisme in heel België. De eerste stappen naar een democratisering van cultuur, onderwijs en pers werden gezet en de vrije tijd nam toe voor iedereen.⁴⁰¹ In de Valentino werden enkele belangrijke socialistische beslissingen genomen.⁴⁰²

Voor het eerst in de geschiedenis werden ook vrouwen en kinderen in het arbeidsproces ingezet in de negentiende eeuw. Opmerkelijk is het feit dat tegelijk ook pogingen ondernomen werden om vrouwen en kinderen aan te trekken tot het spektakel. Dit bredere publiek leverde immers een grotere omzet op. Kinderen werden aangetrokken met Sint-Niklaasfeestjes waarop cadeautjes werden uitgedeeld, [205 op p. 129] maar ook met leerrijke voorstellingen zoals het 'Kinderfeest met Professor Holms' dat als 'hoogst leerzaam' en 'vermakelijk' werd beschouwd, daar het om een expositie van talrijke elektrische automaten en stroom ging. [161 op p. 111] Op donderdagnamiddag kwamen scholieren van elitaire Franse scholen naar het Nieuwe Cirkus. Ter ere van het Sint-Niklaasfeest werd ook een tombola georganiseerd. [206 op p. 129] Algauw werd de tombola een populair lokmiddel. [174 op p. 116] Zo werd zelfs in het Eden-Théâtre een paard verloot. [207 op p. 129] De tombola kon democratisch lijken, maar toch waren de prijzen afhankelijk van de zitplaats. De personen van de loges maakten zo kans op mooiere prijzen dan die van het uilenkot. Ook voor vrouwen werden exclusieve tombola's ingericht. [015 op p. 20]

Vrouwen genoten echter niet steeds een voorkeursbehandeling. Zo hadden ze geen recht op hetzelfde loon als dat van haar mannelijke collega⁴⁰³. Die ongelijke behandeling zag men eveneens weerspiegeld in de architectuur van het variététheater. Jacques-Charles vertelt ons dat het personeel meestal in drie zalen werd gerangschikt: één zaal voor muzikanten, machinisten en elektriciens, één zaal voor komedianten en sterren en één zaal voor vrouwen, wat erop wijst dat de vrouwelijke artiesten nog steeds een andere status hadden dan hun mannelijke collega's.⁴⁰⁴

400 BALTHAZAR, Herman, *o.c.*, pp. 164 – 165.

401 BALTHAZAR, Herman, *o.c.*, pp. 175 – 178.

402 AMSAB, *Coliseum historisch-kunsthistorisch-folkloristisch*, s.l., s.d., s.p.

403 VAN WEVERKE, Hans, *o.c.*, pp. 112 – 113.

404 JACQUES-CHARLES, *o.c.*, p. 77.

1 C 737

NOUVEAU CIRQUE
 Direction : F. D'AOUST
 Grandes Variétés. — Théâtre des Familles

A l'occasion de la St-NICOLAS, Jeudi,
 6 Décembre à 3 heures précises. 1900

GRANDE MATINÉE
 St-Nicolas apparaîtra sur la scène et tous les
 enfants qui assisteront à la matinée recevront
 quelque chose de lui.

PRIX DES PLACES :

Loges	fr. 1,25
Stalles	> 1,00
Premières	> 0,50
Secondes	> 0,25

Gand. Typ. F. Meyer - Van Lee.

Vrijdag om 2 uur in den Nieuwen Circus
 St. Pieters Nieuwstraat en Luitkensstraat

GROOTE NAMIDDAGVOORSTELLING

Ter gelegenheid van het St Nikolaasfeest
 zal een GROOTE TOMBOLA uitgebet
 worden gedurende deze voorstelling.

50 prijzen te winnen
 Ieder kind zal, bij zijne inkomkaart een
 nummer voor deze tombola bekomen.

Vendredi à 2 heures au Nouveau Cirque
 Rue Neuve St. Pierre & rue de l'Épave

GRANDE MATINÉE

A l'occasion de la St Nicolas une
 GROOTE TOMBOLA sera offerte pen-
 dant cette représentation.

50 prix à gagner
 Chaque enfant recevra gratis, avec sa carte
 d'entrée, un numéro pour cette tombola.

EDEN-THÉÂTRE DE GAND
 Rue Courte du Jour. — Direction Fr. BOVYN.

GRAND SUCCÈS DU JOUR
 L'HOMME-TRUCS

MANCEL
 PREMIER SUJET DES GRANDS THÉÂTRES DE PARIS.
 A la demande générale
 encore trois représentations le Mercredi 8, Jeudi 9 et
 Vendredi 10 Février, soirée d'adieu.

TABLEAU DE LA TROUPE:
 GRAND SUCCÈS DE

★ Mlle **MERCÉDÈS**
 Chanteuse à succès.
M. DE VERNY
 Chanteur comique.

Mlle **MANSINI** | Mlle **LYDA SOLEIL**
 Comique excentrique. | Chanteuse comique.

M. MARTINO
 Chanteur excentrique.

Mlle **BELLAC**
 Chanteuse de genre.

Durant les jours du Carnaval
QUATRE GRANDS BALS

A l'occasion du Carnaval
**GRANDE TOMBOLA
 D'UN BEAU CHEVAL**

Chaque personne prenant une entrée au contrôle, recevra un numéro gratuit de la Tombola.
 Le tirage de la Tombola aura lieu le DIMANCHE 19 FÉVRIER (Clôture du Carnaval) à midi.
 La salle au 1er sera transformée en JARDIN D'HIVER et brillamment éclairée.
 Le cheval sera violé à l'Éden, à partir de Vendredi.

Brillant orchestre sous la direction de M. TIMMERMAN.

PRIX DES PLACES :
 Dimanches et jours de fêtes 75 centimes, réservées fr. 1,50
 En semaine 50 centimes réservées 1 fr.

Gand, sur B. GODEF, rue de l'Épave, 11.

Hoofdstuk 6: DE NEGENTIENDE-EEUWSE MAATSCHAPPIJ IN BEWEGING: FANTASMORGIE!

De democratisering van het negentiende-eeuwse variététheater was een hele stap vooruit. Toch moeten we hierbij vermelden dat het publiek dat uit verschillende klassen bestond nog lang niet gelijkaardig werd behandeld, wat bleek uit de verschillende toegangspoorten, verschillende zitplaatsen en de verschillende behandeling met betrekking tot buffetten en exclusieve feestjes. In dit hoofdstuk proberen we het andere gezicht van de vooruitgang bloot te leggen, of hoe de negentiende-eeuwse vooruitgang voor een groot deel slechts schijn of een fantasmorgie bleek te zijn.

6.1. CRISIS VAN DE BLIK

De urbanisatie in de negentiende eeuw liet diepe wonden na op de identiteit van de mens. Benjamin citeert in 'Het Parijs van het Seconde Empire bij Baudelaire' de beschrijving van het drukke leven in Londen, door Friedrich Engels.

“Alleen al het straatgewoel heeft iets weerzinwekkends, iets waartegen de menselijke natuur in opstand komt. Die honderdduizenden uit alle klassen en standen, die elkaar haastig voorbij lopen, zijn het niet allemaal mensen met dezelfde eigenschappen en vermogens en met hetzelfde belang om gelukkig te worden? (...) En toch rennen zij elkaar voorbij, alsof zij volstrekt niets met elkaar gemeen hebben, en toch bestaat er een stilzwijgende afspraak tussen hen, dat ieder op het linkertrottoir loopt zodat de twee stromen van mensen die voorbij schuiven elkaar niet zullen hinderen; en toch krijgt niemand het in zijn hoofd de ander ook maar een blik waardig te keuren. De botte onverschilligheid, het gevoelloos isoleren van iedere enkeling binnen zijn particuliere belangen treedt des te afstotender en beschamender aan de dag naarmate deze individuen dichter op deze kleine ruimte opeengepakt worden.”⁴⁰⁵

Uit dit citaat af te leiden, werd de negentiende-eeuwse stadsmens overvallen met een gevoel van isolement en onverschilligheid in de grote anonieme stad, ondanks de toename van diverse communicatie- en transportmiddelen.⁴⁰⁶ De mens werd opgezogen in een anonieme massa, wat een andere manier van kijken naar de medemens in de menigte. vroeg. Uit onderstaand citaat blijkt hoe men bijvoorbeeld op de tram voor het eerst de ander aankeek zonder hierbij van woorden te wisselen.

Men ontwikkelde niet enkel een andere blik in het kijken naar de anonieme massa, eveneens het feit dat men het bedrieglijke gevoel kreeg dat niet de tram, maar de omgeving zich verplaatste, kan als een crisis van de blik omschreven worden. Bovendien werd men door de opkomst van de diverse transportmiddelen in de stad gebombardeerd door tal van zintuiglijke indrukken.

⁴⁰⁵ BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), *Baudelaire*, in: Amsterdam, De Arbeiderspers, 1979, p. 51.

⁴⁰⁶ Zie p. 108.

“De onderlinge relaties van de mensen in de steden worden gekenmerkt door een opvallend overwicht van de activiteiten van het oog op die van het gehoor. De belangrijkste oorzaken daarvan zijn de verkeersmiddelen. Voor de opkomst van de autobus, de treinen en de trams in de negentiende eeuw, kwamen de mensen niet in een situatie waarin zijn elkaar minuten- of zelfs urenlang moesten aankijken zonder met elkaar te spreken.”⁴⁰⁷

Een dergelijke crisis van de blik, maar ook van zintuigen zoals het gehoor, liet de mens achter in een staat van verwarring. We besproken reeds bij de film in het variététheater de fascinatie voor beweging,⁴⁰⁸ die we ook herkennen in onderstaand couplet 'Tram Électrique' in de revue 'Gent 't Onderste Boven'⁴⁰⁹ uit 1900.

*“Trams à l'électrique
Zie dat is chick
Volk en burgerij
Blij
Vliegen nu voorbij
Trams à l'électrique
Ja dat is chiek
Altijd in galop
op
Maar 't is dikwijls stop”*

Onder invloed van de opkomst van elektriciteit en gas als onzichtbare energiebronnen nam de crisis toe. Elektriciteit was immers net als gas een abstract en onzichtbaar gegeven. In het couplet 'Le Gaz et l'Electricité' uit de revue 'Onder de Draeke'⁴¹⁰ uit 1902, zien we hoe men het fenomeen elektriciteit personificeert. Misschien was die personificatie een poging om alsnog vat te krijgen op het abstracte fenomeen.

*“Je suis l'électricité
Je suis le gaz d'éclairage
D'hier seul'ment j'suis née
déjà longtemps en usage”*

Wie weet stond de zin voor het fragmentarische karakter, dat we zowel in het attractieve variété-programma als in de film herkenden, in relatie tot die verwarring, wat een gevolg was van het bombardement aan nieuwe indrukken die men nog niet onmiddellijk wist te plaatsen.

407 BENJAMIN, Walter, “Het Parijs van het Seconde Empire bij Baudelaire” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 43.

408 Zie p. 82.

409 VAN SEYMORTIER, Hector, *Gent 't Onderste Boven*, in: Minard's Schouwburg, 1900.

410 VAN SEYMORTIER, Hector, ANTHEUNIS, J, L.V.L., *Onder De Draeke*, in: Nieuwe Cirk – Variétés, 1902.

De visuele verwarring riep verschillende vragen op bij de negentiende-eeuwse mens. Blijkbaar stond zichtbaarheid niet langer gelijk aan waarheid. Dit werd ook bevestigd door de vele re-enactments die men te zien kreeg in het variététheater. Deze re-enactments maakten deel uit van de zogenaamde ‘actualités’,⁴¹¹ maar waren geen directe opnames van waargebeurde feiten. De ‘re-enactments’ waren namelijk waar gebeurde feiten die werden nagespeeld in de filmstudio. Zo waren de meeste gevechtssc  nes uit de vroegst verfilmde oorlogstaferelen ‘re-enactments’, omdat het onmogelijk was met de eerste camera’s vanop een veilige grote afstand te filmen. Zo maakte Méliès ‘re-creaties’ van gevechtssc  nes uit de Spaans-Amerikaanse oorlog, maar ook van de Dreyfus-affaire en van de kroning van koning Eduard VII. Slechts de best opgeleiden uit het publiek konden de gespeelde scènes van de ‘echte’ onderscheiden.⁴¹² Dit toont aan hoe dun de grens tussen werkelijkheid en fictie werd, waardoor we alweer wat beter de staat van verwarring van de negentiende-eeuwse burger kunnen begrijpen.

---

⁴¹¹ Zie p. 80.

⁴¹² KESSLER, Frank, “Actualités” in: ABEL, o.c., pp. 5-6.

6.2. KIJKLUST

6.2.1. STEDELIJKE ARCHITECTUUR

De negentiende-eeuwse flaneur, ondervond geen obstakels tijdens zijn dagelijkse wandeling doorheen de stad langs de statige en luxueuze herenhuizen en boulevards, die de negentiende-eeuwse vooruitgang weerspiegeld. De negentiende-eeuwse samenleving was strak georganiseerd. Elementen die als storend werden ervaren voor de flaneur, werden van de baan geholpen. *“Brede trottoirs waren voor Haussmann zeldzaam en de smalle boden weinig bescherming tegen de voertuigen.”*⁴¹³ Daarom vonden diverse herstructureringswerken in de stad plaats, zoals ook bij de stadshervorming van Parijs door Hausmann in de negentiende eeuw het geval was.

6.2.1.1. ZOLLIKOFER-DE VIGNEPLAN

Niet toevallig vonden ook in Gent op het einde van de negentiende eeuw tal van herstructureringswerken plaats om het stadscentrum van mooie brede lanen te voorzien en de chaos aan het oog te onttrekken. Één van de belangrijkste verwezenlijkingen van de Gentse burgemeester Hippolyte Lippens, was de realisatie van het Zollikofer-De Vigneplan tussen 1880 en 1888.⁴¹⁴ Het Zuidkwartier, tussen de Nederschelde, Zuidstation en de Brabantdam, was ten prooi gevallen aan verloedering. Achter de statige burgerhuizen ging een verrotte buurt schuil:

*“Lange reeksen stinkende hopen, veeleer huizen, die door hunne gelijkvormige bouwde aan kazerne-stallen gelijken en onwaardig zijn door menselijke wezens bewoond te worden; die straatjes waarvan sommigen nauwelijks eenen meter breedte hebben en volgepropt zijn van publieke en geheime ontuchthuizen die tot toevluchtsoord aan allerlei misdadigers strekken en waar dikwijls ook de reizigers der volksklas uitgeplunderd worden die bij hun afstappen der statie goedkoop logiest [sic.] opzoeken.”*⁴¹⁵

Het Zollikofer-De Vigneplan maakte hieraan een einde. Men sloopte de hele buurt en talrijke nieuwe brede lanen werden gebouwd om een betere verbinding van het Zuidstation met het stadscentrum rond de Korenmarkt en de Vrijdagsmarkt te maken. Net als in Parijs was het slopen van tal van arbeiderswoningen een noodzakelijk onderdeel van de herstructurering. Haussmann noemde zichzelf niet voor niets een 'artiste démolisseur' of een 'sloopkunstenaar'.⁴¹⁶ In Gent werden een 950-tal arbeiderswoningen met de grond gelijk gemaakt. De bewoners ervan werden naar de rand van de stad verdreven.⁴¹⁷

413 BENJAMIN, Walter, “Het Parijs van het Seconde Empire bij Baudelaire” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 43.

414 “Het Zollikofer-De Vigneplan” in: ROOSE, Marc (ed.), *De Kranten van Gent*, VI, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996, p. 3.

415 “Het Zollikofer-De Vigneplan” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c. VI, p. 5.

416 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 23.

417 “Het Zollikofer-De Vigneplan” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c. VI, p. 8.

De flaneur wou niet enkel zorgeloos flaneren doorheen de stad, maar het stadsdecor moest eveneens aan zijn klasse aangepast worden. Hij wou enkel in een prestigieuze omgeving vertoeven. Alle grootse burgerwoningen moesten voldoen aan minimumafmetingen, die vastgelegd werden in een door de stad opgemaakt contract. De meeste woningen overschreden echter ruimschoots de minimumnormen en straalden rijkdom en macht uit.⁴¹⁸

Dat het Zuidkwartier nu een geliefde habitat werd voor de flaneur, blijkt uit tal van coupletten over deze nieuwe feeëriek en luxueuze flaneerbuurt zoals deze uit de revue 'Chère bonne amie! ...'⁴¹⁹

*“Les voilà qui vont défiler
La jolie
Féerie
Qu'à Midi
L'on applaudit,
Vois, pressée,
Entassée”*

Waarin schuilt nu de fantasmorgie van dergelijke herstructureringswerken in de stad? Met dergelijke werken bracht men de flaneur in de waan dat hij leefde in een wereld vol luxe, terwijl al wat lelijk was naar de rand van de stad verdreven werd, waardoor het leek alsof het uit de samenleving verdwenen was. Terwijl de flaneur zich zorgeloos in de stad kon begeven, die een gevoel van veiligheid uitstraalde, werd hij onopvallend gedisciplineerd. Hij bouwde zijn huizen conform aan de opgelegde voorschriften en nam onbewust de ongeschreven wetten van het openbaar gedrag in zich op zodat tegenhangers elkaar ongestoord op het voetpad in twee rijen konden kruisen.⁴²⁰

Ook in het variététheater merken we een toegenomen disciplinerende van het publiek op. In Parijs legde men voor het eerst de toeschouwer in het theater het verbod op de zitplaats te verlaten en ging het zaallicht uit tijdens de voorstelling.⁴²¹ Het blijft echter de vraag of deze regels ook reeds toegepast werden op het variététheater in Gent.

418 “Het Zollikofer-De Vigneplan” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c. VI, p. 8.

419 SERVAIS, BERGERAC, *Chère bonne amie! ...*, in: Théâtre Minard, s.d.

420 Zie citaat Engels p. 130.

421 BANES, Sally, *Dancing Women: Female bodies on stage*, London, Routledge, 1998, p. 25.

6.2.1.2. RESTAURATIE VAN DE GENTSE KUIP

De opvolger van Lippens, burgemeester Emile Braun, maakte na het Zollikofer-De Vigneplan werk van de herwaardering van het rijke culturele erfgoed van de Gentse Stadskuip.⁴²² Dit werd gestimuleerd door tal van verenigingen die de Gentse identiteitsvorming bevorderden zoals 'De Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde van Gent'. De Sint-Niklaaskerk werd gerestaureerd, net als het Belfort, de Sint-Baafskathedraal en het Gravensteen. De Middeleeuwse chaotische straatjes maakten plaats voor ruime overzichtelijke pleinen zoals het Sint-Baafspein. Het fabriekspand en het arbeidersbeluik in het Gravensteen werden ontruimd en vele aangrenzende huisjes werden gesloopt.⁴²³ Dergelijke negentiende-eeuwse restauratiewerken noemt Benjamin echter kunstzinnige pseudodoelen.⁴²⁴

“De tempels van de wereldlijke en geestelijke macht van de bourgeoisie moesten in het gelijnde stratenplan hun apotheose vinden. De vergezichten werden voor hun inwijding afgeschermd met een doek, dat men wegnam als bij de onthulling van een monument. Dan werd het gezicht geopend op een kerk, een station, een ruitersstandbeeld of een ander symbool van de beschaving. In de haussmannisering van Parijs is de fantasmorgie tot steen geworden.”⁴²⁵

Dat deze pseudodoelen, zo omschrijft Benjamin de Parijse restauratie, hun effect niet misten, tonen diverse revuefragmenten aan. Zo bevat de revue 'Kijk-Hij-Kijke'⁴²⁶ uit 1904 het couplet 'Défilé Des Monuments' waarin diverse historische Gentse monumenten werden bezongen. Een ander voorbeeld van de trots van de Gentenaar voor zijn stad werd bezongen in de volgende strofe uit het couplet 'Les Beautés de Gand' in de revue 'Hé... Mie!'⁴²⁷ uit 1903:

*“Dans la ville de Gand
Il est plus d'un monument
Qui mérite qu'on le regarde.”*

Onoverzichtelijke steegjes maakten plaats voor gemakkelijk te controleren ruime pleinen en brede lanen. Symbolen, zoals die uit de Gentse Kuip, hielpen mee aan het vormen van een Gentse identiteit. Die opgelegde identiteit werd echter niet door de burgers als storend ervaren, daar zij zoet werden gehouden met de trots voor de diverse Gentse symbolen, die ze als een persoonlijke rijkdom beschouwden. De overzichtelijke pleinen en steegjes gaven hen een gevoel van orde en veiligheid. De fantasmorgie van identiteit en trots was echter meer dan welkom in tijden van verwarring.

422 “Emile Braun en de ‘restauratie’” in: ROOSE, Marc (ed.), *De Kranten van Gent*, IX, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996, p. 7.

423 “Emile Braun en de ‘restauratie’” in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, IX, p. 8.

424 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 24.

425 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 24.

426 ANTHEUNIS, J., L.V.L., CORNELIS, A., *Kijk-hij-kijke*, in: Nieuwe Cirkus, 30 april 1904.

427 VAN SEYMORTIER, Hector, KINSBERGEN, Sol. J., *Hé...! Mie!*, in: Nieuwe Cirkus, 1903.

6.2.2. GASVERLICHTING

Ook de nieuwe gasverlichting in de Gentse straten werd als een verhoogd gevoel van veiligheid door de burger ervaren, terwijl het onderhuids alweer de controle op de burger vergrootte.

“Het verhoogde de veiligheid in de stad en dat maakte dat de menigte zich ook 's nachts op straat thuis kon voelen; het verdrong de sterrenhemel effectiever uit het stadsbeeld dan gebeurde door de hoge gebouwen. Ik schuif het gordijn achter de zon dicht. Zij is nu naar bed gebracht, zoals het hoort; van nu af aan zie ik geen ander licht dan dat van de gasvlammen.”⁴²⁸

De lantaarns namen een prominente plaats in de samenleving in. Zo verspreidden de Gentse lantaarnaanstekers in 1892 affiches met de 'Nieuwjaar Wensch door hunne nederige dienaren'. [208] In de Revue 'Kijk-Hij-Kijke'⁴²⁹ werd eveneens een lied opgedragen aan de lantaarn waarvan het refrein het veiligheidsgevoel benadrukte:

*“Les secrets des lanternes
Sont choses, qu'on ne peut jamais
Devulguer car personn' ne sait
C'que cachent les lanternes
Car personn' ne sait
Ce que cach'nt les lanternes”*

Deze gasverlichting liet bovendien toe dat winkels langer open bleven. Men was immers niet langer afhankelijk van de opkomst en de ondergang van de zon. De mogelijkheid om dankzij de gasverlichting tot een uitbreiding van de productietijd te komen, liet men dan ook niet links liggen, ook al leed de slaap hier onder.

“Over maan en sterren hoeft niet meer gesproken te worden. In de bloeitijd van het second empire sloten de winkels in de hoofdstraten niet voor tien uur 's avonds. Het was de grote tijd van het noctambulisme. ‘De mens,’ schreef toen Delvau in het tweede hoofdstuk van zijn heures parisiennes, gewijd aan het tweede uur na middernacht, ‘de mens mag van tijd tot tijd uitrusten; haltes en rustplaatsen zijn hem toegestaan; maar het recht om te slapen heeft hij niet.’⁴³⁰

Dat gas- en elektrische verlichting ook in het variététheater tot de verbeelding sprak, zagen we reeds in het vorige hoofdstuk, denk maar aan de experimenten van de serpentinedanseressen.⁴³¹ Het variététheater maakte bovendien deel uit van het nachtelijke uitgaansleven, waarbij flink

428 BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), o.c., pp. 44-45.

429 ANTHEUNIS, J., L.V.L., CORNELIS, A., *Kijk-hij-kijke*, in: Nieuwe Cirkus, 30 april 1904.

430 BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), o.c., pp. 44-45.

431 Zie p. 42.

geconsumeerd werd en dat tot bloei kwam in de negentiende eeuw, de tijd van het noctambulisme.⁴³² De productie en consumptie kenden nu geen halt meer, wat de economie ten gunste kwam, maar wreekte zich met vermoeidheid bij de burger. Op die manier droeg ook de gasverlichting bij aan de fantasmorgie van het stadsleven.

6.2.3. Passage

209

Dat kijklust hand in hand ging met consumptie zagen we eveneens in de bouw van een nieuw negentiende-eeuws fenomeen: de passage. Tussen 1846 en 1852 werd op aanvraag van Vander Donckt een winkelgalerij opgericht in de Vlaanderenstraat, vandaag beter gekend als de 'Gloaze Stroate'. [209] Die bijnaam ontleent ze aan het volledig beglaasde tongewelf en de portiek in laat-empireestijl, die eveneens maximaal beglaasd werd. De winkelgalerij moest dag en nacht 'iets' te bieden hebben en om aantrekkelijk te blijven, diende ze regelmatig vernieuwd te worden. Boven in de gevel van de passage was Mercurius aanwezig, het symbool van de handel.⁴³³ De gelijkenis van de Gentse passage met de Parijse passages die door Benjamin beschreven worden, is treffend:

“Deze passages, recente creaties van de industriële luxe, zijn corridors met een glazen kap en een marmeren plaveisel; zij doorsnijden huizenblokken waarvan de eigenaren zich tot dergelijke exploitaties hebben verenigd. Aan weerszijden deze corridors, waar het licht van bovenaf invalt, rijgt zich een eersterangs winkelstand aaneen, zodat de passage een stad, ja een wereld in het klein is waar kooplustigen alles van hun gading vinden. Bij onverhoedse buien bieden de passages het verraste publiek een welkome beschutting die aanzet tot een ongestoorde, zij het beperkte promenade, hetgeen de neringdoenden eveneens tot een voordeel strekt.”⁴³⁴

De flaneur voelde zich thuis in dit oord vol luxe- en modeartikelen. Hij vergaapte zich aan de etalages in een illusionistische sfeer van getemperd licht. Weer of geen weer, de kijklust kon niet bedorven worden.

“Ooit was dit het domein van een generatie die weinig op had met het weer en zich op een sneeuw witte zondag eerder in wintertuinen koesterde dan zij de ski's onderbonden. Voortijdig glas, voortijdig ijzer, nauw verwante constructies alom: passages, wintertuinen met majestueuze palmen en stationshallen waar de Adieu, een opzichtige imitatie-orchidee werd gekoesterd.”⁴³⁵

432 Zie vorig citaat, p. 136.

433 DESEYN, Guido, (1984), o.c. , pp. 190-192.

434 BENJAMIN, Walter, “Parijse Passages II” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 117.

435 BENJAMIN, Walter, “Parijse Passages II” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 117.

Om de kijklust zo optimaal mogelijk te laten verlopen, werd de flaneur in de passage beschermd door een glazen dak of op straat door de verbreding van de voetpaden. Eveneens in het variététheater werden maatregelen getroffen om de kijklust zo optimaal mogelijk te laten verlopen. Wintertuinen die in het vorige citaat van Benjamin ter sprake kwamen, doken eveneens op in het variététheater, evenals zomertuinen. Om tijdens de winter de koude temperatuur te trotseren liet men het variététheater in een tropische sfeer baden. Vandaar dat men naast kerstbomen ook palmbomen aantrof tijdens de wintermaanden in het Nieuwe Cirkus. [010 op p. 17] Tijdens de zomermaanden verkoos men dan weer de zalen zo fris mogelijk te maken, wat men dan als een 'jardin d'été' omschreef. [210]

210

Zo creëerde men binnen een illusionistische sfeer die versterkt werd door het luxueuze interieur met een overvloed aan goud en fluweel in diverse Gentse variététheaters, waar we in het eerste deel van deze scriptie reeds op wezen. Door de luxueuze sfeer werd men in een roes gebracht, waardoor men de werkelijkheid oversteeg en men zich verloor in een droomwereld. Zo kwam de flaneur ook niet noodzakelijk om te kopen naar de passage, maar vooral om zich te vergapen aan de onbereikbare luxeartikelen in de etalage. De verleiding van de blik was voldoende om een roes op te wekken.

“Hier is de waar zelf aan het woord. Ja zelfs zo, dat de laatste woorden een tamelijk goed idee geven van datgene wat zij de arme sloeber toefluisteren, die voorbij komt aan een etalage met mooie en dure artikelen. Met hem willen zij niets te maken hebben. In hem leven zij zich niet in.”⁴³⁶

Bovendien werd in de passage de blik niet enkel op de waar, maar ook op elkaar gericht, zodat de passage eveneens als een sociaal forum kon omschreven worden. Het was een plaats om te kijken en bekeken te worden. Eveneens in het variététheater was het sociale aspect zeer belangrijk. De bijna cirkelvormige publieksofstelling zorgde ervoor dat men elkaar goed in de gaten kon houden. Buffetten en drankmogelijkheden na het spektakel stimuleerden de sociale contacten.

De geschonken drank versterkte de roes, net zoals de verleiding van de blik door de aantrekkelijke dames in de loges en de luxueuze architectuur van het variététheater versterkt werd door luxueuze ensceneringen en sensuele vrouwen op het podium, waar we straks dieper op ingaan,

Variétéspektakels werden namelijk uitgerust met weelderige decors, luxueuze kostumering en indrukwekkende massa-ensceneringen. Het waren staaltjes van doorgedreven illusionisme die de blik moesten verleiden. Een dergelijke zucht naar scènische effecten was er even sterk aanwezig als in het romantische ballet van die tijd.⁴³⁷ Ingewikkelde machinerie voor de decors

⁴³⁶ BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), o.c., p. 50.

⁴³⁷ BANES, Sally, o.c., p. 12.

en overvloedige verlichtingsmogelijkheden waren hierbij dan ook onontbeerlijk.⁴³⁸ Het decor werd dan ook telkens uitvoerig beschreven in de programmaboekjes van tal van pantomimes en spektakelstukken.

Het programmablaadje van het 'Groot sensatiestuk in 3 bedrijven, 'Michel Strogoff',⁴³⁹ naar het verhaal van Jules Verne, omschreef de luxueuze encenering als volgt: [162 op p. 111]

“16 nieuwe décors, 400 nieuwe kostumes, elektrische lichtspelingen, 3 groote balletten, kolossaale toneelschikking: 130 personen op 't Tooneel, 6 paarden en een Groot Bewegend Panorama.”

“Het stuk is bezaait [sic.] van indrukwekkende, kleurvolle tafereelen: Het zicht van Moscou verlicht, Het slagveld van Kalivan, De tent van Ivan Ogareff, Het Tartaarsch feest, de boorden van den Angara (bewegend doek van 60 meter lengte), om er maar eenige aan te stippen, zijn tafereelen die genoeg de afwisseling van Michel Strogoff aanduiden. (...) Het materiaal van den impressario Miquel is het volledigst waarmede het stuk ooit gespeeld werd. Het bevat 16 nieuwe decors en 300 nieuwe kostumen. De vertolking door tooneelspelers, allen van groote waarde, verzekert aan het stuk een succes van duur, welk gansch de bevolking van Gent en omliggende zal komen bevestigen.”

Spektakelstukken leken het hoogtepunt van weelderige en illusionistische spektakels. Steeds meer decors, steeds meer lichteffecten, steeds meer panorama's, steeds meer personen op het podium, steeds meer beweging, steeds duurder. Door de fetisjering van de blik maakte de toeschouwer in het variététheater zich bezit van het gerepresenteerde, terwijl dit bezit in werkelijkheid slechts een illusie was. Benjamin stelde vast dat de roes die bekomen werd door de fetisjering van de blik, hetzelfde effect kende als de roes die werd bekomen door het nemen van bewelmende middelen als drugs.

“... Hetzelfde effect [als drugs] bereikt ook de waar bij de mensenmassa die zich aan haar vergaapt en bedwelmt. De massale toeloop van klanten, die in feite de markt vormt, die op haar beurt de waar tot waar maakt, vergroot haar aantrekkingskracht voor de gemiddelde koper. Wanneer Baudelaire het heeft over een 'religieuze roes van de grote steden' dan is het niet nader genoemde subject daarvan waarschijnlijk de waar.”⁴⁴⁰

De variétéacts stonden ten dienste van de gedrogeerde blik, die naar steeds fantastischere beelden hunkerde om haar fantasmorgie te laten gelden.

“De blik die het allegorische talent in de stad werpt verraadt veeleer het gevoel van een diepgaande vervreemding. Het is de blik van een flaneur, wiens levenswijze de troosteloosheid van de toekomstige bewoners van onze metropolen verbergt achter een weldadige zinsbegoocheling. De flaneur zoekt zijn toevlucht in de menigte. De menigte is de sluier waar doorheen de vertrouwde stad voor de flaneur overgaat in een fantasmorgie.”⁴⁴¹

438 LEGRAND-CHABRIER, o.c., p. 257.

439 VERNE, Jules, DENNERY, Michel Strogoff, in: Nieuwe Cirkus, 3 tot 12 februari.

440 BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), o.c., pp. 50-51.

441 BENJAMIN, Walter, "Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé," in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 21.

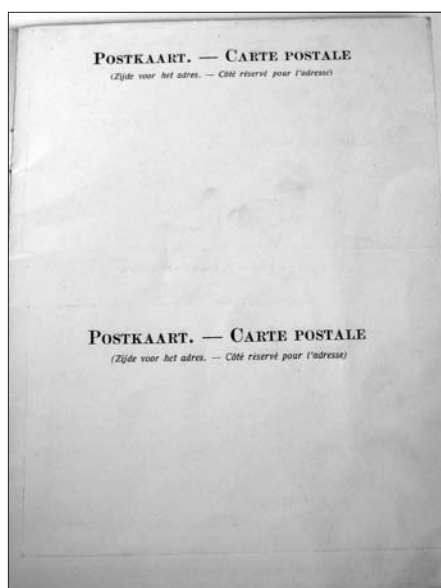
6.2.4. REPRODUCTIES

Nieuwe druktechnieken en de uitvinding van de fotografie in de negentiende eeuw zorgden ervoor dat men het vluchtige karakter van de gebeurtenissen in het variététheater kon vastleggen. Tal van foto's van artiesten, directeurs, regisseurs, orkestmeesters en indrukwekkende tekeningen van de diverse tableaux van spektakelstukken sierden de programmaboekjes die toeschouwers aan een prijsje konden kopen. [164 op p. 113] Zo bevatte het programmaboekje van het spektakelstuk Michel Strogoff⁴⁴² diverse reproducties van indrukwekkende tableaux. [213–217 op p. 140] Het programmaboekje van het spektakelstuk 'Reis om de wereld in 80 dagen'⁴⁴³ [113 op p. 76] bevatte op haar beurt enkele postkaarten [211–212] met scène-taferelen van de luxueuze encenering, die volgens de beschrijving zowat '200 000 franken' gekost had. De afbeeldingen waren voor de toeschouwers een herinnering aan de voorstelling en kenden een grote populariteit in de negentiende eeuw. Hun populariteit blijkt uit volgend couplet 'Les Cartes Illustr  es', uit de revue 'Chère bonne amie! ...'⁴⁴⁴

“Gentil carton
frêle et mignon,
trouverait-on
petit message plus propre
plus riant et plus guilleret?
Croquis, photo,
scène, tableau
   la Watteau”

Postkaarten van voorstellingen, die massaal verzameld werden in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw,⁴⁴⁵ zijn schoolvoorbeelden van de kijklust van die tijd.

211

212

442 VERNE, Jules, DENNERY, *Michel Strogoff*, in: Nieuwe Cirkus, 3 tot 12 februari.

443 VERNE, Jules, DENNERY, *Reis om de wereld in tachtig dagen*, Nieuwe Cirkus, Januari 1906.

444 SERVAIS, BERGERAC, *Chère bonne amie! ...*, in: Th  atre Minard, s.d.

445 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 88.

213

215

216

217

6.3. DOMINANTE BLIK

In dit onderdeel gaan we na wie er baat bij had de flaneur voortdurend te drogeren, door hem een wereld vol luxe, veiligheid en orde voor te schotelen, zodat men in de fantasmorgie de echte werkelijkheid niet meer zag. Achtereenvolgens onderzoeken we hoe het kapitalistische systeem, de westerse naties en de man deze fantasmorgie uitspeelden in hun voordeel.

6.3.1. KAPITALISME ALS DOMINANTE FACTOR

De stadshervormingen kwamen de economie ten goede. Goede verbindingswegen lieten de handel immers vlotter verlopen. Dit gold eveneens voor de gaslantaarn, die niet alleen de productie, maar ook de consumptie kon verhogen. De etalagewaren in de passage verleidden niet enkel de blik van de flaneur, maar hadden evenzeer een gunstige invloed op de consumptie. De programmaboekjes en reproducties van een voorstelling verkreeg men tegen een prijsje en werden een geliefd verzamelobject. De burgerij had de economische macht in handen. Ze ging zeer inventief te werk in de zoektocht naar vormen en fenomenen om de consumptie op te drijven. Door het volk onder te dompelen in een roes, verloor die de controle over haar uitgaven én haar kritische geest. De wereld leek één groot pretpark, waar het leuk was om te vertoeven, maar waar alle miserie in een hoekje werd geduwd ergens buiten het gezichtsveld, wat we bijvoorbeeld zagen bij de verdrijving van de arbeidersklasse uit het centrum naar de rand van de stad.

“Deze massa vermaakt zich in pretparken met hun achtbanen, hun draaimolens en rupsbanen, en is hierin geheel reactief. Zo traint ze zich in de onderworpenheid waarop zowel de politiek als de industriële propaganda moet kunnen rekenen.”⁴⁴⁶

6.3.1.1. FESTIVITEITEN

Ook het commerciële variététheater stond ten dienste van het kapitalisme. Het belang van de reclame, van de consumptie via drank en eten en diverse kapitalistische systemen die het variététheater ondersteunden, haalden we reeds aan in het eerste hoofdstuk van dit onderdeel.⁴⁴⁷ Niet enkel de directe consumptie, maar ook de roes die het variétéspektakel met zich mee bracht, was voor de producenten, de burgerij, erg winstgevend.

In de roes ging de arbeider immers een passieve rol aannemen en vele liefdadigheidsfeesten⁴⁴⁸ dienden bovendien een gevoel van dankbaarheid tegenover deze burgerij te voeden. Hierdoor werd het nog moeilijker als toeschouwer een kritische geest te handhaven. Het volgende couplet

⁴⁴⁶ BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p.17.

⁴⁴⁷ Zie p. 113.

⁴⁴⁸ Zie pp. 126-127.

over liefdadigheid uit de revue 'Es't niet dan naarste?'⁴⁴⁹ uit 1908 werd waarschijnlijk geschreven vanuit het oogpunt van de burgerij.

*“De schoonste zaak door mij thans nog verkozen
in dezen tijd van waare stoff'lijkheid
Zijn slechts de werken die vormen d'apothese
van 't tooverbeeld die heet: Liefdadigheid!”*

In dit couplet wordt het ‘tooverbeeld’ verenigd met ‘stofflijkheid’, of hoe het illusionistische karakter van de laatnegentiende-eeuwse samenleving hand in hand ging met de opkomst van de consumptiemaatschappij.

Dat de werkende klasse een dergelijke manipulatie door de burgerij niet bleef slikken, bewijst de opstand van de socialistische werkersvereniging in 1902 tegen de exuberante carnavalsfeesten die we in het eerste deel reeds besproken.⁴⁵⁰ In de revue 'Kijk-Hij-Kijke'⁴⁵¹ vinden we een couplet terug dat de afschaffing van de carnavalsfeesten betreunde. Opvallend is de verwijzing naar haar economische waarde.

*“Schoone Karnaval
Dagen van vreugde en plezier
men wil langzaam u verdrijven
uit onze zeden hier!
Handel, nering, leute
alles ziet men over 't hoofd
en zoo raken wij hier
van vermaken g'heel beroofd”*

Een tweede couplet uit diezelfde revue behandelt de wandaden die dergelijke feesten veroorzaakten.

*“En arm aan arm, een beetje nog maar zat
Die dwijlen zij al zingend door de stad
Al wie hun ziet die vezelt achter 't gat
Wat loll'kensheeren zijn mij dat.*

*Men gaat lanteerens aan het breeken
Een koetspoort wordt met st... bestreken
Binst zuipt men voorts gelijk een beest
Al zingend het schandaligst 't meest
Piescienen maakt men van de kelders*

449 ANTHEUNIS, Jules, SERVAIS, Fernand, LEBRUN, Theo, *Es't niet dan naarste?*, Nieuwe Cirkus, 18 april 1908.

450 Zie p. 11.

451 ANTHEUNIS, J., L.V.L., CORNELIS, A., *Kijk-hij-kijke*, in: Nieuwe Cirkus, 30 april 1904.

*Men plundert in bazars en elders
Men ranselt een politie af
Waarop men smijt gelijk op kaf”*

6.3.1.2. PROVINCIALE TENTOONSTELLING EN WERELDTENTOONSTELLING IN GENT

De voornaamste functie van een provinciale tentoonstelling of een wereldtentoonstelling was commercieel: de werkende klasse amuseren en een festival van emancipatie voor hen zijn. Het was een handelsbeurs waar men burgers warm wou maken voor allerlei goederen en waar de werkende klasse zich kon amuseren⁴⁵². Deze volgens Benjamin 'pelgrimsoorden van de waar als fetisj'⁴⁵³ waren mooie staaltjes van de negentiende-eeuwse kijklust.

De provinciale tentoonstelling van Gent in 1899 kon als een voorproefje van de Wereldtentoonstelling in 1913 beschouwd worden. Brussel had reeds haar druk bezochte 'Wereldtentoonstelling' gehad in 1880, Antwerpen in 1885 en 1894 en verschillende Gentenaren vroegen zich af of ze ook niet in staat waren een dergelijke tentoonstelling in te richten. Een eerste concrete uitvoering van een dergelijk idee kwam er onder het bestuur van burgemeester Braun en resulteerde in de Provinciale Tentoonstelling van 1899 in het Citadelpark. De burgerij hoopte op deze manier massaal veel volk op de been te krijgen naar Gent, maar de rest van de bevolking bleef sceptisch.⁴⁵⁴ Monumentale gebouwen werden opgetrokken, waarin men de producten van de Oost-Vlaamse industrie en kunst kon bewonderen. Zo kon men bijvoorbeeld in de afdeling 'Sociale Werken', waaraan de arbeidersverenigingen 'De Vooruit' en 'Het Volk' meewerkten, het beeld van een spinster bewonderen en de verschillende bewerkingen van katoen en vlas. De tentoonstelling was in feite niets anders dan een expositie van verschillende industriële goederen en de verheerlijking ervan. In het teken van deze tentoonstelling werd een groot bloemenfeest en een reuzenstoet ingericht waarop het bier voor de hele bevolking rijkelijk vloeide, wat de café-uitbaters gelukkig stemde.⁴⁵⁵ De arbeiders werden op deze tentoonstelling verleid door diverse waren en de roes werd versterkt door de drank en de gezellige sfeer.

Deze tentoonstelling kwam echter in de schaduw te staan van de wereldtentoonstelling uit 1913 die nog meer kijklust en bijgevolg nog meer illusionisme opwekte. We zagen in deel één hoe zalen als de Scala en de Carillon werden aangepast naar aanleiding van de wereldtentoonstelling⁴⁵⁶. In 1913 werd Gent omgebouwd tot de wereld in het klein. Op 125 hectare werden paviljoenen en dorpen opgetrokken voor dertig deelnemende landen.⁴⁵⁷ Het hoofdgedeelte van de wereldtentoonstelling lag in Sint-Pieters-Aalst, waar een vijftig meter hoog en overkoepelend

452 MEVIS, Jacques, *o.c.*, p. 37.

453 BENJAMIN, Walter, "Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé" in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 17.

454 "Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque" in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, X, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996, p. 7.

455 "Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque" in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, X, p. 9.

456 Zie p. 27 en 29.

457 "Gent 1900: Het dagelijkse leven in de Belle Epoque" in: ROOSE, Marc (ed.), *o.c.*, X, p. 4.

poortgebouw zich uitstrekte over een lengte van 300 meter en geflankeerd werd door twee torens, wat de nodige kijklust met gemak opwekte. Erachter lag een indrukwekkend Waterkasteel, met zuilen omgeven.⁴⁵⁸

Dit gebouw was net als alle andere expogebouwen opgetrokken uit pleister, met uitzondering van het Floraliënpaleis, het Museum voor Schone Kunsten en enkele huizen in het ‘Modern Dorp’. De pleister werd aangebracht op een houten of metalen geraamte. [218–219] Terwijl het buitenaanzicht zeer decoratief was, school achter deze luxueuze nepgevel vaak één grote ruimte die met tussenschotten werd onderverdeeld. Het metalen dakgebinte werd met drapering verborgen.⁴⁵⁹ Tal van technieken werden aangewend om de illusie op te wekken te houden en een uiterlijk van overweldigende luxe in stand te houden.

“In een recordtijd kon op die manier een hele stad worden opgetrokken, een schijnstad die er toch uitzag alsof ze nooit zou verdwijnen. De bezoeker kreeg haast de magische illusie dat die droomstad speciaal voor hem was opgericht.”⁴⁶⁰

Al in de eerste week na de sluiting werd de imposante koepelhal gesloopt. De fantasmorgie werd in één klap verbroken. Overal werden met haast afbraak- en opruimingswerken uitgevoerd. Het verwijderen van de talrijke pleisteren bouwwerken veroorzaakte enorme witte stofwolken. De slooping werd langs alle kanten tegelijk aangevat. Het volk ontwaakte in één klap uit de roes en er verschenen tal van ludieke doodsbriefjes van de wereldtentoonstelling. Op één ervan zong Henri Van Daele: *“Joa we zijn van u verlost, maar g'hêt ons genoeg gekost”*.⁴⁶¹ De wereldtentoonstelling liet namelijk een aardige schuldenput achter. Deze schulden verkregen vaak een plaatsje in de Gentse revuestukken. In de revue ‘Gent in nesten’⁴⁶² uit 1914 klonk het als volgt:

*“Ons stad die zit in neste
de deurwaarders zijn de beste
ook d'advokaten winnen hulder brood
maar 't volk is ge ...
ons stad die zit in neste*

218

219

458 “De Wereldtentoonstelling 1913” in: ROOSE, Marc (ed.), o.c., XII, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996, p. 4.

459 CAPITEYN, André, *Gent in Weelde herboren, Wereldtentoonstelling 1913*, Gent, Stadsarchief, 1988, p. 120.

460 CAPITEYN, André, o.c., p. 120.

461 CAPITEYN, André, o.c., p. 188.

462 RAY, Jean, SERVAIS, Fernand, *Gent in nesten*, in: Hippodroom De Drie Sleutels, 1914.

*mee die expositie kweste
Z'hân toch wel voor wat minder kunnen doen
dan voor die vier miljoen.”*

De provinciale tentoonstelling van 1899 en de wereldtentoonstelling van 1913 waren staaltjes van schijnwerelden die de arbeider moest aanzetten tot consumptie en hem verdoofden met behulp van een luxueuze nep-wereld. Éénmaal de tentoonstelling was afgelopen werden de gebouwen uit pleister razendsnel afgebroken en bleef er enkel nog een wazige stofwolk hangen: een serieuze schuldenput.

6.3.2. HET WESTEN ALS DOMINERENDE FACTOR

6.3.2.1. WERELDTENTOONSTELLING VAN 1913

Niet enkel de architectuur van de wereldtentoonstelling veroorzaakte een fantasmorgie, maar evenzeer de simulatie van ‘de wereld in het klein’. Dat werd heel mooi geïllustreerd door de diverse paviljoenen die elk een land vertegenwoordigden. Uit alle continenten was er ten minste één land vertegenwoordigd. De fascinatie van de negentiende-eeuwer voor een wereld in het klein, kwam voort uit de drang om de ganse wereld naar zijn hand te zetten, wat zeer duidelijk tot uiting kwam in de kolonisering van die periode.

In 1885 verdeelden de Europese grootmachten onder impuls van de Belgische koning Leopold II in Berlijn het Afrikaanse continent onder elkaar. Kolonisatie ging niet gewoon om het in bezit nemen van geografische ruimte, maar des te meer om de exploitatie van de aanwezige grondstoffen en de onderwerping van de bevolking om hen in te zetten in het productieproces.⁴⁶³ Kolonisatie was heel duidelijk een zoveelste innovatieve zet ten gunste van het kapitalisme.

“De kolonisering van het Afrikaanse continent op het einde van de negentiende eeuw hing samen met de industrialisatie en de daarmee verbonden wildste vormen van het kapitalisme. Het toenmalige maatschappelijk model stond haaks op de democratie.”⁴⁶⁴

De excessen tegen de inheemse bevolking en haar economische uitbuiting probeerde men via propaganda aan het moederland verkocht te krijgen. Door de inheemse bevolking als minderwaardig, onbeschaafd en wild voor te stellen kon men hun dictatoriaal gedrag legitimeren. Via diverse media probeerden de kolonisatoren het moederland wijs te maken dat de kolonies essentieel waren voor hun eigen geluk, welzijn en prestige. Hiervoor diende men een fascinatie voor het exotische en reizen aan te wakkeren, die eveneens de noodzakelijke dominantie van de blanken over deze volkeren zou benadrukken.

⁴⁶³ CONVENTS, Guido, *Afrika Verbeeld, Film en (de-)kolonisatie van de geesten*, Berchem, EPO, 2003, p. 25.

⁴⁶⁴ CONVENTS, Guido, (2003) o.c., p. 25.

“Vanaf het ogenblik dat Leopold II zich in 1885 tot koning van de onafhankelijke Kongostaat uitriep, lanceerde een expansionistische Belgische lobby – grote financiële en industriële ondernemingen – propagandacampagnes. Ze haalden bijvoorbeeld 'onbeschaafde' of 'wilde' Afrikanen als kermisattracties – rariteiten – naar de wereldtentoonstellingen. (...) De teneur was dat België met onbeschaafde inwoners te maken had, tegen Arabische slavendrijvers had gevochten en de rijkdom van het land wist te waarderen.”

De exotische fascinatie uitte zich op de wereldtentoonstellingen in het etaleren van diverse vreemde volkeren, wat immers een expotraditie was die tot 1867 terug ging. Op de wereldtentoonstelling in Gent trof men zowel Filippijnen als Senegalezen aan, die elk een primitief dorpje in Gent installeerden. Een zestigtal Filippijnen exposeerden hun primitieve nijverheden en huishouden voor de bezoekers, maar ook oorlogsdansen.⁴⁶⁵ Ook het Senegalees dorp maakte een diepe indruk op de bezoekers, maar werd omschreven als een soort kermisattractie. Dat is niet zo verwonderlijk als je weet dat deze 'inboorlingen' aan een impressario verbonden waren en de Senegalezen getrainde expobewoners waren. Ze hadden weinig aanpassingsproblemen en organiseerden zelfs een 'grand bal'.⁴⁶⁶ Voor de Filippijnen viel het wat tegen, want op het einde van de Gentse expositie ging hun impressario ervandoor en liet hij de Filippijnen aan hun lot over, waardoor ze na de afloop van de tentoonstelling in Gent al bedelend moesten zien te overleven, aldus de Gazette van Gend van 22 november 1913.⁴⁶⁷ *“Van de Krijgsoverheid ontvingen zij ieder eene warme paardendecken, waarmede zij zich tegen de guurheid van het weder trachten te bevrijden”.* Deze attracties en hun exploitatie tonen heel mooi het fantasmatische karakter van dergelijke tentoonstellingen aan.

In het paviljoen van Belgisch Kongo troffen we geen Kongolezen aan, maar ditmaal gaf men uiting aan de exotische fascinatie met behulp van optische middelen. Langs een gang in het paviljoen werd de bezoeker naar een klein platform geleid, opgesteld in het midden van een rotonde. Hierop kon men een panorama bewonderen van 1640m². De twee kunstschilders van dit werk hadden hiervoor speciaal twee maanden in Kongo rondgereisd. Het doek moest een les in de 'koloniale vooruitgang' voorstellen. Simplistische tegenstellingen zoals de afbeelding van lianen bruggen naast ijzeren viaducten, hutten naast fabrieken enz., moesten de bezoekers van de vooruitgang door de koloniale ingreep overtuigen. Het panorama was het ideale middel om met een minimum aan inspanning een maximum aan informatie op de toeschouwer los te laten. Dat principe sloot aan bij het panoptische systeem van Bentham, waarbij één bewaker vanuit een centrale toren alles kon controleren.⁴⁶⁸ Dit panorama gaf eveneens toegang tot vier diorama's met opnieuw Kongolese taferelen. De overblijvende ruimte werd opgevuld met tentoonstellingsmateriaal en tropische planten.⁴⁶⁹

465 CAPITEYN, André, *o.c.*, p. 158.

466 CAPITEYN, André, *o.c.*, p. 175.

467 “Het vertrek der Senegalezen”, in: Gazette van Gend, 22 november 1913.

468 FOUCAULT, Michel, SHERIDAN, Alan (transl.), *Discipline and punish* (1975), New York, Vintage Books, 1995, pp. 195 - 228.

469 CAPITEYN, André, *o.c.*, pp. 149-150.

Dit panoptische systeem zag Benjamin als metafoor voor de dominantiedrang van de kapitalistische maatschappij. Net als Foucault erkende hij het disciplinerende karakter van dergelijke optische systemen. Via beelden kon men immers naast het vulgariseren van wetenschappelijke kennis eveneens de koloniale politiek propageren, of de industriële politiek, wat we bijvoorbeeld zagen met het beeld van de textielarbeidster op de provinciale tentoonstelling in Gent. De manipulerende kracht van de panorama's lag in het onvolledige en a-historische karakter ervan waarbij alle details van historiciteit wegvielen en zo een vertekende en geïdealiseerde werkelijkheid weergegeven werd.⁴⁷⁰

De bezoeker van de werltdentoonstelling werd geconfronteerd met een illusionistische wereld in het klein en keek naar een realiteit die aan hem voorbyschoof als een droom. De schijnbare noodzakelijke dominantie van de blanke nam men erbij zonder zich veel vragen te stellen. De werltdentoonstelling leek een panoramisch overzicht van het universum, maar dan één waarvan hij was gescheiden.

“Het is verboden de uitgestalde voorwerpen aan te raken.’ Zo bieden tentoonstellingen toegang tot een fantasmorgie waarin de mens binnentreedt om zich te laten verstrooien. Midden in de verstrooiingen waaraan het individu zich overgeeft in het kader van de vermaakindustrie blijft hij deel van een compacte massa.”⁴⁷¹

De flaneur toverde zo zijn wereld om tot een visueel spektakel. Zijn wereld werd een lichtspel, een trompe l’oeil, waarin zijn exotische fantasieën veruiterlijkt werden. Was het variététheater ook geen ideale plaats voor de veruiterlijking van dergelijke exotische fantasieën en de koloniale propaganda?

6.3.2.2. BLANKE DOMINANTIE IN HET VARIÉTÉTHEATER

Net als de werltdentoonstelling kon ook het variététheater als ‘een wereld in het klein’ beschouwd worden. Artiesten van diverse nationaliteiten stonden op het podium, waar het exotische element vaak het onderwerp van de act was. Zo werden er tal van exotische en folkloristische dansen opgevoerd.⁴⁷² Ook illusionistische acts waarbij men een ‘tour du monde’ presenteerde aan het publiek waren zeer populair. [113 op p. 76] ‘Black Faces’, blanke artiesten die werden zwart geschminkt,⁴⁷³ waren zeer geliefd. Geleidelijk aan vonden ook ‘des véritables nègres’ [220] hun ingang in het variététheater. Het feit dat zwarte variétéartiesten heel lang opmerkelijk minder vergoed werden voor hun optreden dan hun blanke collega's bewijst dat hun populariteit de raciale vooroordelen niet kon wegwerken.⁴⁷⁴ Naast zwarten⁴⁷⁵ verschenen

470 MEVIS, Jacques, o.c., p. 66.

471 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 17.

472 Zie p. 42.

473 JACQUES-CHARLES, o.c., p. 27.

474 BANHAM, Martin, “American Vaudeville”, in: *The cambridge guide to theatre*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, p.1161.

475 In: V.B. IE15, 362.

ook andere exotische volkeren op het toneel, zoals Turken en Arabieren.⁴⁷⁶ [222] Ook in diverse pantomimes en spektakelstukken kreeg de 'wilde vreemde' vaak een plaatsje.

'La garde de S.M. le roi du Dahomey' [221] bracht met zijn troep '45 femmes sauvages' enkele 'exercices guerriers' met wapens en bajonetten, 'jeux de combats' en 'danses favorites par les Fétiches Amazones' ter inleiding van de pantomime 'Le vol des esclaves ou une nuit au Dahomey'. Dergelijke oefeningen, maar ook de titel van de pantomime, wijzen op het wilde en wreedaardige karakter van deze troep. Maar in de pantomime ging men eveneens prat op haar luxueuze uitvoering: 'Décorations, costumes et matériel sont fournis spécialement'. De opvoering van de 'wilde vrouw' in dit spektakel kon zoals bij de Turkse of Arabische harems eveneens voor een bijkomend erotisch effect zorgen, wat de illusionistische roes nog meer versterkte.

220

221

222

Het gewelddadige en barbaarse karakter van deze wilde volkeren stond telkens in de kijker, net zoals de luxueuze uitvoering. Een dergelijke uitvoering bracht de toeschouwer in een fantasmorgie waardoor men met gemak, in hun passieve roes, de kolonisten als redders zag die de barbaren bestreden. Guido Convents⁴⁷⁷ stelde vast dat dit gevoel van Europese superioriteit goed weerspiegeld werd in het boek 'Robinson Crusoë' van Daniel Defoe. Crusoë was een blanke sla-venhandelaar die schipbreuk leed. Op een dag vond hij sporen van inboorlingen die mensenof-fers brachten. Robinson kon er eentje redden, noemde hem Vrijdag en behandelde hem als een dier. Na verloop van tijd werd hij echter zijn bediende, onderdaan en vriend.

De vreemde werd er afgebeeld als een kannibaal met vreemde rituelen en godsdiensten. Bijgevolg diende men hem te christianiseren en te verwestern, wat gelijk stond met het noodzakelijk tot slaaf maken van de vreemde en het stelen van zijn rijkdom. Dergelijke stereotype relaties tussen de westerling en de vreemde zag men vaak opduiken. De marionettentroep Holden bracht niet toevallig in het Eden-Théâtre de pantomime 'Robinson Crusoë' die werd voorafgegaan door 'les célèbres minstrel's' een 'négro-burlesque' orkest. [107 op p. 72]

Circus Renz voerde de pantomime 'L'Ile de Sumatra' op. [223 op p. 151] Deze pantomime behan-delde 'Vie, Moeurs et Aventures des habitants de l'île de Sumatra'. Het zondige karakter van de primitieven in deze pantomime stond haaks op de luxueuze uitvoering. Deze bestond uit een 'ballet au grand complet', 'brillants effets de lumière électrique', 'costumes somptueux et caracté-ristiques de la grande maison de Berlin'. Uit de westers klinkende namen van de acteurs leiden we af dat de exotische personages door westerlingen vertolkt werden. Het archief bevatte even-eens een foto van het personage Abdullah uit deze pantomime. [224 op p. 151] Circus Renz was eveneens de uitvoerder van de de pantomime 'Les Belges en guerre et en paix au Congo'. Deze pantomime werd opgedeeld in twee delen: 'La vie au Congo et la guerre en Congo. [225 op p. 151] Het oorlogskarakter benadrukte alweer het wrede karakter van de Congolese bevolking, terwijl het eerste deel veeleer het primitieve karakter van het volk belichtte. Ook deze uitvoering was luxueus: 'exécutée par 300 personnes et 100 dames du corps de ballet'.

Ook het spektakelstuk 'Le voyage au Mexique' van Schumann, wees op het gewelddadige karak-ter van de vreemde, wat we kunnen opmaken uit de titels van de drie tableaux: 'L'attaque d'un train du chemin de fer', 'Épisodes de la vie des tribus indiennes' en 'La vengeance'. [226–227 op p. 152] Het gewelddadige karakter was ook hier weer ingepakt in een luxueuze uitvoering. Het was namelijk een massaspektakel met 200 acteurs met een 'splendide mise-en-scène' en 'décors transparants de nouvelle invention de M.Dubosq'.

De luxueuze encenering van 'Reis om de wereld in 80 dagen' [113 op p. 76] kwam reeds ter sprake⁴⁷⁸, maar ook in dit verhaal kwam het wilde karakter van de indianen in de kijker te staan met in het derde bedrijf 'Spooortrein door de roodhuiden aangevallen'.

⁴⁷⁷ CONVENTS, Guido, (2003), *o.c.*, p. 25.

⁴⁷⁸ Zie p. 140.

Men zag al gauw ook de film als ideaal middel om het koloniale gedachtengoed aan te prijzen. Net zoals de Duitse, Franse en Engelse kolonialen, organiseerden ook de Belgen ontelbare voordrachten met 'lichtbeelden' en films in scholen om jongeren voor de kolonie te rekruteren. Internationale productiehuisen zoals Pathé en Gaumont promootten de koloniale cultuur tot voor de Eerste Wereldoorlog. Pathé stuurde in 1908 en 1909 de Fransman Alfred Machin naar de kolonies. Zijn producties laten zien dat Afrika aan de blanke man onderworpen werd. Voorbeelden van dergelijke koloniale films waren ook te zien in het filmprogramma van het variététheater, waar men films als 'Le plongeon Soudanais' [228 op p. 152], 'Nègres au bain'⁴⁷⁹, 'à Biribi, drame militaire'⁴⁸⁰ of 'Panorama du transvaal'⁴⁸¹ te zien kreeg. In 1909 opende de 'Congo-Cinéma' haar deuren in Brussel. Belgische cineasten maakten tientallen reportages in de kolonie voor diverse filmexploitanten.⁴⁸²

De eenzijdige typering van de vreemde als onbeschaafde wilde komt overduidelijk naar voor in zowel films, spektakelstukken als variétéacts, waarbij het spektakel steevast werd gehuld in een luxueuze sfeer. Ze creëerden een visuele roes waarin de superieure blik van de blanke als absolute waarheid werd geslikt. De voorstellingen van de 'vreemden' wakkerden de kijklust aan en illustreerden bijgevolg eveneens de negentiende-eeuwse fantasmorgie, ten voordele van de kolonisatoren.

223

224

225

479 In: V.B. IC239, 267.

480 In: V.B. IIC30, 144.

481 In: V.B. IIC30, 144.

482 CONVENTS, Guido, (2003), o.c., p. 55.

DEUXIÈME PARTIE

UN VOYAGE AU MEXIQUE

Splendide mise en scène du Directeur G. SCHUMANN, père. Décors transparents de nouvelle invention de M. DUBOSQ, peintre exclusif du Grand Cirque du Palais de Cristal de Londres. Arrangement de M. DELBOSQ, père, Musique du Chef d'Orchestre M. JACQUES SCHUMANN.

Premier tableau :

L'attaque d'un train du chemin de fer

Deuxième tableau :

Episodes de la vie des tribus indiennes

Troisième tableau :

LA VENGEANCE

Cette pantomime historique est jouée par

200 PERSONNES

DEUX GRANDS BALLETS

1. GRAND BALLADINLE INDIEN
par le Corps de Ballet et la première Ballettes
Mlle ANTOINETTE TAGLIOTTI

2. LA DANSE DES PAPILLONS
dançés par le corps de ballet

NOUVEAU CIRQUE

rue Neuve St-Pierre & rue de l'Agneau.

FOIRE DE GAND 1897

Grande Troupe G. Schumann père

MARDI 23 MARS, à 8 heures du soir

PREMIÈRE

Débuts de la nouvelle Troupe
AVEC UNE GRANDIOSE PANTOMIME

LE VOYAGE AU MEXIQUE

UN VOYAGE AU MEXIQUE

Splendide mise en scène du Directeur G. SCHUMANN, père. Décors transparents de nouvelle invention de M. DUBOSQ, peintre exclusif du Grand Cirque du Palais de Cristal de Londres. Arrangement de M. DELBOSQ, père, Musique du Chef d'Orchestre M. JACQUES SCHUMANN.

VILLE DE GAND

CAFÉ DU NOUVEAU CIRQUE, Rue Neuve St. Pierre, 7
SALON AU 1er ÉTAGE

A LA DEMANDE GÉNÉRALE
RETOUR DU

CINÉMATOGRAPHE

PHOTOGRAPHIES ANIMÉES

Qui a obtenu un si grand succès dans cette ville
il y a un mois.

A partir d'aujourd'hui SAMEDI 12 DECEMBRE
pour quelques jours seulement
DONNERA TOUS LES JOURS

SES SÉANCES à 4 heures
à 5 heures
à 6 heures
à 8 heures
à 9 heures
à 10 heures

Le Jeudi à partir de 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 à 10 du Soir.
Le dimanche à 11 heures du matin, à midi et à 1 heure

ON COMMENCERA PAR :

LE PLONGEON DES SOUDANAIS
MENUET LOUIS XV
La place de la Madeleine à Paris

UNE DISPUTE AVEC UN COCHER
LE GRAND CORTÈGE DU TZAR à PARIS
Arrivée de M. le Président de la République française
à l'ambassade Russe

Départ de LL. Majestés pour Versailles

Grande Attraction : LE COUCHER DE LA MARIÉE
Scène mimée à l'Olympia de Paris par Mlle VILLY.

ENTRÉE : 50 CENTIMES

Prix réduits pour Collèges, Lycées, Institutions et Sociétés

Gand, imp. F. & R. Buyck & Fils, rue St. George, 45.

6.3.3. DE MAN ALS DOMINERENDE FACTOR

6.3.3.1. VERBINTENIS VAN DE VROUW MET DE KOOPWAAR

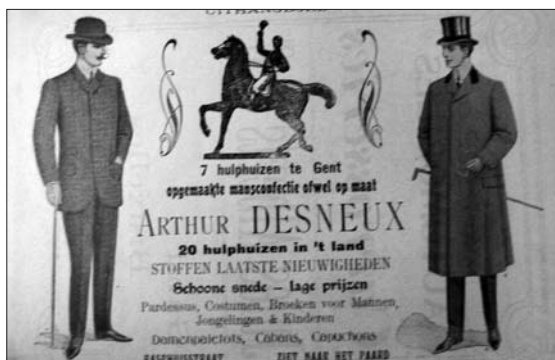
De talrijke postkaarten waarop de vrouw in pornografische poses verscheen tonen aan dat ook de vrouw een belangrijk onderdeel werd van de negentiende-eeuwse kijklust. Dergelijke afbeeldingen werden vrijwel altijd door mannen gemaakt.⁴⁸³ Ook de vrouwelijke verschijning werd nu een commercieel goed. [095 op p. 67] Vrouwen werden in de negentiende eeuw talrijk op de scène gesignaleerd⁴⁸⁴ en ook van die theatervrouwen werden vele postkaarten verspreid.⁴⁸⁵ De vrouw lag in de negentiende eeuw blijkbaar goed in de markt. Een eerste verbintenis van de vrouw met de waar was volgens Benjamin de mode.⁴⁸⁶

De nieuwe brede lanen werden geflankeerd door modewinkels. Benjamin beschouwde ze als de voorlopers van warenhuizen.⁴⁸⁷ In het Gentse stadsbeeld waren ze overvloedig aanwezig, wat we afleiden uit de vele publicaties van kledingzaken in diverse variétéprogramma's en revuestukken. [229–230] De mode leidde echter tot een fetisjering van het lichaam als koopwaar volgens Benjamin. Anorganische materialen werden in de kledij verwerkt en zo werd het levende lichaam aan de anorganische wereld gekoppeld. Benjamin beschouwde dit fenomeen als een metaforische verbintenis tussen het levende lichaam en het lijk.⁴⁸⁸

229

“Alle materialen uit de verschillende domeinen van de natuur kunnen tegenwoordig in de samenstelling van de vrouwelijke kleding worden verwerkt. Ik heb een charmante jurk gezien, gemaakt van kurk... Porcelain, gres en faience hebben plotseling hun intrede gedaan in de mode-ontwerpen... Men maakt schoenen van Venetiaans glas en hoeden van kristal uit Baccarat.”⁴⁸⁹

230

483 HIGONNET, Anne, “Beelden van vrouwen”, in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *Geschiedenis van de vrouw: De Negentiende Eeuw*, Amsterdam, Agon, 1993, p. 239.

484 BANES, Sally, *o.c.*, p. 12.

485 HIGONNET, Anne, “Vrouwen in de kunst: verschijningsvormen, onspanning en beroep”, in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 225.

486 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé”, in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 18.

487 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé”, in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 14.

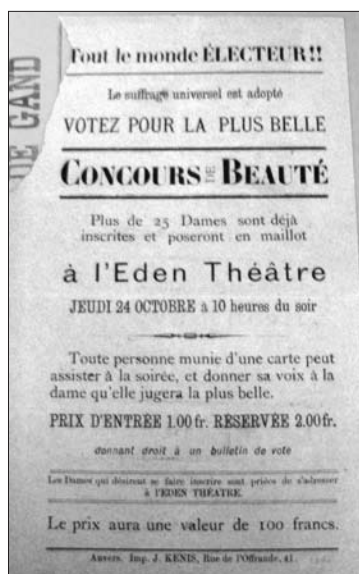
488 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé”, in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 18.

489 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé”, in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, p. 18.

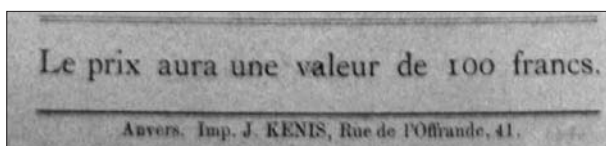
Dat de fetisjering van het lichaam bij de negentiende-eeuwse burger echter niet als storend werd ervaren, bewijzen de lofliederen van modieuze kledij die de kijklust ondersteunden. Bovendien werden prijzen uitgereikt aan de mooist geklede vrouw [231] en werden schoonheidswedstrijden ingericht, wat mooi aantoont hoe men naar de vrouw als 'waar' keek. [232]

*“Ah! Qu'ils sont mignons les chapeaux de l'année
Jamais si bell'mod' n'est venue encor!
On voit ce qu'on achète, on n'est plus flonée
Pas b'soin de microscope ou d'lunnett's en or!”⁴⁹⁰*

231

232

232 – detail

6.3.3.3. IDENTITEITSCRISIS

Kledij werd beschouwd als een uitdrukking van de persoonlijkheid van de mens. De flaneur ging op in de massa, maar was er tegelijk een onderzoeker van. Op basis van uiterlijkheden dacht men dan ook de mens tot in het diepste van zijn ziel te kennen.⁴⁹¹ Mode speelde namelijk een belangrijke rol in het leveren van de gepaste identiteit. Toch zagen we hoe de negentiende-eeuwse anonimiteit de burger sneller toeliet van identiteit te verwisselen. In de anonimiteit kon men immers slechts op het uiterlijk beoordelen. Het illusionistische karakter van de kledij als

490 ANTHEUNIS, Jules, SERVAIS, F., *Zijde Nie Wel dan?*, in: Nieuwe Cirkus, 17 april 1909.

491 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 20.

vormgever van de identiteit lag in het feit dat men gemakkelijk een andere identiteit kon aannemen, enkel door een verbintenis aan te gaan met andere kledij.

Die fascinatie voor transformatie van identiteit uitte zich in de variéteact van de transformisten zoals Frégoli en de vele bals 'Paré, Masqué ou Travesti' [017 op p. 21] naar aanleiding van carnaval waarbij men de traditie kende verkleed de straat op te lopen.⁴⁹²

“Mode is immers één grote travestie van opgedofte lijken; zij provoceert de dood met de vrouw, tussen plichtmatige jubel door voert zij op fluistertoon een bitse dialoog met de verwording. Vandaar dat zij in een oogwenk van gedaante wisselt. Zij heeft de dood nog niet gekieteld, of zij heeft zich al weer vermomd zodra hij zich nijdig omdraait om haar te treffen.”⁴⁹³

De anonimiteit liet toe gemakkelijk van identiteit te verwisselen en zo klassenverschillen, die veruiterlijkt werden met behulp van verschillende kledij, te overschrijden. Dit tonen de prostituees of 'geverfde vrouwen'⁴⁹⁴ aan die door hun hoger inkomen ook gewoonlijk beter gekleed gingen dan vele andere vrouwen met zedig gedrag en een meer bescheiden inkomen.⁴⁹⁵ Ook het romantische ballet 'Giselle' weerspiegelt de problematiek omtrent kledij en klassenverschil. Het is het verhaal van een nobelman die zich in boerenzoon verkleedde om Giselle, een boerendochter, te verleiden.⁴⁹⁶

Dit spel met identiteiten zagen we ook steeds vaker in diverse travestieacts in het variététheater, waarbij de vrouw de mannenrollen ging invullen. [233 op p. 156] Dat vrouwen op het podium nu ook gekleed gingen als mannen, gaf het spektakel een androgyn gehalte. Deze praktijk zagen we eveneens in het romantische ballet. Zo werd in een voorstelling van 'Coppélia' in de Parijse Opera aan het einde van de negentiende eeuw de mannelijke rol van Frantz ingevuld door een vrouw.⁴⁹⁷ Dat de vrouw niet enkel de rol van de acterende man op de scène overnam, zien we in de inrichting van worstelwedstrijden voor vrouwen. [103 op p. 70]

Dergelijke activiteiten prikkelden niet alleen de kijklust en de fanatasie van de mannen, maar boden ook aan vrouwen die affectie koesterden voor leden van het eigen geslacht de mogelijkheid om via min of meer vertrouwde gedragspatronen elkaar te benaderen. Dergelijke activiteiten hadden echter veel te maken met hun nieuwe leven, waarbij ze ook in het arbeidersproces werden ingezet en zo vriendschappen buiten het gezin sloten. Toch bleef travestie gedurende de hele negentiende eeuw scheef bekeken en wettelijk verboden. Aggressieve vrouwen werden in karikaturen vaak afgebeeld met een broek, waardoor opstandige vrouwen als de Saint-Simonisten, ook vaak broeken aantrokken.⁴⁹⁸ Dat ook mannelijke prostitués in het openbaar traden in een

492 Zie p. 11.

493 BENJAMIN, Walter, “Parijse Passages II” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), o.c., p. 125.

494 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 341.

495 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 343.

496 BANES, Sally, o.c., p. 26.

497 BANES, Sally, o.c., p. 39.

498 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 359.

EDEN-THÉÂTRE

Bureau à 7 heures. **OUVERTURE** Rideau à 8 heures.
DIMANCHE 2 MARS 1890

PAR LA TROUPE DES VARIÉTÉS PARISIENNES

BALLET ET PANTOMIMES de M. A. ROSSI, compositeur

Pantomimes et Ballets

LES SŒURS CORALI

Chanteuses de genre et danseuses originales

Artistes de Chant

Mademoiselle **VERNIER**
 Chanteuse légère

Mlle Marie **POUGNY**
 Chanteuse comique

Mlle Leditia **MILLS**
 Chanteuse d'imitation

Mademoiselle **BALDEL**
 Chanteuse de genre

Artistes de Spécialité

MISS LILLY

Célébrité équilibriste

LES FRÈRES WILLSON

Les trois barres fixes

Artistes des Pantomimes et Ballets

Mademoiselle **GORA**

Mlle Marie **BOULARD**

Première coriphée

Première travestie

Mlle Louise **BRANBILA**

et Mlle Elvire **LANDELLI**

Danseuses de demi caractère

Elisa et Marguerite Zimbelli, Elvire Gautier

Helena Caprari, Cesira Wallton, Julia Radenz.

L'Orchestre sera dirigé par Monsieur L.D. VAN DAMME.

Le Théâtre aura lieu avec l'élite des artistes des théâtres de premier rang des grandes villes.

LE BUFFET SERA TOUJOURS FOURNI DE CONSOMMATIONS DE
 TOUTE PREMIÈRE QUALITÉ.

Prix des places : Premières Fr. 1-00 — Secondes 0-60 Centimes.

Le Régisseur, VAN WITTENBERGHE.

Le Directeur,

dergelijk klimaat verbaast ons dan ook niet. In de revue 'Hé... Mie!'⁴⁹⁹ is 'de beddenverwarmer' aan het woord.

“Geene stiel geeft zoo 'e plezier
 of de mijne, wil ik wedden
 Maar een slameur! 'k beken het hier
 Is 't verwarmen van de bedden.
 En doorgaans kost het niet dier
 Om u van de kou te redden
 Is er ook soms een meisje hier
 En 't heeft gebrek aan jeugdig vier
 Bah voor nen armen dobb'len frank
 Die help ik er heur seffen aan”

Dit spel, waarbij gespeeld werd met conventies omtrent de kledij van de man of vrouw, werd mogelijk door de negentiende-eeuwse anonimiteit, maar liet ook zijn sporen na op de conventies omtrent de positie van de vrouw.⁵⁰⁰ De vrouwelijke identiteit werd dan ook in vraag gesteld.

“Maar de nachtmerrie die gepaard gaat met de bedrieglijke helderziendheid van de fysiognoom van wie we spreken, bestaat in het inzicht dat de bijzondere kenmerken van het subject op hun beurt niets anders zou blijken te zijn dan de samenstellende elementen van een nieuw type, zodat uiteindelijk de best gedefinieerde individualiteit een exemplaar van een type zou blijken. Hier, in het hart van het flaneren, manifesteert zich een angstaanjagende fantasmorgie.”⁵⁰¹

6.3.3.2. OBJECTIVERING VAN DE VROUW

De vrouw als waar was voor de man een ongestoorde bron van kijklust. Prostitutie was het toppunt van de behandeling van de vrouw als waar. Tegen een kleine vergoeding kon de man het lichaam van de vrouw ‘consumeren’. Prostitutie was dan ook een onverhuld kenmerk van de negentiende-eeuwse stad en kende toen een verspreiding op grote schaal en in allerlei vormen.⁵⁰² Het flexibele en ongebonden karakter van het tippelen stelde heel veel werkende vrouwen in staat hun karige loon aan te vullen met de opbrengst van seksuele gunsten. Voor velen was het slechts een tijdelijke uitweg.⁵⁰³

De prostituee werd niet enkel door de mannelijke blik gedisciplineerd, maar eveneens door een strenge registratie en controle van de bordelen vanaf 1860.⁵⁰⁴ Die voorschriften vereisten

499 VAN SEYMORTIER, Hector, *Hé...! Mie*, in: Nieuwe Cirk, 1903.

500 BANES, Sally, *o.c.*, p. 39.

501 BENJAMIN, Walter, “Parijs, hoofdstad van de XIXe eeuw. Exposé,” in: VAN HEEMST, Jan, VAN DER BURG, Ineke (transl.), *o.c.*, pp. 20-21.

502 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 341.

503 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 342.

504 JANSZ, Ulla, “Vrouwengeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 477.

dat prostituees zich lieten registreren bij de zedenpolitie en zich onderwierpen aan medische inspectie op seksueel overdraagbare ziekten.⁵⁰⁵ Dat een dergelijke disciplinerende overbodige luxe was, blijkt uit het voorwoord van de revue ‘Handel in blanke slavinnen’⁵⁰⁶:

“Ook mogen wij met vreugde bevestigden, gezien de tegenwoordige schier dagelijksche onthullingen die de dagbladen ons melden over dien gruwelijken handel in blanke slavinnen, dat het drie-jarenlange opvoer van het stuk in alle landen, doeltreffend was en veel helpen zal om dit wanbedrijf te beperken, zooniet uit te roeien.”

We haalden reeds aan dat buurten als de Kortedagsteeg bij het Eden-Théâtre en de buurt aan Zuidstation met het Nieuwe Cirkus en de Valentino, geliefde tippelbuurten waren.⁵⁰⁷ Vermaakcentra en stationsbuurten oefenden nu eenmaal een sterke aantrekkingskracht uit op publieke vrouwen.⁵⁰⁸

Prostitutie breidde zich in de negentiende eeuw uit van de straat naar nieuwe oorden zoals badhuizen, danszalen, cafés-chantants en variététheaters.⁵⁰⁹ Het feit dat de staatsveiligheid in 1893 en 1894 de geruchten onderzocht dat Heetwinkel zich actief inliet met ‘blanke slavinnen’,⁵¹⁰ versterkt de stelling dat er een relatie was tussen de amusementssector en de prostitutie. Ook in officiële instellingen als de opera van Parijs werden foyers ingericht als een seksuele markt. Het romantische ballet van de negentiende eeuw werd net als het variététheater gekenmerkt door decadentie. Het mannelijke publiek kon er tegen betaling balletdanseressen ‘ontmoeten’.⁵¹¹ Dat damestroepen als ‘Les Dames Viennoises’ bieren meebrachten [050 op p. 43], kan wijzen op een mogelijk contact met mannen in de bar na het optreden in het Nieuwe Cirkus. De gewillige ‘Femme de Théâtre’ werd dan ook graag bezongen in de revuestukken, zoals in de revue ‘Ze zijn daar’ uit 1911:⁵¹²

*“Oh! Toi femme de théâtre
Pouvoir t’aimer un jour!
Vénus aux seins d’albâtre
Sois donc mon unique amour!
Pour toi, jolie, jolie
Je veux donner ma vie
Je veux la donner dès demain
Si je pouvais embrasser ta main!”*

505 VAN DOORSELAER, Els, Prostitutie te Gent tijdens de negentiende eeuw, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001, s.p.

506 BONIS-CHARANCLE, VAN DAELE, Henri (transl.), Handel in Blanke Slavinnen, in: Nieuwe Cirkus, 17 tot 27 januari 1913.

507 Zie p. 10 en 20.

508 HIGONNET, Anne, “Beelden van vrouwen”, in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 241.

509 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 341.

510 CONVENTS, Guido, (2000), o.c., p. 235.

511 BANES, Sally, o.c., p. 25.

512 SCHMIDT, VAN DAELE, H., *Ze zijn daar*, in: Nouveau Cirque, 12 mai 1911.

Erotische stukken en melodrama's vielen in die tijd erg goed in de smaak bij het publiek.⁵¹³ Ook de leden van het klassieke ballet heften vanaf nu hun rok op tijdens de cancan⁵¹⁴, in navolging van de danseressen in het variététheater. De talrijke aanwezigheid van 'girls'- of vrouwenroepen in het vari  t  theater⁵¹⁵ zoals de Weense operettezangeressen [050 op p. 43] of 'Les Soers Hallasz' [053 op p. 43] konden eveneens in dit licht gezien worden. Mannelijke artiesten, zoals 'Professor Vell', vrolijkten hun act op met de aanwezigheid van een bevallige assistente zoals Miss Lillson. [106 op p. 71] Dat niet alle acts voor kinderoogjes bestemd waren, bewijst onderstaand citaat uit de revue 'Kijk-Hij-Kijke'⁵¹⁶ uit 1904:

“Ten einde kwaadwillige geruchten te logenstraffen, houden de schrijvers er aan het geëerd publiek ter kennis te brengen dat de revue KIJK-HIJ-KIJKE een spektakel daarstelt dat in volle vertrouwen door familie  n kan worden bijgewoond.”

6.3.3.4. DE NIEUWE EVA

Ondanks het feit dat de vrouw als een object ten gunste van de kijklust van de man op het podium verscheen, werd haar optreden ook gekenmerkt door een verhoogde emancipering. Ze verstootte de man van het podium en nam zijn rol over, ook al gebeurde dit voor een groot deel ten dienste van het plezier van de man. Hierbij nam ze ook de kracht en zelfzekerheid van diens personage over.⁵¹⁷ Door de oprichting van diverse ballerinascholen vanaf 1850 in Parijs, kon ze haar techniek verder ontplooiën en werden krachtige balletten mogelijk die de mannelijke kracht konden evenaren.⁵¹⁸ In de revue 'Ze zijn daar'⁵¹⁹ is de invloed van de travesties op de 'nouvelle femme' duidelijk merkbaar, maar men merkt hier toch nog een zeker conservatisme uit vrees om de vrouwelijkheid volledig te verliezen.

*“Je suis un'femme vraiment moderne style
ch'veux en bandeaux et taille sans corset
Mais je m'suis pas une nature d  bile
J'ai d'la poitrine et des très bon biceps
Il ne suffit pas d'être pucelle
Ni d'shabiller comm'un garcon
Il faut être femme nouvelle
  tre dans le genre d'la femme canon”*

513 BANES, Sally, o.c., p. 12.

514 BANES, Sally, o.c., p. 38.

515 Zie p. 42.

516 ANTHEUNIS, J., L.V.L., CORNELIS, A., *Kijk-hij-kijke*, in: Nieuwe Cirkus, 30 april 1904.

517 BANES, Sally, o.c., p. 40.

518 BANES, Sally, o.c., p. 40.

519 SCHMIDT, VAN DAELE, H., *Ze zijn daar*, in: Nouveau Cirque, 12 mai 1911.

Een dergelijke rebellie leefde al een tijdje onderhuids bij de vrouwen. Na haar deelname aan de Franse Revolutie merkte ze op dat haar bijdrage niet beloond werd en begon de paternalistische samenleving barsten te vertonen. Deze barsten werden echter groeven toen de vrouw ingezet werd in het arbeidersproces, maar niet op een gelijkwaardig loon kon rekenen als dat van haar mannelijke collega.⁵²⁰ Haar aanklacht vond gehoor in het variététheater zoals in het couplet 'Fliesta's vuil dingen' uit de revue 'Hoe hedd't op dan?'⁵²¹:

*“Wa ben 'k een arme sluure toch:
In plaats van in mijn keuken,
Moe 'k aan de kuipe vroeg en laat
Mijn peze staan afneuken!
En vet en smeerig, vurt en veel
Moe 'k deur mijn handen wringen:
Enfin, elk offert mij maar op,
Al zijn vuil dingen!”*

Vanaf 1860 werden zaken die tot dan toe vanzelfsprekend waren, ter discussie gesteld.⁵²² Feministen openden een debat over de uitbreiding van de onderwijs- en beroepsmogelijkheden voor meisjes, men eiste recht op gelijke beloning voor gelijke arbeid en meer rechten voor de vrouw in het huwelijk en het kiesrecht.⁵²³ Deze eisen lieten ook hun sporen na op het podium. In een ballet als 'Coppélia', waarbij de man door zijn vrouw gered werd van ontrouw,⁵²⁴ plaatste men de nieuwe positie van de vrouw in de kijker. In de revue 'Ze zijn daar'⁵²⁵ uit 1911 kwamen de suffragettes aan het woord:

*“Tout 's les femmes sont des avachies
Des poules 's moullées, des ramollies
Et je suis pleine d'indignation
D'voir mes consoeurs dans l'inaction
Résignée, sacrificies sublimes
Au rôle d'éternell's victimes
ça vous plait donc énormément
D'être pour l'homme un jouet innocent
Pour ma part il m'fait pas peur
Il m'fait plutôt [sic.] rir' de bon coeur”*

520 BANES, Sally, o.c., p. 33.

521 ANTHEUNIS, Jules, SERVAIS, F., *Hoe hedd'het op dan?* in: Nieuwe Cirkus, 1907.

522 JANSZ, Ulla, "Vrouwengeschiedenis van het negentiende-eeuwse Nederland" in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 477.

523 KÄPPELI, Anne-Marie, "Episoden uit het feminisme", in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, o.c., p. 416.

524 BANES, Sally, o.c., p. 38.

525 SCHMIDT, VAN DAELE, H., *Ze zijn daar*, in: Nouveau Cirque, 12 mai 1911.

Ook de stelling van artsen in de negentiende eeuw, dat vrouwen hooguit een secundaire, afgeleide vorm van seksualiteit kenden die ondergeschikt was aan de lustbeleving, werd op de helling gezet door de snelle toename van afwijkende seksuele activiteiten bij prostituees en travesties. Dergelijk seksueel wangedrag stelde echter een seksuele activiteit voor die niet op voortplanting gericht was, wat bij de mannen een grote angst inboezemde.⁵²⁶ Voor een man daarentegen was het geen probleem dat hij dergelijk wangedrag vertoonde, zo blijkt bijvoorbeeld uit volgend couplet in de revue ‘Hé ... Mie!’

*“Tu embrasses bien mieux que lui
Ah! Que tu feras mon affaire
Elle reprit
Mon ami
Tu touches mon âme
Faut s'presser
D'm'embrasser
J'suis tout feu tout flamme
Quant j'lui dis
N.i..Ni
C'est fini.”*

De angst bij de mannen voor seksueel wangedrag bij de vrouwen vertaalde zich in balletten zoals dat van de Sylfiden, waarbij vrijgevochten vrouwen als meedogenloze verleidsters voorgesteld werden.⁵²⁷ Dat feministen bovendien eisten om scheiding mogelijk te maken⁵²⁸ en dat alsmaar meer vrouwen ervoor kozen niet in het huwelijk te treden, bezorgde de mannen nog meer angst.⁵²⁹ Vele balletten en theaterstukken gaven dan ook uitdrukking van dergelijke angsten. Zo werden de Wilis, een grote groep vrijgezellen, als heksen voorgesteld in het romantische ballet ‘Giselle’.⁵³⁰

De 'Nieuwe Eva' werd door de man als een vrije vrouw voorgesteld, maar dan wel ongetrouwd en verminkt. Vrij, maar geen vrouw meer.⁵³¹ In het couplet ‘Andere Tijden, andere Zeden’, uit de revue 'Kijk-hij-kijke' vragen de mannen zich af of die grotere vrijheid de vrouw echt zal bevrijden van 'druk en pijn':

*“Maar zeg nen keer, als wij nu straks gaan vliegen
in een heel omgekeerde maatschappij
zal't mansvolk tons hun wijf niet meer bedriegen
en blijven zij tons zelf van oorkens vrij?
En als in 't kort elkeen zal mogen kiezen,*

526 WALKOWITZ, Judith R., “Bedreigende seksuele praktijken” in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 339.

527 BANES, Sally, *o.c.*, p. 38.

528 BANES, Sally, *o.c.*, p. 33.

529 BANES, Sally, *o.c.*, p. 32.

530 BANES, Sally, *o.c.*, p. 32.

531 PERROT, Michelle “Een nieuwe tijd”, in: DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *o.c.*, p. 372.

*zal daarmee tons 't bedrog verdwenen zijn?
Zal van de kouwe niemand meer vervriezen?
En 't mensdom vrij tons zijn van druk en pijn?*

*Hewel! Ik zegge 'k ik al voor mijn reden
al dat veranderen brengt ons fijn in nest.
't ging almaal goed tot op den dag van heden
dus, laten gaan wat gaat, dat es nog 't best!"*

De 'Nieuwe Eva' had van de verhoogde aandacht van de man voor de vrouw handig gebruik gemaakt om haar marktwaarde om te zetten in macht die zich tegen de man zou keren. Terwijl de vrouw de blik van de man prikkelde, begon ze niet enkel op het podium, maar ook in de werkelijkheid aan haar positie te sleutelen. Ze gebruikte nu, net zoals het kapitalisme en het westen, de kracht van de schijn om in te grijpen in de werkelijkheid. De angst bij de man bleef niet uit...

6.4. PASSIES VOOR HET REËLE, PASSIES VOOR DE SCHIJN

Het luxueuze interieur, de luxueuze enscenering, de overvloed aan drank, het eten, de sensuele vrouwen op de scène, de illusionistische en mysterieuze acts, spektakelstukken van verre reizen, ... Dit alles was een uitdrukking van de passie van de negentiende-eeuwse burger voor de schijn. Deze uiterlijkheden vervulden zijn verlangens en brachten hem verzadiging, ook al was dit slechts tijdelijk. Ook in de wereldtentoonstelling en in de passage zagen we diezelfde passie voor de schijn, die de verlangens tijdelijk vervulden. De schijn was ook een vorm van escapisme voor de flaneur. Even bevond hij zich in benevelde toestand in een andere werkelijkheid, ver weg van de dagdagelijkse realiteit.

Maar naast een spektakel dat erop uit was een schijnwereld te creëren, zag men tegelijk een passie voor het reële op de scène. Dit reële omvatte de echte werkelijkheid, die de mens echter overleverde aan de leegte. Zo omschreef Lacan het reële.⁵³² Dit reële was angstaanjagend. Het gaf ons over aan de chaos. Het stond immers los van elke discipline. Op de scène verschenen fenomenen die ontsnapten aan de normen: denk maar aan mensen met lichamelijke afwijkingen, zoals dwergen, die door hun afwijking van de normen buiten de samenleving kwamen te staan. Ook de wilde vreemden of de vrouw verkleed als man op de scène konden als 'ab'-normaal worden beschouwd. Ze waren een reflectie voor wat geen plaats vond in de dagdagelijkse samenleving omdat ze niet binnen de opgelegde normen vielen. De toeschouwer van het variététheater had een fascinatie voor dat 'reële', dat in het 'ab'-normale benaderd werd en dat tegelijk ook heel wat angst inboezemde.

532 ŽIŽEK, Slavoj, "A Holiday from history" in: GRIMONPREZ, Johan, *Dial H-I-S-T-O-R-Y*, Brussel, Argoseditions, 2003, s.p.

Dit was een angstaanjagende fascinatie voor wat aan de discipline ontsnapte, maar ook voor wat er zou gebeuren als dat 'ab'-normale de gevestigde orde zouden omver werpen. Wat als de vrouw zich in werkelijkheid als man ging gedragen? Wat als de wilden echt in opstand kwamen? Wat als we spelen met de dood? De passie voor het reële ging gepaard met een verlangen dat iedereen kende: losbreken uit de discipline.

Het was alsof ze flirtten met de noodlottige toekomst, waarin de vrouw zou uitbreken uit haar strak opgelegde normen, waarin het kolonialisme ten val zou komen, waarin het communisme het westers kapitalisme zou aanvallen, kortom waarin de strakke disciplinerende zou barsten. Dat jongleren met het noodlot, zag men eveneens in de angstaanjagende toeren die de acrobaten uithaalden, waarin men letterlijk balanceerde op de rand van de dood.

In het programma van het variététheater bleek dus een merkwaardige paradox schuil te gaan. Men hield van acts en spektakel waarbij men even aan de realiteit kon ontsnappen in een roes van uiterlijke rijkdom enerzijds en anderzijds hield men van de uitdaging van het angstaanjagende reële. De passie voor de schijn mondde uit in een passie voor het reële en de passie voor het reële in een passie voor de schijn. Beide passies waren onlosmakelijk met elkaar verbonden, hoe paradoxaal dit ook lijkt. De angsten die gepaard gingen met een passie voor het reële smeekten om wat schijn en de overdaad aan schijn in het spektakel, riep op haar beurt het reële op.

*“De fundamentele paradox van de 'passie voor het reële' is dat ze uitmondt in haar schijnbare tegendeel: een theateraal spektakel. (...) Zoals de passie voor het reële aldus uitloopt in de zuivere schijn van het spectaculaire werkelijkheidseffect, zo mondt de postmoderne passie voor de schijn precies omgekeerd uit in een gewelddadige terugkeer naar de passie voor het reële.”*⁵³³

Deze paradox van een passie voor de schijn en een passie voor het reële, zag de postmoderne filosoof Slavoj Žižek gereflecteerd in de twintigste-eeuwse samenleving. Wij koppelen hieraan onze analyse van het variététheater.

Enerzijds houden we ervan vandaag, anno 2007, op te gaan in een virtuele werkelijkheid, te ontsnappen aan de realiteit in de fictie van films, zien we graag mooie onbereikbare vrouwen en mannen op de televisie, houden we van kookprogramma's die ons doen watertanden... Dit alles is één voor één uitdrukking van een hedendaagse passie voor de schijn.

Anderzijds zijn we vandaag eveneens gefascineerd door het 'reële', wat verkregen wordt wanneer we de bedrieglijke lagen van de realiteit 'afpellen'. Zo haalt Žižek het voorbeeld aan van Hollywood, dat voor 9/11 vele films maakte over aanvallen van terroristen op de Verenigde Staten, met een apocalyps tot gevolg. Net zoals de negentiende-eeuwer speelde met de angst voor de vrouw die zich als man verkleedde of met de angst voor de 'wilde vreemde', speelde men ook in de Verenigde Staten met de angst voor het terrorisme. De hedendaagse fascinatie voor het reële zien

⁵³³ ŽIŽEK, Slavoj, VAN DER BURG, I., (transl.), *Welkom in de woestijn van de werkelijkheid*, Amsterdam, Sun, 2005. p.14.

we eveneens in het toegenomen belang van ‘live-verslagen’ bij rampen in het journaal, maar ook zogenaamde ‘snuff movies’ zijn uitdrukkingen van deze passie voor het reële, die speelt met de ‘reële’ angst.

Dat deze passie voor het reële steeds in een sluier van schijn gehuld gaat en men als het ware flirt met de werkelijkheid, bleek uit het feit dat we 9/11 niet onmiddellijk als werkelijkheid konden ervaren. Wanneer het spel echter werkelijkheid wordt, vervult het ons met afkeer. De ultieme confrontatie met het reële, durven we niet aan, daar deze tot zelfdestructie zou leiden⁵³⁴. We kunnen de passie voor het reële enkel aan wanneer we haar omvatten in een vleug van schijn. Vandaar dat vrouwen verkleed als mannen op het podium in de negentiende eeuw werden aanvaard, maar aanvankelijk nog lang niet in de werkelijkheid. Ook het feit dat de uitbeelding van de wilden steeds gepaard ging met een luxueuze schijnwereld, toont aan hoe angsten ingepakt werden in een schijnwereld.

Vele van de angsten op het podium waren een voorbode van een verandering in de toekomst. Net zoals de angsten voor de vrouw en de ‘wilde vreemde’ op het podium een voorbode waren voor de toekomst waarin de vrouw meer vrijheden kreeg en het kolonialisme uiteindelijk werd afgezworen. Net zoals de angsten voor een aanval van het terrorisme in de Amerikaanse films op 9/11 werkelijkheid werden.

De vrouw die verkleed ging als man op het podium aan het einde van de negentiende eeuw, nam de kracht van de man geleidelijk aan in zich op en ging strijden voor meer vrouwelijke vrijheid. De wilde vreemde, die op het podium als barbaar werd opgevoerd in een luxueuze encenering, leverde in werkelijkheid hevig verzet tegen de barbaarse kolonisatoren. De uiterlijke schijnwereld waarin geflirt werd met het ‘reële’ liet duidelijk sporen na op het innerlijk, waarbij de angsten geleidelijk aan een werkelijkheidsgehalte kregen. Was dit niet het hele mechanisme van de fantasmorgie?

---

534 ŽIŽEK, Slavoj, “A Holiday from history” in: GRIMONPREZ, Johan, o.c., s.p.

DEEL 3: CONCLUSIE

De fantasmorgie leerde ons dat men via de beïnvloeding van de uiterlijke wereld, de innerlijke wereld van de mens kon manipuleren. De negentiende-eeuwse uitvindingen, nieuwe communicatie- en transportmiddelen, maar ook nieuwe onzichtbare energiebronnen en optische toestellen zoals fotografie en film veranderden niet alleen de uiterlijke wereld van de mens ingrijpend, maar ook het innerlijke leven van de mens, waardoor hij in een staat van visuele verwarring terecht kwam in de negentiende eeuw. In de negentiende-eeuwse stedelijke massa was de mens amper een klein anoniem radertje, wat hem een gevoel van isolement en troosteloosheid gaf.

Projecten als stadshervormingen, die een ingreep waren op het uiterlijk van de stad, gaven als tegengif voor deze ontredding de burger een gevoel van veiligheid en orde. Grotere pleinen en brede lanen boden echter ook de mogelijkheid de burger gemakkelijker te controleren, te disciplineren zeg maar. Of hoe een uiterlijk ingrijpen op de stad, ook gevolgen had op het innerlijk van de mens. Zo gaf ook de gaslantaarn aan de burger een gevoel van veiligheid 's nachts, maar tegelijk verhoogde dit de controle op deze burger.

Bovendien werd het door de nachtelijke verlichting nu ook mogelijk om 's nachts te produceren, zelfs te consumeren. De nachtelijke rust werd hierdoor voor velen verstoord. De talrijker geproduceerde waren dienden echter ook verkocht te worden. Hiertoe besloot men de blik van de voorbijganger te verleiden. De blik werd overspoeld en verleid door de luxueuze waren in de etalages van de passage, die de flaneur tegen de regen beschermden en hem in een roes brachten. Hij kwam in een schijnwereld vol rijkdom en veiligheid terecht. Dat niets deze uiterlijke schijn in de weg mocht staan, bewezen de arbeiderswoningen die massaal werden afgebroken en naar de rand van de stad werden verdreven, onttrokken aan het zicht van de flaneur.

Niet alleen de architectuur van de wereldtentoonstelling, maar ook het interieur en de encenering van het variététheater werd gekenmerkt door een schijnbaar luxueus uiterlijk. De decors op de scène bestonden echter uit doek en karton, de muren op de wereldtentoonstelling niet uit marmer maar uit pleister. Niet enkel een luxueus decor, maar ook de aanwezigheid van mooie vrouwen, overvloedige drank en eten, bracht de toeschouwer in een roes van overvloed en bezit. In deze roes die alle verlangens vervulde, werd men echter gedisciplineerd tot consumptie, het bekijken van de niet-westerlingen als wilden en de vrouw als object van lust en verlangen. Liefdadigheidsfeesten lieten het gewone volk in de waan dat de burgerij het goed met hen meende. Een bombardement aan luxueuze uiterlijkheden en drank op diverse festiviteiten kon deze schijn enkel nog versterken.

Na diverse dionysische feestelijkheden en voorstellingen, werd de arbeider echter wakker uit zijn roes met een gat in zijn beurs en kwam het besef dat hij de luxe enkel via de blik had meester gemaakt. Zijn kater was het eerste signaal van de harde werkelijkheid die zich terug opdrong. Nu moest hij zich weer haasten om op tijd in de fabriek te staan, waar hij zelf een slaaf was van

zijn werkgever. De schijn zorgde slechts voor een tijdelijk gevoel van bevrijding, want eenmaal de roes uitgewerkt was, bleek dat het juk van de discipline strakker was aangespannen.

Schijn en het reële, angsten en verlangens, escapisme en realiteit, verwarring en orde, roes en ont-nuchtering, veiligheid en gevaar, arm en rijk, man en vrouw, jong en oud ... Alles leek elkaar te kruisen in het variététheater waar men voortdurend een spel speelde van aantrekken en afstoten.

VII. SLOTCONCLUSIE

Deze scriptie wou een eerste algemeen beeld schetsen van de Gentse variététheaters vanaf hun beginjaren rond 1880 tot aan de Eerste Wereldoorlog, wanneer de variététheaters reeds hun eerste barsten vertoonden. Vooraleer we ons werpten op het lokale onderzoek, schetsten we de internationale context van het variététheater, waartegen we de Gentse variététheaters situeerden. Groot-Brittannië bleek de koploper te zijn wat geleverd onderzoek naar het variététheater betreft, gevolgd door Frankrijk en de Verenigde Staten. Als Gentse variététheaters erkenden we de Hippodroom De Drie Sleutels, Het Nieuwe Cirkus, de Valentino, de Skating Rink, het Eden-Théâtre en de Lion d'Or. Wat wij hier als variététheaters omschreven, waren in feite zalen waar men een variétéprogrammatie aantrof, maar waar evengoed tal van andere amusementsvormen plaats hadden. Niettemin was het de moeite waard het variététheater op zich te onderzoeken.

Uit de vergelijking van de Gentse met de internationale variététheaters bleek dat de 'ouders' van het Gentse variététheater vooral danspaleizen en stenen circussen waren, terwijl haar buitenlandse collega's veeleer ontstonden uit kroegen zoals café-chantants, café-concerts, taverns en saloons. In Gent bleek enkel de variétéprogrammatie van de Lion d'Or uit een kroeg ontsproten, terwijl de Hippodroom en het Nieuwe Cirkus als variététheaters dienst deden buiten het circusseizoen. De Valentino en de Skating Rink waren aanvankelijk danszalen. In alle Gentse variététheaters vonden diverse 'bals' plaats en was zowel drank als eten voorzien, wat eveneens het geval was bij haar buitenlandse soortgenoten. Terwijl zowel de Franse, Britse als Amerikaanse variététheaters in de tweede helft van de negentiende eeuw een verschuiving kenden van volksvariététheater naar luxueuze burgerlijke etablissementen, sloten de Gentse variététheaters die pas in de laatste twee decennia van de negentiende eeuw het licht zagen, onmiddellijk aan bij deze geëvolueerde burgerlijke amusementsvorm.

Het Gentse variététheater was een smeltkroes van diverse amusementsvormen. Het grote aandeel van lyriek en dans had ze te danken aan haar relaties met het café-chantant, café-concert en danspaleizen. Klassieke balletten, operettes, vaudevilles, melodrama's en spektakelstukken wezen dan weer op contacten met de reguliere theaterwereld. Zo was het variététheater een niet te onderschatten concurrent in Gent voor theaters als de Minard, de Nieuwe Schouwburg en de Groote Schouwburg.

Diverse circussen waren niet alleen vaak te gast in variététheaters als het Nieuwe Cirkus en de Hippodroom, hun programmatie vertoonde ook heel wat gelijkenissen met bepaalde variétéacts. Denk maar aan acts van acrobaten, jongleurs, dierentemmers, illusionisten enz. De revue bleek heel wat gelijkenissen te vertonen met de pantomime, die tot 1914 vaak de apotheose vormde van een circusvoorstelling.

Tot slot was ook de gelijkenis van de variétéprogrammatie met de foor treffend. Opmerkelijk hierbij is het feit dat de eerste variététheaters op Gentse grond in barakken vanaf 1865 op de foor plaatsvonden. De foor was werkelijk een concentratie van amusementsvormen. Het was

een bonte verzameling van circus, theater, dans en muziek. Ook de fenomenen, die we voor het eerst op de voorgrond aantreffen, zouden een vast onderdeel van het variététheater worden. De sterke Belgische foortraditie, zou een verklaring kunnen zijn voor de late ontwikkeling van de 'stenen variététheaters' in Gent vanaf 1880.

De opkomst van de film was nauw verbonden met het variététheater. Zowel op het vlak van exploitatie als op het vlak van filmproductie was er een opmerkelijke wederzijdse wisselwerking. Aanvankelijk werden films sporadisch door reizende filmexploitanten vertoond, maar al gauw veroverden ze een vast plaatsje op het variétéprogramma, daar ze een goedkoop alternatief waren voor de duurere live-acts. Geleidelijk aan zouden ze volledige variétéprogramma's vervangen, eerst buiten het variétéseizoen, maar na verloop van tijd ook tijdens het seizoen. Zo werden bepaalde variététheaters stilletjes aan omgebouwd tot bioscopen, waar variétéacts enkel nog tijdens de pauze vertoond werden. De film, die mede dankzij het variététheater tot ontwikkeling was gekomen, bleek dus een ontrouwe partner te zijn. Toen de film éénmaal tot ontwikkeling gekomen was, gaf ze de doodsteek aan diverse variététheaters.

De eerste films werden nochtans gekenmerkt door hetzelfde vluchtige en attractieve karakter als dat van de variétéacts. Vele van die acts werden dan ook verfilmd. Zeer verrassend en ook hedendaags ogend, waren de multimediale acts zoals de cinémato-revue of die van de artiest Frégoli, waarbij op zeer originele wijze film werd verwerkt in het podiumspektakel. Het attractieve karakter ruilde ze geleidelijk aan om voor meer narrativiteit met de opkomst van de zogenaamde 'Film d'Art' toen ze, onder druk van de burgerij, meer aansluiting vond bij de literatuur en het legitieme theater. Met een toename aan operettes, vaudevilles, spektakel-, revue- en zelfs gesproken stukken zagen we een gelijkaardige tendens van toegenomen narratie het variététheater binnensijpelen.

Het complexe begrippenkader van het variététheater was een voorbode van haar complexiteit op het vlak van herkomst, programmatie en exploitatie. Het variétéwereldje diende echter als commerciële instelling gretig in te spelen op de evoluties van haar tijd, die gekenmerkt werden door een snelle vooruitgang en vindingrijkheid. De nieuwste technologische uitvindingen werden dan ook telkens zo snel mogelijk in het variétéprogramma opgenomen, denk maar aan de snelle opname van de film in het variétéprogramma. De toegenomen mobiliteit maakte de programmatie van internationale acts mogelijk en er werd geëxperimenteerd met de effecten van elektrisch licht en optische illusies in de encenering van diverse spektakels. Men hanteerde de nieuwste kapitalistische wetten in de exploitatie van het variététheater. Een ingewikkeld systeem van relaties met diverse variététheaters en andere amusementsvormen, aandeelhouders, bestuur, directeurs, impressario's, sponsoring, catering enz. vormden de fundamenten van de commerciële uitbating van het variététheater. Wat niet enkel democratisch leek, maar ook een commercieel gunstige zet was, was het lokken van het gewone volk, kinderen en vrouwen naar het variétéspektakel.

Hoewel jong en oud, man en vrouw, rijk en arm nu samen naar hetzelfde spektakel keken, kon toch nog niet gesproken worden van een homogeen publiek. Bepaalde exclusiviteiten, mooiere zitplaatsen, een aparte toegang enz. zorgden ervoor dat het gepeupel zich niet kon mengen onder de gegoede klasse. De snelle negentiende-eeuwse evolutie met haar vele uitvindingen bracht veel vooruitgang met zich mee, maar evengoed veel verwarring en angst.

De vooruitgang bleek echter op vele vlakken een scherp randje te vertonen. Benjamin omschreef de negentiende-eeuwse vooruitgang als een 'fantasmorgie'. Het luxueuze schijnvertoon op de scène van het variététheater bleek echter een middel te zijn om de toeschouwer in een passieve roes te brengen, waarin hij gemakkelijk door dominante krachten als het kapitalisme, het westen en de man, gekneed en gedisciplineerd kon worden. Deze passie voor de schijn, het verlangen van de toeschouwer om zich te verliezen in een geïdealiseerde wereld van orde, rijkdom en schoonheid, bleek echter hand in hand te gaan met wat op het eerste zicht haar tegengestelde leek: een passie voor het reële. Men hield evengoed van spektakel waarin gespeeld werd met het noodlot en de angst, zo bleek uit gevaarlijke acrobatentoeren, het temmen van wilde dieren, het plaatsen van 'wilde vreemden' op de scène en vrouwen die zich gedroegen als een man. Ze speelden met fundamentele wetten, met deze van de orde en discipline. Dat een fijne sluier van schijn ook voor dit spel met het noodlot en de angst noodzakelijk was, bleek uit het feit dat de 'wilde vreemden' steeds in een luxueuze encenering verschenen en dat een vrouw verkleed als man in het dagelijkse leven nog lang niet geaccepteerd werd.

Wat op een podium verscheen, kreeg een sluier van schijn over zich heen, het vertoonde was een droomwereld die aan de ogen van de toeschouwer voorbijschoof, ook al flirtte men op de scène met reële angsten. Maar net zoals de luxueuze uiterlijke schijnwereld ook het innerlijk van de toeschouwer onbewust disciplineerde, kreeg ook het spel, waarin gespeeld werd met de angsten voor het reële, voor het afbrokkelen van de discipline, na een tijdje wat meer werkelijkheidsgehalte. De vrouw verkreeg geleidelijk aan meer rechten en ook voor de vreemdeling zouden er betere tijden aankomen. De uiterlijke schijnwereld liet haar sporen na op het innerlijk. Het was een spel van zoeken naar orde, zoeken naar schijn en het verbreken van die orde, zoeken naar het reële.

Dit spel van constructie en deconstructie is echter van alle tijden. Ook vandaag merken we een passie voor de schijn op naast een passie voor het reële in diverse media. Het is een spel van aantrekken en afstoten, wat een fundamentele eigenschap is van elk mens.

Dit onderzoek was een eerste poging om de leegte omtrent de kennis van het variététheater op te vullen. Omdat in België nog geen wetenschappelijk onderzoek gebeurde naar deze amusementsvorm, hadden we reeds de handen vol met het onderzoeken van het variététheater in de Gentse context. Niettemin poogden we de lokale situatie te overstijgen met een situering van het Gentse variététheater in een ruimer internationaal kader. We benadrukten eveneens de verbondenheid van het variététheater met diverse andere amusementsvormen en probeerden

het variététheater los te maken van haar historiciteit met behulp van enkele sociaal-filosofische bespiegelingen.

Met deze scriptie hopen we de interesse voor het variététheater aan te wakkeren. Het variététheater is immers zoveel meer dan een 'usine de plaisir' of plat commercieel amusement. Het variétéprogramma is een weerspiegeling van menselijke verlangens en angsten. Het is eveneens een verrassende en originele spektakelvorm met postmoderne trekjes zoals haar fragmentarische karakter en multimediale spektakels. De interesse van diverse avant-gardeartiesten is dan ook niet toevallig. We sluiten af met fragmenten uit het gedicht 'Music-Hall' van Paul Van Ostaijen uit 1915⁵³⁸ en het manifest 'Music-Hall' van Marinetti uit 1913.⁵³⁹ Deze fragmenten schetsen mooi de illusionistische en optimistische sfeer van het variététheater, die hand in hand ging met een wereld vol bedrog en schijn.

---

538 VAN OSTAIJEN, Paul, "Music-Hall (juni – september 1915)", in: VAN OSTAIJEN, Paul, *Verzameld werk/ Poëzie*, Antwerpen, De Sikkel, 1952, pp. 7 – 21.

539 MARINETTI, Filippo Tomasso, "Music-Hall (1913)", in: LISTA, Giovanni (ed.), *Futurisme, Manifestes, documents, proclamations, l'age d'homme*, Lausanne, Editions L'Age d'Homme S.A., 1973, pp. 249 – 254.

1.

*Gelijk een zwakke vrouw d'armoe van heur lijf verbergt
Onder een ruisend froufrou van rokken en van kanten kleren
Zo dommelt de Music-Hall z'n lusteloos begeren
Weg in 't schijnen en 't kwijnen van veel rode en groene lichten.*

(...)

intermezzo van de oude heer en 't danseresje

de oude heer:

*Danseresje, danseresje,
Zoveel honderd in de maand,
Word prinsesje, word prinsesje
Tegen zoveel in de maand.*

*Zoveel in de maand bespaard,
Dikwels 'n cadeautje,
O, m'n mooie vrouwtje,
Is dat niet je liefde waard?*

*En daarbij ik ben geen lastig heer,
In de week kom ik maar zoveel keer,
Nooit of te nimmer meer,
'k Zou niet kunnen, de jaren doen me zeer.*

Het danseresje:

*Ouwe heer met senten,
'k Mag je lijn graag,
'k Zal nochtans u in het harte prenten
Dat 'k ook andere vrijers vraag.*

(...)

4.

O, m'n Music-Hall wieg m'op uw geluiden,
 Dat ik weer eens de ware wereld buiten
 Treed; dat ik weer eens wone [sic.]
 In illuzie's hogere regionen.

Dommel nu m'n eenzaam wezen heen
 In de ziel die één, hier alleen
 Kan leven; door haar éénheid
 De compleetste innigheid.

Dobber, dommel, deint
 In die éénheid, ziele mijn,
 Flikker, schitter, schijnt
 Als m'n kinolampe, zieleschijn.

Kinofilm, jij zigt 't levenssimbool.
 M'n leven draait in snelle farandool
 Als jij. M'n leven is 'n mozaiek
 Van schuld en boete, van liefde en haat,
 Van lijden en verblijden, van latent strijden,
 Van hoop en wanhoop, van eerbied en smaad.
 Van m'n leven blijft steeds mij 't dierbaarst 't Verleden
 Boven al, al slechts leef ik het Heden,
 Opdat het later weer mooi zou wezen,
 Wanneer het ligt in Verleden's zachte schijn.
 Daar liggen de enkele vrienden,
 Die ik lang geleden lief had, en ook
 Daar zijn de meisjes. Allen blijf ik welgezind
 Door m'n Verleden heen, want allen lijken me nu goed.

O, enkel, enkel is voor mij vertroosting
 Wanneer 'k kan leven in herinnering
 En breken door m'n kleine levenskring

Tot des Verleden's maangesching
 Enkel nu en dan weet ik hoop
 En jij, kino, sterkt me voor 'n korte stonde
 In die hoop, zachte illusiestonde. (...)"

“ ... Contre clair de lune et vieux firmaments partir en guerre chaque chaque soir
 les grandes villes brandir affiches lumineuses
 immense visage de nègre (30 m. de haut) fermer ouvrir un oeil d'or (3 m. de haut)
 FUMEZ FUMEZ MANOLI FUMEZ MANOLI CIGARETTES
 femme en chemise (50 m.).
 serrer desserrer un corset mauve rose lilas bleu
 mousse de lampes électriques dans une coupe de champagne (20 m.) pétiller s'évaporer dans une
 bouche d'ombre
 affiches lumineuses se voiler mourir sous une main noire ténace renaître continuer prolonger dans
 la nuit l'effort de la journée humaine courage + folie jamais mourir ni s'arrêter ni s'endormir
 affiches lumineuses = formation et désagrégation de minéraux et végétaux centre de la terre
 circulation sanguine dans les visages de fer des maisons futuristes s'animer s'empourper (joie
 colère) dès que les ténèbres pessimistes négatrices sentimentales nostalgiques se rangent en bataille
 pour assiéger la ville
 réveil fulgurant des rues qui canalisent durant le jour le grouillement fumeux du travail 2 chevaux
 (30 m. de haut) faire rouler sous leurs sabots boules d'or
 GIOCONDA ACQUA PURGITIVA ITALIANA
 entrecroisement de trrrr trrrr elevated trrrrr trrrrr au-dessus de la tête teeeee teeeee siiiiiflets
 sirènes d'auto-ambulances + pompes électriques
 transformation des rues en corridors splendides mener pousser logique
 nécessité la foule vers trépidation + hilarité + brouhaha du Music-Hall
 FOLIES-BERGERE EMPIRE CREME-ECLIPSE tubes de mercure
 rouges rouges rouges bleus bleus bleus violets ... ”

Uit: Marinetti, Le Music-Hall, 1913

VIII. BIBLIOGRAFIE

MONOGRAFIEËN

- ※ BAILEY, Peter (ed.), *Music Hall, the Business of Pleasure*, Milton Keynes, Open university Press, 1986.
- ※ BANES, Sally, *Dancing Women: Female bodies on stage*, London, Routledge, 1998.
- ※ BENJAMIN, Walter, NOTENBOOM, Wim (transl.), *Baudelaire*, in: Amsterdam, De Arbeiderspers, 1979.
- ※ CAPITEYN, André, *Gent in Weelde herboren, Wereldtentoonstelling 1913*, Gent, Stadsarchief, 1988.
- ※ CHANAN, Michael, *The Dream that kicks: the Prehistory and early Years of Cinema in Britain*, London, Routledge and Kegan Paul, 1980.
- ※ CONVENTS, *Van kinetoscoop tot café-ciné*, Leuven, Universitaire pers, 2000.
- ※ CONVENTS, Guido, *Afrika Verbeeld, Film en (de-)kolonisatie van de geesten*, Berchem, EPO, 2003.
- ※ DE POORTER, André, *Gent circusstad, twee eeuwen circusbezoek*, Aartrijke, Uitgeverij Emiel Decock, 1992.
- ※ DE POORTER, André, *Belgische circussen en foortheaters, van Blondin tot Ronaldo*, Tielt, Lannoo, 2005.
- ※ DE SAUSSURE, Ferdinand, *Cours de linguistique générale*, Paris, Payot, 1916.
- ※ DESEYN, Guido, *De geschiedenis van het amusementsleven te Gent*, Gent, Gentse vereniging voor industriële archeologie en textiel, s.d.
- ※ DESEYN, Guido, *Gids voor oud Gent*, Antwerpen, Standaard, 1984.
- ※ DESLANDES, Jacques, *Le Boulevard du cinéma à l'époque de Georges Méliès*, Paris, éd. Du Cerf, 1987.
- ※ FESCHOTTE, Jacques, *Histoire du Music-Hall*, Paris, Presses Universitaires de France, 1965.
- ※ FOUCAULT, Michel, SHERIDAN, Alan (transl.), *Discipline and punish (1975)*, New York, Vintage Books, 1995.
- ※ FREJAVILLE, Gustave, *Au Music-Hall*, Paris, Aux éditions du monde nouveau, 1923.
- ※ JACQUES-CHARLES, *Cent ans de music-hall*, Genève-Paris, éditions Jeheber, 1956.
- ※ JANDO, Dominique, *Histoire Mondiale du music-hall*, Paris, Delarge, 1979.
- ※ SADOUL, Georges, *Histoire Générale du cinéma, L'invention du cinéma 1834-1897*, I, Paris, Denoël, 1948.
- ※ VAN DER HAM, *Op het spoor van de cinema*, Den Haag, Leopold, 1978.
- ※ VAN SCHOOR, Jaak, *Een huis voor Vlaanderen: 100 jaar Nederlands beroepstoneel te Gent*, Gent, Cultureel jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 1971.
- ※ VAN WEVERKE, Hans, *Gand Esquisse d'histoire sociale*, Bruxelles, La Renaissance du Livre, 1946.
- ※ ŽIŽEK, Slavoj, VAN DER BURG, I. (transl.), *Welkom in de woestijn van de werkelijkheid*, Amsterdam, Sun, 2005.

VERZAMELWERKEN

- ※ ABEL, Richard (ed.), *Encyclopedia of early cinema*, London, Routledge, 2004.
- ※ BANHAM, Martin (ed.), *The Cambridge Guide to Theatre*, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.
- ※ BROWN, J.R. (ed.), *The Oxford Illustrated History of Theatre*, Oxford, Oxford University Press, 1995.
- ※ CORVIN, Michel (ed.), *Dictionnaire Encyclopédique du theatre*, Paris, Bordas, 1995.
- ※ DECAVELE, Johan (ed.), *Gent: apologie van een rebelse stad: geschiedenis, kunst, cultuur*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1989.
- ※ DUBY, Georges, PERROT, Michelle, *Geschiedenis van de vrouw: De Negentiende Eeuw*, Amsterdam, Agon, 1993.
- ※ FELL, John L., *Film before Griffith*, Berkeley, University Press California, 1983.
- ※ GRIMONPREZ, Johan, *Dial H-I-S-T-O-R-Y*, Brussel, Argoseditions, 2003, s.p. LISTA, Giovanni (ed.), *Futurisme, Manifestes, documents, proclamations, l'age d'homme*, Lausanne, Editions L'Age d'Homme S.A., 1973.
- ※ HARTNOLL, Phyllis (ed.), *The Oxford Companion to Theatre*, Oxford, Oxford University Press, IVde editie, 1988.
- ※ KRÖJER, Maxim P.S. (ed.), *Theater A-Z*, Antwerpen, Boekengilde Die Poorte, 1959.
- ※ ROOSE, Marc (ed.), *De Kranten van Gent*, VI, IX, X, XII, Gent, Uitgeverij Facsimile, 1996.
- ※ VAN HEEMST, Jan (ed.), VAN DER BURG, Ineke (transl.), *Walter Benjamin, Kleine filosofie van het flaneren, Passages, Parijs, Baudelaire*, Amsterdam, Sua, 1992.
- ※ VAN OSTAIJEN, Paul, “Music-Hall (juni – september 1915)”, in: VAN OSTAIJEN, Paul, *Verzameld werk / Poëzie*, Antwerpen, De Sikkkel, 1952.
- ※ X., *Les spectacles à travers les ages*, vol. II, Paris, Editions du Cygne, 1932.
- ※ X., *Opera ballet music-hall in the world*, Paris, Perrin, s.d.

TIJDSCHRIFTEN

- ※ *Ghendtsche Tydinghen*, jrg. 11, nr. 2, 1973, p. 216.
- ※ *Ghendtsche Tydinghen*, jrg. 28, nr. 3, 1990, p. 140.

KRANTEN

- ※ *La Flandre Libérale*, 17 oktober 1883.
- ※ In: *Gazette van Gend*, 3 december 1894.
- ※ “Nouvel Hippodrome de la Rue Neuve St-Pierre”, in: *La Flandre Libérale*, 11 février 1895.
- ※ *Vooruit*, 23 feburari 1895.
- ※ In: *L'Echo d'Ostende*, 4 septembre 1898.

- ※ In: *La Flandre Libérale*, 30 september en 3 oktober 1899.
- ※ “Revue cinématographique” in: *Le Petit Bleu*, 22 septembre 1904.
- ※ “Une nouvelle salle de fêtes”, in: *La Flandre Libérale*, 19 mai 1906.
- ※ “Incendie de la salle du Valentino”, in: *Petit Bleu*, 20 mars 1906.
- ※ “La question du Grand Théâtre”, in: *La Flandre Libérale*, 31 mai 1908.

GRIJZE LITERATUUR

- ※ AMSAB, *Coliseum historisch-kunsthistorisch folkloristisch*, s.l., s.d., s.p.
- ※ MEVIS, Jacques, *De Beeldcultuur in de negentiende eeuw: de socio-culturele antecedenten*, KUL, 1989.
- ※ VAN DOORSELAER, Els, *Prostitutie te Gent tijdens de negentiende eeuw*, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001.
- ※ VAN LEEUWE, Els, *Het uitgaansleven op de Kuiperskaai: en hoe globale stromingen zich daarin reflecteren*, RUG, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1999.
- ※ VERAVERBEKE, Els (ed.), *Gentse Feestpaleizen, Gent, Huis Van Alijn*, onuitgegeven bundel, s.d.
- ※ VERVLOET, Katrien, *Het Nouveau Cirque te Gent en andere stenen circusgebouwen in België*, UGent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 2001.

NIET-GESCHREVEN BRONNEN

GESPREKKEN

- ※ Evelien Jonckheere in gesprek met Els Veraverbeke, 7 november 2007, Gent.
- ※ Evelien Jonckheere in gesprek met Albert Warie en Patrick Schlich, 20 maart 2007, Gent.
- ※ Evelien Jonckheere in gesprek met André De Poorter, 30 maart 2007, Zulte.

AUDIOVISUEEL

- ※ SCHLICH, Patrick, *Gent in beeld stelt voor: Entracte*, s.d. (DVD)

FOTO'S

- ※ 001: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 219.
- ※ 002: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 318.
- ※ 003: X, Ghendtsche Tydinghen, jrg. 28, nr. 3, 1990, p. 140.
- ※ 004: Archief André De Poorter
- ※ 005: SAG
- ※ 006: SAG

- ※ 007: SAG
- ※ 008: V.B. IC237, 1069
- ※ 009: SAG
- ※ 010: Archief André De Poorter
- ※ 011: V.B. IC238, 1321
- ※ 012: V.B. IC238, 1321
- ※ 013: V.B. IC237, 1123
- ※ 014: V.B. IC237, 0884
- ※ 015: V.B. IC237, 1046
- ※ 016: V.B. IC237, 0847
- ※ 017: V.B. IE32, 0336
- ※ 018: V.B. IC238, 1352
- ※ 019: V.B. IC238, 1353
- ※ 020: V.B. IIV2, 0021
- ※ 021: V.B. IIV2, 0022
- ※ 022: V.B. IIV2, 0023
- ※ 023: V.B. IC237, 1088
- ※ 024: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 141.
- ※ 025: V.B. IIC30, 0122
- ※ 026: V.B. IIT34, 0103
- ※ 027: V.B. IS28, 0427
- ※ 028: V.B. IS28, 0417
- ※ 029: V.B. IS28, 0439
- ※ 030: V.B. IS28, 0405
- ※ 031: V.B. IE32, 0330
- ※ 032: V.B. IE32, 0330
- ※ 033: V.B. IE32, 0284
- ※ 034: SAG
- ※ 035: SAG
- ※ 036: V.B. IIV2, 0014
- ※ 037: V.B. IIV2, 0027
- ※ 038: V.B. IV2, 0002
- ※ 039: SAG
- ※ 040: SAG
- ※ 041: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 233.
- ※ 042: V.B. IC237, 1106
- ※ 043: V.B. IC238, 1401
- ※ 044: V.B. IIC31, 0034
- ※ 045: V.B. IC239, 0218
- ※ 046: V.B. IIC31, 0072
- ※ 047: V.B. IC237, 1135
- ※ 048: V.B. IC237, 1220
- ※ 049: V.B. IE32, 0338
- ※ 050: V.B. IC237, 0950
- ※ 051: V.B. IC237, 1042
- ※ 052: V.B. IIC31, 0080
- ※ 053: V.B. IC237, 1043
- ※ 054: M.I.A.T., 0024
- ※ 055: M.I.A.T., 0024
- ※ 056: V.B. IE32, 0323
- ※ 057: V.B. IE32, 0375
- ※ 058: V.B. IC237, 0837
- ※ 059: V.B. IIC6, 0137
- ※ 060: V.B. IIT48, 0477
- ※ 061: V.B. IIT34, 0086
- ※ 062: V.B. IIT29, 0105
- ※ 063: V.B. IC239, 0220
- ※ 064: V.B. IH15, 0015
- ※ 065: V.B. IC237, 1202
- ※ 066: V.B. IC237, 0925
- ※ 067: V.B. IIV2, 0008
- ※ 068: V.B. IH15, 0025
- ※ 069: V.B. IT26, 0064
- ※ 070: V.B. IIT48, 0467
- ※ 071: V.B. IS28, 0386
- ※ 072: V.B. IIC31, 0050
- ※ 073: V.B. IIC31, 0052
- ※ 074: V.B. IC239, 0262
- ※ 075: V.B. IIV2, 0014
- ※ 076: V.B. IC238, 1276
- ※ 077: V.B. IC237, 0865
- ※ 078: V.B. IS28, 0405
- ※ 079: V.B. IC237, 0839
- ※ 080: V.B. IC237, 0898
- ※ 081: V.B. IC238III, 1447
- ※ 082: V.B. IC237, 0896
- ※ 083: V.B. IC237, 1199
- ※ 084: V.B. IC237, 0984
- ※ 085: V.B. IC237, 0842
- ※ 086: V.B. IC237, 1002
- ※ 087: V.B. IC238, 1401
- ※ 088: V.B. IE32, 0282
- ※ 089: V.B. IIT48, 0478
- ※ 090: V.B. IIT48, 0480

- ※ 091: V.B. IC237, 0951
※ 092: V.B. IC237, 0953
※ 093: DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 136
※ 094: DE POORTER, André, (2005), *o.c.*, p. 134
※ 095: M.I.A.T., 0027
※ 096: M.I.A.T., 0027
※ 097: M.I.A.T., 0027
※ 098: V.B. IIC31, 0027
※ 099: V.B. IIC31, 0028
※ 100: V.B. IIT29, 0115
※ 101: V.B. IC237, 1122
※ 102: V.B. IS28, 0434
※ 103: V.B. IIIC7, 0129
※ 104: V.B. IC238, 1383
※ 105: V.B. IC237, 1101
※ 106: V.B. IS28, 0414
※ 107: V.B. IE31, 0359
※ 108: V.B. IS28, 0394
※ 109: V.B. IC237, 1197
※ 110: V.B. IC237, 1209
※ 111: V.B. IC237, 1201
※ 112: V.B. IC237, 0860
※ 113: V.B. IS28, 0060
※ 114: V.B. IC236, 0784
※ 115: V.B. IC236, 0733
※ 116: V.B. IC236, 0725
※ 117: V.B. IIIC7, 0076
※ 118: V.B. IC238, 1401
※ 119: V.B. IC237, 1170
※ 120: V.B. IC236, 0798
※ 121: Archief André De Poorter
※ 122: V.B. IC236, 0795
※ 123: V.B. IC236, 0797
※ 124: V.B. IC236, 0794
※ 125: V.B. IC236, 0785
※ 126: V.B. IC236, 1426
※ 127: V.B. IC237, 0863
※ 128: M.I.A.T., 0033
※ 129: V.B. IIC31, 0008
※ 130: V.B. IC237, 1173
※ 131: V.B. IIIC7, 0181
※ 132: V.B. IIC31, 0076
※ 133: V.B. IIC31, 0060
※ 134: V.B. IIC30, 0092
※ 135: V.B. IIIC7, 0176
※ 136: V.B. IIIC7, 0140
※ 137: V.B. IC236, 0804
※ 138: V.B. IIIC7, 0112
※ 139: V.B. IIC31, 0013
※ 140: V.B. IIC30, 0117
※ 141: V.B. IIC31, 0048
※ 142: V.B. IIC30, 0074
※ 143: V.B. IIC30, 0184
※ 144: V.B. IIC30, 0182
※ 145: V.B. IIC30, 0187
※ 146: V.B. IIIC7, 0097
※ 147: V.B. IIC31, 0087
※ 148: V.B. IIIC7, 0090
※ 149: V.B. IIC30, 0163
※ 150: V.B. IIC30, 0137
※ 151: V.B. IIC30, 0044
※ 152: V.B. IIC30, 0176
※ 153: V.B. IIIC7, 0100
※ 154: V.B. IIIC7, 0107
※ 155: V.B. IIIC7, 0088
※ 156: Universiteitsbibliotheek Leuven, 168
※ 157: Universiteitsbibliotheek Leuven, 170
※ 158: Universiteitsbibliotheek Leuven, 043
※ 159: Universiteitsbibliotheek Leuven, 079
※ 160: V.B. IC237, 0932
※ 161: V.B. IC237, 1239
※ 162: V.B. IE32, 0316
※ 163: M.I.A.T., 0002
※ 164: M.I.A.T., 0103
※ 165: V.B. IC237, 0826
※ 166: V.B. IC239, 0214
※ 167: V.B. IC237, 0833
※ 168: V.B. IC238II, 1550
※ 169: V.B. IC238, 0309
※ 170: V.B. IC238, 1365
※ 171: V.B. IC238, 1366
※ 172: V.B. IIC31, 0011
※ 173: V.B. IC237, 0882
※ 174: V.B. IIC31, 0019

- ※ 175: V.B. IC237, 0852
- ※ 176: V.B. IC237, 0995
- ※ 177: V.B. IC237, 1230
- ※ 178: V.B. IC237, 0982
- ※ 179: V.B. IC237, 1099
- ※ 180: V.B. IC28, 0429
- ※ 181: V.B. IE32, 283
- ※ 182: V.B. IH15, 0007
- ※ 183: V.B. IE32, 0313
- ※ 184: V.B. IE32, 0295
- ※ 185: V.B. IE32, 0344
- ※ 186: V.B. IE32, 0139
- ※ 187: V.B. IC239, 0249
- ※ 188: V.B. IH15, 0019
- ※ 189: V.B. IE32, 0344
- ※ 190: V.B. IC237, 1023
- ※ 191: V.B. IC237, 0942
- ※ 192: V.B. IC237, 0942
- ※ 193: V.B. IC237, 0818
- ※ 194: V.B. IC237, 0820
- ※ 195: V.B. IC237, 1210
- ※ 196: V.B. IIC31, 0071
- ※ 197: V.B. IC237, 1022
- ※ 198: V.B. IIC31, 0035
- ※ 199: V.B. IC237, 0119
- ※ 200: V.B. IE32, 0353
- ※ 201: V.B. IS28, 0424
- ※ 202: V.B. IC237, 0929
- ※ 203: V.B. IIC31, 0073
- ※ 204: V.B. IIIC7, 0128
- ※ 205: V.B. IC237, 1183
- ※ 206: V.B. IC238, 1290
- ※ 207: V.B. IE32, 0303
- ※ 208: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 220
- ※ 209: DESEYN, Guido, (1984), *o.c.*, p. 192
- ※ 210: V.B. IIC31, 0057
- ※ 211: V.B. IIIC7, 0162
- ※ 212: V.B. IIIC7, 0163
- ※ 213: V.B. IIT34, 0078
- ※ 214: V.B. IIT34, 0071
- ※ 215: V.B. IIT34, 0072
- ※ 216: V.B. IIT34, 0073
- ※ 217: V.B. IIT34, 0073
- ※ 218: CAPITEYN, André, (1988), *o.c.*, p. 130
- ※ 219: CAPITEYN, André, (1988), *o.c.*, p. 130
- ※ 220: V.B. IC237, 0902
- ※ 221: V.B. IC237, 0866
- ※ 222: V.B. IC237, 1186
- ※ 223: V.B. IC238, 1474
- ※ 224: V.B. IC238, 1471
- ※ 225: V.B. IC237, 0909
- ※ 226: V.B. IC238, 1363
- ※ 227: V.B. IC237, 0842
- ※ 228: V.B. IC236, 0793
- ※ 229: M.I.A.T., 0161
- ※ 230: M.I.A.T., 0104
- ※ 231: V.B. IE32, 0323
- ※ 232: V.B. IE32, 0341
- ※ 233: V.B. IE32, 0337

